

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI**

**YUSUF–I HAKÎKÎ BABA’NIN HAYATI VE TASAVVUFİ
GÖRÜŞLERİ**

**Hazırlayan
Ayten DOĞRU**

**Danışman
Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU**

Yüksek Lisans Tezi

**Kasım 2014
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF TARİHİ BİLİM DALI**

**YUSUF-İ HAKİKÎ BABA'NIN HAYATI VE TASAVVUFİ
GÖRÜŞLERİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Ayten DOĞRU**

**Danışman
Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU**

**Kasım 2014
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Ayten DOĞRU

“Yusuf-ı Hakîkî Baba’nın Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”, adlı tez çalışması Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Ayten DOĞRU

Danışman

Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Temel YEŞİLYURT

Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU danışmanlığında **Ayten DOĞRU** tarafından hazırlanan **“Yusuf-ı Hakîkî Baba’nın Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi **Temel İslâm Bilimleri** Anabilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

10.11/2014

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

M. Çakmaklıoğlu

Üye : Prof. Dr. Ali Gencer

A. Gencer

Üye : Prof. Dr. İdris Paşazade

I. Paşazade

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 21.11.2014 tarih ve 30 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

21 / 11 / 2014
Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ÖNSÖZ

Doğu ve Batı medeniyetinin tarih boyunca ortak kaygısı insan gelişimi üzerinde etkin olan din faktörünün, insanın ruhî ve bedeni yapılanmasında nasıl bir rol üstlendiğini belirlemektir. Araştırmacılar böylesine geniş bir alana sahip olan din gerçeğini kısmi olarak alt kollara ayırarak araştırmalarının çerçevesini daraltarak derinlemesine bir çaba ile insanın gelişimini kavramaya ve izah etmeye çalışmışlardır.

Doğu ve Batı medeniyetinde Tasavvuf, mistik düşünce din gerçeğinde yüzyıllarca etkinliğini yitirmemiş, bilâkis her dönem kendini yenilemiş ve insanların dini hayatlarının merkezinde olmuştur.

İslâm dini açısından tasavvuf bir ilim olarak h. 3. asrın sonlarına doğru teşekkül eder. Sufilere göre bir insan-ı kâmil olarak Resulullah, hakikati tümüyle yaşayan ve hakikatin tamamının kendisinde tecelli ettiği insandır. Tasavvufî hayatın tüm oluşumlarını, yine onun ‘üsve-i Hasene’ olan yaşamını ayetler ışığında ortaya koyabiliriz.

Hz. Muhammed’e (s.a.v) verilen bâtın ilminin mirasçıları olan velayet öncüleri, bu manevî mirası hayatları boyunca korumaya çalışmışlardır. Tasavvuf, velâyet öncüleri olan veli kulların tasarruflarıyla bir ilim halini almıştır. Velayet önderleri Hz. Muhammed’in (s.a.v) sünnet-i seniyyesinden bir adım dahi şaşmadan tasavvufî hayatın içeriğinin şekillenip günümüze kadar gelmesini sağlamışlardır.

Önceleri bireysel olarak yaşanan tasavvufî hayat zamanla belirli bir akım ve gelenek haline dönüşmüş, en nihayet kurumsallaşarak tarikatlar adı altında yayılmıştır. Bu akımlar, tarikat şeyhleri ve tasavvuf erbabı hakkında yapılan çalışmalar tasavvuf düşüncesinin oluşumunu, tarihsel sürecini ve tanınmasını sağlayacaktır. Kuşeyri, Serrâc, Kelâbazi, Gazâli ve daha sonraki dönemlerde Mevlana, İbn Arâbi ve adını burada zikredemediğimiz birçok seçkin sufi şahsiyet tasavvufî hayatın inceliklerinin ve tasavvuf ilminin tanınmasında öncü olmuşlardır.

Yusuf Hakîkî de daha sonraki dönemde ortaya çıkmış seçkin sufi şahsiyetlerden biridir. Yusuf Hakîkî’nin hayatı, eserleri ve tasavvufî düşüncesinin tespitini konu alan bu çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü araştırmanın konusu, amacı, yöntem ve teknikleri ile kaynakların değerlendirilmesi konularından oluşmaktadır. Birinci bölüm Yusuf Hakîkî’nin yaşadığı dönemin karakteristik özelliklerinden; siyasi

ve ekonomik durum, ilmî ve edebî durum, dinî ve tasavvufî durum konularını içermektedir. Ayrıca birinci bölümde Yusuf Hakîkî'nin hayatı ve eserleri tanıtılmaya çalışılmıştır.

Birinci ve İkinci bölümde Hakîkî'nin tasavvufî şahsiyeti incelenmiş olup, tasavvufun temel konularını teşkil eden; tahalluk, seyr-u sülûk, mürid–mürşid ilişkisi, marifet ve bilgi, tahakkuk, Vahdet–i vücud, insan–ı kâmil ile ilgili kavramlar hakkında mutasavvıfımızın görüşleri ele alınmıştır. Bu bölümde Özellikle onun “*Mahabbet–nâme, Tasavvuf Risâlesi ve Metaliu'l İman*” adlı eserlerinden hareketle onun tasavvufî düşüncesini tespit etmeye gayret gösterdik.

Sonuç bölümünde ise araştırmadan çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu nedenle, “Yusuf Hakîkî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri” adlı çalışmamızda Yusuf Hakîkî'nin hayatı ve görüşleri ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmış, onun fikrî yapısını gün yüzüne çıkarmak amaçlanmıştır. Böylece özelde Yusuf Hakîkî'nin düşünce dünyası genelde tasavvuf düşüncesinin yapısı değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bu araştırmanın her aşamasında teşvik ve yardımlarını eksik etmeyen Danışman Hocam Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU'na, çalışmanın ortaya çıkışında bilgi ve birikimlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı'ya Prof. Dr. Erdoğan BOZ'a, Prof. Dr. Ali ÇAVUŞOĞLU'na, Yrd. Doçent Hakkı Karaşahin'e Okt. Selahattin YILDIRIM'a, Halit ARI'ya ve Murat KUTLU'ya, eğitim–öğretim hayatım boyunca benden maddi ve manevî anlamda hiçbir desteğini esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Ayten DOĞRU

Kasım 2014, KAYSERİ

YUSUF–İ HAKİKÎ BABA’NIN HAYATI VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Ayten DOĞRU

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Kasım 2014
Danışman: Doç. Dr. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

ÖZET

Çalışmamızın konusu Yusuf Hakîkî’nin tasavvufî görüşleridir. Çalışmamız üç bölüm ve sonuçtan ibarettir. Birinci bölüm Hakîkî’nin hayatı ve eserleri hakkındadır; ikinci bölüm ise tasavvufî görüşleri hakkındadır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir.

Yusuf Hakîkî, XV. yüzyılda yaşamış sûfî bir şairdir. Kendisi Bayramiyye tarikatına mensup bir şeyhtir. Yusuf Hakîkî, tasavvufî içerikli eserler yazarken bu eserlerinde ağırlıklı olarak tasavvuf–tarikât ve mahabbet konularını işlemiştir. Yusuf Hakîkî’nin bütün çalışmalarının konusu tasavvuf üzerinedir.

Hakîkî, tasavvufta kişiye düşen ilk görevin kulluk olduğunu söylemiştir. Kişinin kulluğu kalben ve isteyerek yapması gerektiğini ayrıca kulluğun gerekleri olan zahiri hükümleri yerine getiremezse yaptığı kulluğun gerçek ve halis bir kulluk olmayacağını düşünür. Hakîkî, kulluk yolunda olan kişinin, bir şeyh’e bağlı olması, hakikatli bir mümin ise o kişinin şeyhe teslim olması gerektiğini söyler. Bu kulluğu da sıdk, itaat, ihlâs ve zikir ile yerine getirmesini tavsiye eder. Mutasavvıfımız şeriatı hakikate ulaşmanın ilk adımı kabul etmiş ve şeratsız tarikatın olmayacağını söylemiştir. Hakîkî, “Şeyh’e kul olmak”, sözüyle şeyhin kendisine kul olmayı kast etmiyor. Müridin, Allah’a gerçek manasıyla kul olabilmesi için “şeyh” diye adlandırdığı mürşid–i kâmilî kendisine rehber etmelidir. O, Mürşid–i Kamil’in rehberliğiyle müridin kulluğa gidilen yolda uyması gereken kuralları da yine şeyhin rehberliğinde öğrenebileceğini söyler. Mutasavvıfımız, mürşidi tarif ederken: “İrşad olan, işi bilen, şeyhinden nazar almış, tarikat sırrına vakıf, sır makamında da abid olan, didaver olmalıdır” der. Mürid şeyhine karşı edep kurallarını çiğnememelidir. O, ehlullahın gönlünden çıkanları dini yıkanlar olarak görmüştür.

Yusuf Hakîkî, âşıklar meclisinde toplanan âşıkların, Lisan-ı hal (hal dili) ile orada bulunduğunu ve o meclise gelenlerinde lisan-ı hal ile gelmelerini söylemiştir. Orada her eşya Allah'ı zikreder ve âşıklar kendinden geçercesine Allah'ı zikreder.

Şairimiz, “Hakk'ı devamlı zikreden, iyilik ve cömertlik yapan kişinin kalbinde masivaya dair üzüntü, kasavet olmaz, bu kişinin salah ehli (dürüst-doğruluk) kişilere karşı düşmanlığı olmaz” der. Salah ehlinden olanlar kalplerinde ve dillerinde Allah'ın zikrini eksik etmezler. Onlara şeytan yaklaşmaz, onların dostu şeytan olamaz. Bundan dolaydır ki zikir ile meşgul olan kalp, salah ehlini kendine dost edinir. Büyükler derler ki “Zikir kalbe iyice yerleşirse şeytana yaklaşan insanın çarpılması gibi, o kalbe yaklaşan şeytan çarpılır, sar'aya yakalanır.” Bunu gören öbür şeytanlar toplanırlar: “Bu şeytana ne oldu?” derler “Ona insan dokundu” cevabını alırlar.

Sufimiz, ilme büyük önem vermiştir. İnsan ruhunda ilâhî aşkın tecellilerine dikkat çekmiştir. “Mahabbet-nâme” eserinin isminden de anlaşıldığı üzere sevgi, mahabbet, ilahi aşk gibi duyguları her zaman ön plana çıkarmıştır.

Yusuf Hakîkî genel özellikleri itibariyle gönlü aşk ve sevgiyle yanıp tutuşan bir İslâm mutasavvıfımızdır. Vahdet-i vücud düşüncesine sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Yusuf Hakîkî, Hayatı ve Eserleri, Bayramiyye, Mahabbet-nâme, Tecellî, İnsan-ı Kâmil, Vahdet-i Vücûd, İlahî Aşk, Tasavvuf Edebiyatı

LIFE, WORKS, AND SUFI THOUGHTS OF YUSUF HAKİKİ BABA

Ayten DOĞRU

Erciyes University, Institute of Social Sciences

M. Sc. Thesis, November 2014

Advisor: Assoc. Prof. M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU

ABSTRACT

Subject of our study is mystical opinions of Yusuf Hakiki Baba.. Our study consists of three sections and a conclusion. The subject of the first chapter is about Hakiki's life and works. The first and second part is about his sufi opinions and the last part is the conclusion.

Yusuf Hakiki is a Sufi poet who lived in the 15th century. He is a Seyh who is a member of Bayramiyye Tarîqat (the sufi path of spiritual purification and training in mystical disciplines).While writing his works concerning about tasavvuf, Hakiki mainly tells us about Tasavvuf–Tarîqat and Love of God. All his works are about tasavvuf.

Hakiki tells that the first duty on tasavvuf is being a servant. This should have been willingly done with all heart and also he thinks that Unless these main orders are fulfilled, it wouldn't be real and pure. According to Hakiki, the person on this way must be connected to a seyh(a spiritual leader, teacher, guide, master),if he is a real believer he must devote himself to a seyh. He advises that being a servant to God should be fulfilled with honesty, obedience, sincerity and dhikr.Our sufi accepted the shariat as the first step in order to reach the truth and told that tarîqat wouldn't be without shariat. With the word “Being a servant to a seyh”,Hakiki doesn't mean to be a servant to the seyh. In order to be a real servant to God, beloved one must choose Mürşidi–kamil called şeyh as his guidance.

He says that beloved one can learn the rules that he must obey in the process of being servant under the guidance of the seyh. While describing the beloved one: he says that “someone who is İmmaterial maturity (irşad), competent, awareof secret of tariqat, passionate lover of God and taken glance from his seyh, determined in the maqâm of secret (a spiritual station).Beloved ones mustn't violate the adap rules (the modes of

conduct and discipline of the dervishes toward their spiritual guide). According to Hakiki, those who dismissed from the heart of Ehlullah are the destroyers of religion.

Our sufi, Yusuf Hakiki tells that lovers gathered in the assembly of lovers must exist there with spiritual state. Everything mentions God there and the lovers mention God passionately.

Our poet says that there wouldn't be sadness and grief in the heart of those who mention god continuously, who favors, who are generous. Those people have no hostility against ehli-salah (honest and righteous people) in their heart. And Ehli-salabs are never lacking of mentioning of God in their tongue and heart. Satan can never approach them and never be the friends of theirs. That's why those whose hearts are busy with mentioning God make ehli-salah their friends. The great masters says "If the mentioning God takes place in the heart properly, It will strike the satan..Satan gets caught epilepsy. Other Satans who see this gather and say "What happened to this satan?" They answer "A human being touched it".

Our sufi gives very importance to science. He drew attention to the human spirit manifested in the divine love. As it can be seen in the name of work "Muhabbet-name", he always emphasizes emotions like love of God, divine love.

As general Yusuf Hakiki is a muslim sufi whose heart burning with love and affection. He has the thought of unity of God.

Key Words: Şeyh Yusuf Hakiki, His life and Works, Bayramiyye, Muhabbet-nâme, Manifestation, İnsan-ı Kamil, Unity of God, Divine Love, Literature of Tasavvuf

İÇİNDEKİLER

YUSUF-İ HAKİKÎ BABA HAYATI VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI.....	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN TEMEL İLKELERİ	1
A. Araştırmanın Konusu	1
B. Araştırmanın Amacı	1
C. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri	2
D. Kaynakların Değerlendirilmesi	3
II. HAKİKÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ	4
A. Siyasî ve Ekonomik Durum	4
B. İlmî ve Edebî Durum	6
C. Dinî ve Tasavvufî Durum	10
III. YUSUF-İ HAKİKÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ	15
A. Doğumu ve Yetiştirilmesi	15
B. Adı ve Mahlası	17
C. İlk Mürşidi/Babası	20
D. Ölümü	25
IV. TASAVVUFİ ŞAHSİYETİ VE KÜLTÜR ÇEVRESİ	25
V. TARİKATA İNTİSABI VE SONRASI	27

A. Mensup Olduğu Bayramîlik Tarikatının Genel Olarak Tarihi Serüveni.....	27
B. İntisabı ve Müritliği.....	31
C. Mürşidi.....	33
D. Hilafeti ve Tarikat Silsilesi.....	35
E. Metrukâtı ve Türbesi.....	35
F. Eserleri.....	36
1. Mahabbet-nâme.....	37
a. Konusu.....	37
b. Nüshaları.....	38
2. Hakîkî Divanı.....	41
a. Konusu.....	42
b. Nüshaları.....	42
3. Tercüme-i Metâliü'l-İman li-Sadreddin Konevî.....	43
a. Konusu.....	44
b. Nüshaları.....	44
4. Tasavvuf Risâlesi.....	44
a. Konusu.....	45
b. Nüshaları.....	45
5. et-Tesnîm.....	45
6. er-Rahîk el-Mahtum.....	45
7. Babasının Şerh-i Hadis-i Erbain Adlı Eserine Yazdığı Hâşiye.....	46

BİRİNCİ BÖLÜM

YUSUF HAKİKİ'NİN TASAVVUFİ DÜŞÜNCESİ

I. TAHALLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR.....	53
A. İbadet ve Ahlâkla İlgili Kavramlar.....	54
1. Ubûdiyet Makamı.....	54
2. İbadet.....	60

3. Tevbe	66
4. İhlâs	73
5. Rıza	78
6. Peygamber ve Dört Halifenin Örnek Ahlakı	82
B. Seyr u Sûlûkla İlgili Kavramlar	90
1. Zikir	90
2. Zühd	97
3. Kanâat	101
4. İstikamet	104
5. Nefs Tezkiyesi ve Nefse Muhalefet	107
II. MÜRİD–MÜRŞİD İLİŞKİSİ	117
A. Bey'ât ve İntisâb	118
B. Mürşid–i Kâmil'in Özellikleri	123
C. Müridin Özellikleri	137

İKİNCİ BÖLÜM

I. MARİFET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	149
A. İlim	150
B. İlm–i Ledün	155
C. İlim–Âmel İlişkisi	158
D. Zâhîr–Bâtîn İlişkisi	162
II. TAHAKKUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR	165
A. Aşk ve Mahâbbetullah	166
B. Kalp ve Kalbin Tasfiyesi	178
C. Ruh ve Ruhun Arındırılması	190
D. Sır	196
E. Havf ve Recâ	201
F. Cem' ve Fark	210

G. Fenâ ve Bekâ	218
H. Firkat ve Vuslat	229
III. VAHDET-İ VÜCUDLA İLGİLİ KAVRAMLAR	233
A. Allah-Âlem İlişkisi	241
B. Vahdette Kesreti Kesrette Vahdeti İdrâk Etmek	250
C. Tecellî	256
IV. İNSAN-I KÂMİL	266
SONUÇ	274
KAYNAKÇA	280
ÖZGEÇMİŞ	287

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.y.	: Adı geçen yer
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çevrien
DBİA	: Dünden Bugüne İslâm Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
E.Ü.	: Erciyes Üniversitesi
Ed.	: Editör
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti, Hazretleri
m.	: Miladi
Mad.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nr.	: Numara
nşr	: Neşreden
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
ö.	: Ölümü
Ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
st.	: Satır
S.	: Sayı

s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme
Ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite
Vd.	: Ve diğerleri
Vr.	: Varak
Yay	: Yayınları
Yay.	: Yayınları
yk.	: Yaprak
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

XV. yüzyıl mutasavvıf ve şairlerinden olan Yusuf Hakîkî'nin hayatı ve tasavvufî görüşleri adlı çalışmamızın ana ilkelerini belirlemek amacıyla önce araştırmanın kapsam, bağlam ve seyrini ortaya koymamız gerekmektedir. Biz çalışmamıza ışık tutacak şekilde *Yusuf Hakîkî Baba'nın Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri* adlı araştırmamızda genel yaklaşımlarımızı ortaya koymaya çalışacağız. Yusuf Hakîkî'nin, Somuncu Baba'nın (Şeyh Hâmid-i Velî) oğlu olması hasebiyle de tarihî şahsiyetinin ayrıca bir önem arz etmesi dolayısıyla, Hakîkî'nin yaşadığı döneme genel bir bakış sergileyeceğiz.

Yusuf Hakîkî'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılan araştırmalardan Yusuf Hakîkî'nin hayatı ve eserleri hakkında giriş bölümünde bilgi vermeye çalıştım.

I. ARAŞTIRMANIN TEMEL İLKELERİ

A. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu XV. Yüzyılda Erdebil, Konya, Aksaray, Bursa, Ankarada yaşamış, Erdebil, Konya, Aksaray medreselerinde ilim tahsil etmiş olan ve hem tasavvufî kişiliği hem de şairliği ile ön plana çıkan Yusuf Hakîkî'nin hayatı, eserleri ve Tasavvufî düşüncesi hakkında inceleme yapmaktır.

B. Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı, mutasavvıf şair Yusuf Hakîkî'nin eserlerinden hareketle onun tasavvuf ile ilgili görüşlerini ortaya çıkarıp mutasavvıfımızı gelecek nesillere tanıtabilmektir. Maddi ve Manevi boyuttan oluşan insan, din gerçeği ile manevi yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Maneviyat öncülerimizden Yusuf Hakîkî'nin hayatının, eserlerinin ve düşüncesinin manevi dünyamıza büyük katkılar sağlayacağını

düşündük. Zira Yusuf Hakîkînin hayatı ve eserlerinden yola çıkarak düşüncelerinin ortaya konulması ve onun tasavvuf tarihindeki yerinin anlaşılması gelecek nesillerin manevî istifadelerine katkı sağlayacaktır. Bu anlamda daha önce her hangi bir yüksek lisans tezi yapılmamış olmasını da göz önünde bulundurarak çalışmamızın zorluklarını göz önünde bulundurarak azami gayret ve özen gösterdik

C. Araştırmanın Yöntem ve Teknikleri

Yusuf Hakîkî'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî düşüncesi adlı araştırmamızda literatür taraması yaparak mutasavvıfımızın hayatı hakkında bilgiler topladık. Her ne kadar tezimizin konusunu Yusuf Hakîkî'nin Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri şeklinde genel olarak tesbit etsek de, çalışmalarımız esnasında konunun sınırlandırılması gereğini hissettik. Zira konu bir yüksek lisans tezinin sınırlarını zorlayacak mahiyette idi. Bu sebeple biz tezimizi daha çok Hakîkî'nin *Mahabbetname'si*, *Tasavvuf Risalesi* ve *Metali'ul-İman* eserleri ekseninde hazırladık. Prof. Dr. Erdoğan Boz'un hazırladığı Hakîkî'ye ait olan *Hakikînâme (Divanı)* üzerine yapmış olduğu neşirden ise sadece giriş bölümünden istifade ettik. Mutasavvıfımızın, görüşlerini tespit ederken öncelikle tasavvufî kavramların Sufî gelenekte nasıl açıklandığına ve ne şekilde anlaşıldığına değindik. Daha sonra Yusuf Hakîkî'nin kendi eserlerinden alıntılar yaparak onun tasavvufî düşüncesini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Yusuf Hakîkî'den önce ve sonra yaşamış mutasavvıfların görüşleri ile Hakîkî'nin görüşlerini birlikte zikrettik. Yusuf Hakîkî'nin eserlerinde ve şiirlerinde geçen tasavvufî semboller, âyet ve hadislerin işârî yorumuna dair verdiği bilgiler ışığında onun tasavvufî düşüncesinin derinliklerine ulaşmaya, onu anlamaya ve anlatmaya çalıştık.

Çalışmamız boyunca birinci el kaynaklara ulaşmaya imkân ölçüsünde gayret ettik ve bu kaynaklardan yararlanırken de çalışmamıza yön verecek kaynak niteliğinde olmasına özen gösterdik. Bu kaynakların sunduğu bilgiler yığımından analizler yaparak çıkarım ve varsayımlarımızı, en uygun hipotezlere dönüştürmek amacıyla ön yargı ve ön koşullardan uzak bir tutum sergileyerek mutasavvıfımızın düşüncelerini orijinal bir şekilde aktarmaya çalıştık.

D. Kaynakların Değerlendirilmesi

Çalışmamızı yaparken kaynakların değerlendirilmesi bölümü bizim için en öncelikli ve en önemli bölümü oluşturmuştur. Çünkü kaynakların doğru ve isabetli temini ve değerlendirilmesi çalışmanın iç zenginliğini ve tutarlılığını oluşturan noktadır. Çalışmamızı öncelikle Yusuf Hakîkî'nin bizzat kendi eserlerinden yola çıkarak hazırlamaya çalıştım. Hakîkî hakkında yapılan fikir ve biyografi çalışmalarını ayrıca inceledik. Fakat çalışmamız süresince Hakîkî'nin hayatı hakkında kendi eserlerinde ve kendisi hakkında yazılan kaynaklarda oldukça az bilgi bulunduğunu gördük. Hakîkî'nin hayatı hakkında bu kaynaklardan en geniş şekilde yararlanarak hayatını anlatmaya çalıştık. Yusuf Hakîkî'nin eserleri ve kendisi ile ilgili olarak yapılan çalışmaları incelerken, Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu'nun, *Mahabbet-nâme* adlı eserin Transkrip çalışması yaptığını tespit ettik ayrıca *Tasavvuf Risalesi ve Metali'ul-İman* adlı eserlerinin metnini neşrettiğini tespit ettik. Ayrıca Prof. Dr. Erdoğan Boz'un *Hakîkînâme (Divanı)* hakkında yapmış olduğu neşir çalışmasını tespit ettik. Çalışmamız esnasında eserler üzerinde yapılan akademik araştırmalardan elimizdeki orijinal nüshalarla karşılaştırmalı olarak farklılıkları da göz önünde bulundurarak faydalanmaya çalıştık. Yusuf Hakîkî'nin hayatı hakkında Prof. Dr. Erdoğan Boz'un hazırladığı Hakîkî'ye ait olan *Divanı* üzerine yapmış olduğu neşirden de çalışmamızın birinci bölümünde istifade ettik. Tüm bu modern araştırmalar ve neşirler çalışmamızı büyük ölçüde kolaylaştırdı. Özellikle de Hakîkî'nin eserlerinin okunup yorumlanmasında bize çok büyük katkısı oldu. Yusuf Hakîkî'nin hayatı ile ilgili bilgiler verirken, *Osmanlı Müellifleri, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sefine-i Evliya, Kayseri İlmiye Tarihindeki Meşhur Mutasavvıflar, Arşiv Belgeleri ışığında Somuncu Baba ve Neseb-i Âlisi* ve kendi eserleri olan *Mahabbet-nâme, Divân, Tasavvuf Risalesi ve Metali'ul-İman* dan istifa ettik

Yusuf Hakîkî'nin tasavvufi görüşlerini ortaya koyarken de bizim için en önemli ka onun eserleri olmuştur. Yusuf Hakîkî'nin *Mahâbbet-nâme* adlı eserinin Manisa nü: ve Konya nüshası bulunmaktadır. Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu'nun desteği ve yardımıyla Manisa nüshasını temin ederek çalışmamızda istifade ettik. Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu'nun Hakîkî'nin *Tasavvuf Risalesi ve Metali'ul-İman* adlı eserleri üzerine yapmış olduğu çalışmalardan da istifade ettik.

II. HAKİKÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

Yusuf Hakîkî'nin yaşadığı çağı incelememiz, onun yaşadığı yüzyılın olaylarından ne ölçüde etkilendiğini ve o yüzyılın olaylarına karşı nasıl bir tepki ve etkide bulunduğunu anlayabilmek içindir. Hakîkî'nin yaşadığı yüzyıl da gerek siyasî gerek tasavvufî açıdan bazı dönüm noktaları olmuştur. Hakîkî'nin yaşadığı XV. yüzyılın karakteristik özelliklerine bakarak mutasavvıfımızın ruh halini ve tasavvufî görüşlerini anlamaya çalıştık. Mutasavvıfımızın tasavvufî görüşlerinin anlaşılabilmesi için yetiştiği dönemin siyasî, ilmî ve dinî durumuna kısaca değinmek gerekir.

A. Siyasî ve Ekonomik Durum

Yusuf Hakîkî'nin doğduğu yıl tam olarak belli değildir vefat yılını (ö. 894/1488) göz önüne aldığımızda XV. yy. mutasavvıflarından olduğu görülmektedir.

Yusuf Hakîkî'nin hayatta olduğu süre zarfında Osmanlı Devleti'nde şu padişahlar saltanat sürmüşlerdir:

1. Sultan Çelebi Mehmed (1413–1421)
2. II. Murat (1421–1451)
3. Fatih Sultan Mehmet (1451–1481)
4. II. Beyazıd (1481–1512)

Genel itibariyle baktığımızda mutasavvıfımız dünyaya gelmeden önce Osmanlı, Yıldırım Beyazîd'in tahta geçişiyle birlikte ilk merkeziyetçi devletin ortaya çıkışını yaşamıştır. Devletin kuruluşunun arkasından gelen bu hızlı başlangıcı, Timur ile yapılan Ankara Savaşı (1402) sonucu meydana gelen Fetret Devri (1402–1413) izlemiştir. Osmanlı Devleti, gelişmesini en az yarım asır geciktiren bu iç karışıklıklar sebebiyle de duraklama yaşamış; Sultan Çelebi Mehmed'in (1413–1421) duruma hâkim oluşu ile birlikte yeniden toparlanma dönemine girmiştir.¹

¹ Derviş Ahmed, **Âşıkpaşazade**; *Terâvih-i Âl-i Osman, Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (haz. Hüseyin Nihal Atsız), MEB Yay., İstanbul 1992, s. 72–87; Mustafa **Nuri Paşa**, *Netâyic 'ül-vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle*

Timur olayından sonra Osmanlı ülkesinde çıkan savaşlar ve çatışmalar sonucunda Çelebi Mehmet yalnız başına tahta geçerek çatışmaları yatıştırmıştır. Sultan II. Murad'ın (1421–1451) tahta geçmesiyle Timur savaşında kaybolan şehzâde Mustafa Çelebi olduğunu ileri süren bir kişi ortaya çıkarak bir ayaklanma başlatmış, II. Murat İstanbul kuşatması ile uğraşırken bu ayaklanma ve Anadolu'da çıkan birçok ayaklanmayı bastırmıştır. Sultan II. Murad'ın Sırbistan ve Macar seferlerinde Macar ordusuna yenilmesi ve sonrasında büyük şehzadeleri olan Amasya Valisi Sultan Alaeddin'in ölümü üzerine (H. 847/M. 1443–44) yılında oğlu Sultan Mehmet Han'ı tahta oturttu. (H. 848/1444) Varna Zaferinden sonra Sultan II. Murat oğlu Sultan Mehmedin de ricasıyla tekrar tahtına oturdu.²

Sultan II. Murat; İlim, sanat ve kültür alanında yapılan çalışmaların kurucusu ve koruyucusu olmuştur. 3 Şubat 1451 yılında vefat ettiğinde oğlu II. Mehmed'e her bakımdan güçlü bir devlet bırakmıştır.³

Sultan Mehmet Han tahta geçmesiyle Karamanoğlu İbrahim Bey'in çıkardığı ayaklanmaları bastırılmış ve elindeki toprakları ele geçirmiştir. Fatih Sultan Mehmet daha sonra babasının en büyük isteği olan İstanbul'un alınması noktasında bıraktığı vasiyetnamedeki teşvik ve tavsiyelere önem vermiştir. Fatih ve askerleri, İstanbul'u denizden ve karadan kuşattırıp 53 gün süren kuşatmadan sonra (H. 857/M. 1453) fethedip almıştır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın hükümdarlığıyla birlikte (1451–1481) Avrupa'ya bir yandan da Anadolu'ya birçok seferler düzenlenmiştir. Fatih Rumeli'deki Bizans nüfuzunu tamamen kırmıştır.⁴

Fatih Sultan Mehmed'in merkezî sistemi köklü değişimlerle kurup yerleştirme çabaları gerekli girişimleri zorunlu kılmıştır. Ticarete devlet tekelinin sert bir şekilde yerleştirilip yeni vergilerin konulması ve savaş gücünü artırmak için vakıf ve mülk arazilerini devletleştirme girişimleri birçok zümrenin tepkisine yol açmıştır. Fatih'in

Osmanlı Tarihi, (Sad. Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara 1979, C. I–II, s. 23–33; Feridun, M. **Emecan**, Kemal **Beydilli**, M. Akif **Aydın**, Mehmet **İpşirli**, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, İrcica Yay., C. I, s. 259.

² Bk. Nuri Paşa, *Netâyic'ül-Vukuât*, s. 30–42.

³ *Yeni Türk Ansiklopedisi*, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Yükselme Dönemi", (Komisyon, Red. Ayvaz Gökdemir), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985, C. VIII, s. 2819.

⁴ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 116–143; Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 43–51; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, s. 22–26.

1481 yılındaki vefatı üzerine oğulları II. Beyazid (1481–1512) ve Cem Sultan'ın iktidar mücadelesinde özellikle bu zümrelerin büyük rolü olduğu görülür.⁵

Mutasavvıfımızın hayatının büyük bir kısmının geçtiği Aksaray Fatih zamanında 874/1469 tarihinde Osmanlı sınırları içine katılmıştır.⁶

B. İlmî ve Edebî Durum

On beşinci yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kalemiye ve seyfiye sınıfları henüz oluşmamıştır. Devletin yapılanması içerisinde ilmiye sınıfı çok güçlü bir konuma sahiptir. Sadrazamdan sonra sözü geçen ilk kişiler ilmiye sınıfı mensuplarıdır.⁷ “Ulemâ veya ulemây-ı rûsum da denilen ilmiye sınıfı”⁸, klâsik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumları olan medreselerde usulüne uygun olarak öğrenim gördükten sonra icazet alarak mezun olurlar. İلميye sınıfı, devlet içerisinde hukuk, eğitim, dinî hizmetler ve merkezi bürokrasinin kendi alanlarıyla ilgili önemli birçok makamlarda görev almışlardır. İلميye sınıfı mensuplarının müslüman olma şartları vardır. Bu sınıfın çoğunluğunu Türkler oluşturur.⁹

İلميye sınıfının kontrolü dışında bulunan yüksek öğrenim müesseseleri görülmektedir. Enderun mekteplerinin en meşhurları olarak İbrahim Paşa Sarayı, İskender Çelebi Sarayı, Edirne Sarayı'nı; tekke olarak da Mevlevîhanelerin eğitim öğretime etkileri olmuştur.¹⁰

Osmanlılarda Gazi Orhan Bey zamanında medrese tesisi ilk olarak başlatılmıştır. XV. yüzyılın ortasında Edirne'deki Darülhadis, Osmanlı memleketlerindeki medreselerin birincisi olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra sekiz kilise medreseye çevrilmiştir. Bir fakültenin temeli ilk defa atılmıştır. Fatih Sultan Mehmed tarafından sekiz medrese yaptırılmış ve sahn-ı seman adı verilmiştir. Ayrıca her bir medreseye mahreç olmak

⁵ Nuri Paşa, *Netâyic'ül-Vukuât*, s. 51–52; *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, s. 26–27; Ahmet Ögke, *Şemseddin Marmaravî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2001, s. 21.

⁶ Ahmet Akgündüz, *Somuncu Baba*, es-Seyyîd Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 138–139.

⁷ Semiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, Damla Yay., İstanbul 1997, C. I, s. 265–273.

⁸ *Yeni Türk Ansiklopedisi*, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim”, C. VIII, s. 2878.

⁹ *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, s. 247; *Yeni Türk Ansiklopedisi*, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim”, C. VIII, s. 2878–2879.

¹⁰ *Yeni Türk Ansiklopedisi*, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim”, C. VIII, s. 2878.

yani talebe yetiştirmek üzere Mûsıla–ı sahn veya Tetimme medreseleri ismiyle lise hükmünde her bir sahn medresesinde birerden sekiz medrese daha vardı.¹¹

Osmanlıların medrese teşkilâtında Fahreddin Râzi mektebi esas olmuştur. Bu mektebi Molla Fenarî diye meşhur olan Şemseddin Mehmed kurmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlılardaki kültür hayatı II. Mehmed ile oğlu II. Beyazid zamanında en yüksek seviyededir. Devlet erkânından Mahmud, Karamanî Mehmed, Fenarî–zâde Ahmed, Candarlı–zâde İbrahim ve Veliyüddin oğlu Ahmed, Tazarruat sahibi Sinan, Cezerî Kasım Paşa’lar gibi kıymetli âlim vezirler, Osmanlıdaki ve hariçten gelmiş olan muhtelif âlim ve şairleri himaye etmişlerdir. Ali Kuşçu, Molla Gürânî ve Abdurrahman Câmî gibi ünlü âlimler Osmanlı Medreselerinde hocalık yapmışlardır.¹²

Yusuf Hakîkî’nin yaşadığı dönemde yaşayan bu âlimler devrine damga vuran isimlerdir. Hakîkî’nin çağdaşlarıdır. Hakîkî’nin yaşadığı dönemin ilim ve fikir hayatı bakımından ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Hakîkî, ilmi ve fikri açıdan böylesi zengin bir ortamda yetişmiştir. Daha sonra tasavvufi görüşlerinden bahsederken göreceğimiz gibi bu onun eserlerinde açıkça görülmektedir.

Uzunçarşılı sancaklar daki ilmi ve edebi durum hakkında şu tespitlerde bulunur: “Osmanlı şehzadeleri buldukları sancaklarda etraflarına âlim ve edîpleri toplamışlardır. Edebî hayat İstanbul, Edirne ve Bursa’dan başka şehzade sancaklarında Bağdad, Diyarbakır, Konya ve Rumeli’de bir ilim merkezi haline gelmiş olan Üsküp ile Yenice–i Vardar’da inkişaf etmekte olup buna da sebep buralarda şair ve edibleri himaye eden şahsiyetlerin bulunmaları idi.”¹³

Yusuf Hakîkî’nin yaşadığı dönemde matematik, astronomi tıp gibi müsbet ilimlerde büyük gelişmelerin olduğu görülür. Dinî ilimler alanında da pozitif gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönem Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Kıraat, Kelam ve Tarih ilimleri yönünden zengin çalışmaların yapıldığı bir dönemdir. XIV. ve XV. asırlarda gerek Anadolu beyliklerinde gerekse Osmanlı Devleti’nde İslâmî Türk Edebiyatı sahasında

¹¹ Bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 583–584.

¹² Bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 591–592; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1991, s. 245–255; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, AÜİF Yay., Ankara 1988, s. 98–102.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 592.

eserler verilmiştir. Bu eserler derviş hikâyeleriyle süslenerek devrin padişahına takdim edilmiştir.¹⁴

Nihat Sami Banarlı, XV. asrı edebi açıdan şu şekilde değerlendirir: XV. asır Türk edebiyâtı, bütün Türk vatanlarında, XIV. Asırda kurulan temeller üzerinde yükselmiştir. Bu asırda Türk dili, üç ayrı edebî lehçe hâlinde gelişmiş ve eserlerini bu üç ayrı lehçe ile vermiştir. Asrın üç lehçesi Ortaasya (Türkistan) Türkçesi, Âzeri ve Anadolu Türkçeleridir. Bu asırda birçok kuvvetli şâir ve yazar yetişmiştir. Türk dilinin gelişimi Türk târihinin en büyük imparatorluğunun kurulma ve yükselmesine uygun olarak gelişmeler göstermiştir. Gelecek için en kuvvetli temeller Anadolu–Osmanlı bölgesinde atılmıştır.¹⁵

Fatih'in ve devrindeki devlet büyüklerinin başta İstanbul olmak üzere Bursa, Edirne ve birçok şehir ve kasabalarda yaptırdıkları câmî, medrese, mescid, mektep, kütüphâne, hastahâne, aşhâne, darbhâne, saray, han, hamam, imarethane, kervansaray, çarşı, çeşme, su te'sisleri ve başta Rumeli Hisarı olmak üzere askerî, mimârî eserler ve türbeler Osmanlı devletini kültürel olarak medeniyet müzesi haline getirmiştir. XV. asırda Türkçeye dönüş hareketi yavaşlamıştır. Bilhassa ilim ve edebiyat dilinde Arapça ve Farsça kelimeler rağbet görmeye başlamıştır. Türkçeye giren kelimeler yalnız Arap ve Acem dillerinden gelen sözler değildir. Balkan dillerinden Yunanca, Lâtince ve İtalyanca'dan kelimeler gelmiştir.¹⁶

XIII. yüzyılda Türkçe eser sayısı az iken XIV. ve XV. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.¹⁷ XV. yüzyılın özellikle ikinci yarısı, bir sonraki asırda artık tamamen ortaya çıkacak olan “Basit Türkçe” akımının ilk müjdecileri sayılan müelliflerin sade ve yalın Türkçe ile eserler verdikleri yüzyıldır.¹⁸

¹⁴ Mustafa **Bilge**, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İÜEF Yay., İstanbul 1984, s. 42; Hüseyin Gazi **Yurdaydın**, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1300–1600*, Yay. Yön. Sina Akşin, TTK Yay., İstanbul 1991, C. II, s. 175.

¹⁵ Nihat Sami **Banarlı**, *Resimli Türk Edebiyatı I–Destan Devrinden Zamanımıza Kadar*, Milli Eğitim Basımevi Yay., İstanbul 1998, C. I, s. 414.

¹⁶ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, s. 418–419.

¹⁷ M. Fuad **Köprülü**, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 1986, s. 354; M. Orhan **Soysal**, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, MEB Yayınları, İstanbul 2002, s. 288.

¹⁸ M. Fuad **Köprülü**, *Edebiyat Araştırmaları*, Ötüken Neş., İstanbul 1989, C. I, s. 278.

II. Murat sade ve yalın bir Türkçe taraftarı olduğundan, onun emri ile birçok tercüme yapılmış, aynı zamanda Türkçe telif eserler yazılmıştır.¹⁹

“Sultan II. Murat bilim adamları ve şairleri himaye ederek “Osmanlı Rönesansı” denilen ve bazı müsteşrikler tarafından “İlk Türk Romantizmi” olarak kabul edilen milli kültür hareketine öncülük etmiştir”.²⁰

Yine Banarlı'nın bu yüzyılın tasavvuf edebiyatına ilişkin şu değerlendirmeleri de hayli kayda değerdir. Tasavvuf edebiyatında XV. asırda, halk tekkelerinde, ilahilerle halka hitap eden şairler tarafından devam edilmiştir. Mevlânâ Celâleddin, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre asrının zengin tasavvuf hayatından sonra halkın hakikatler etrafında toplanması, birçoğunda bu en büyük sofilerin yolunda bir an'ane hâline gelmiştir. Gerçi bu asırlarda ne bir Mevlâna, ne de bir Yûnus Emre vardır. Fakat yine de hayli büyük manevîyatlı ve geniş tesirli birkaç sofi şâir, asrın mânevi terbiyesinde büyük vazife görmüştür. Asrın ilk büyük sofisi, bir köy çocuğu olarak dünyaya gelen Hacı Bayram Velî'dir (1352–1430). Sayılarının çok az olmasına rağmen, aruzla olsun, hece ile olsun, tamâmiyle raksân bir dille söylediği tasavvuf şiirleriyle, Hacı Bayram Velî, tekke edebiyatının unutulmaz isimlerindedir. Onun eski kaynaklara ve yeni antolojilere ısrarla alınan en tanınmış ilahisi *Bu gönüm redif'li*, coşkun şiiridir. Akşemseddin de (1389–1459) halk tarzında tekke şiirleri (ilahiler) söylemiş, divan tarzı şiirleri olan evliya şairlerindedir. Kadiriyye ve Bayramiyye tarikatlerini birleştirerek Eşrefiyye adlı bir tarikat kuran Eşrefoğlu Rûmî (1353–1469) de asrın halk tarzı ilahileriyle tanınmış şair şeyhlerindedir. Eşrefoğlu'nun bir *Divân'ı*, *Müzekki'n-Nüfus* adlı, dini-tasavvufî bir eseri ve yine tarikat, tasavvuf tanıtıcı mâhiyette, daha başka risâleleri vardır. *Muhammediyye* adlı eserin sahibi Yazıcıoğlu Mehmed (ö. 855/1451), *Envâru'l-Aşîkin* sahibi Ahmed Bîcân (Ö. 858/1454), *Tâcü'l-Edeb* yazarı Ali b. Hüseyin Amâsî (ö. 875/1470), Halvetî dervişi Kemal Ümmî (ö. 880/1475), *Çoban-nâme*, *Ney-nâme*, *Miskin-nâme* ile *Divân* sahibi Dede Ömer Ruşenî (ö. 891/1486) ile Emir Sultan XV. asırda yetişmiş mutasavvıf şair ve yazarlardandır.²¹

¹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 356–357.

²⁰ *Yeni Türk Ansiklopedisi*, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim”, C. VIII, s. 2819.

²¹ Bk. Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, s. 488–514.

İmparatorluk diline giren kelimeleri, Yunus Emre Türkçesi'nde olduğu gibi, büyük kudretle hazmetmiş; onları kendi cümle ve mısra mimârîsi içinde hâlis Türkçeden farkedilmez hale koymuştur. Tarikat şeyhleri tarikatlarının esaslarını, incelik ve erkânını, önceki tasavvuf erbabının menkıbelerini konu edinen eserler ortaya koymuş; eserlerde yer alan ilahiler ve şiirler tarikat ayinlerinde önemli bir yere sahip olmuştur.²²

XIII. asır sonlarında, bilhassa Yûnus Emre ile şahlanan tasavvuf edebiyatı yanında, Anadolu'da yine halka hitâb eden dini bir edebiyat geliyordu. XV. asırdaki dini edebiyat çığırının en kuvvetli ve en şöhretli eseri Süleyman Çelebi'nin (ö. 1422) 1409'da Bursa'da tamamladığı meşhur Mevlîd manzûmesidir. Mevlid asrı diyebileceğimiz XV. asırda Mevlid yazan diğer mühim şâirlerin eserleri içinde Sinan Oğlu Mevlid'i (1478), Ebû'l-Hayr Mevlid'i (1491), Halil'in Mevlid'i, Hamdi'nin Mevlid'i, Ahmed'in Mevlidi ve Merhaba Faslı vardır.²³

XV. yüzyılda yaşayan mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî eserleri *Mahabbet-nâme*, *Tasavvuf Risalesi* ve *Divan-ı* manzum ve yalın bir şekilde Farsça, Arapça, Osmanlı Türkçesi'ni kullanarak tekke şiiri geleneğiyle kendi tasavvufî düşüncesinin esaslarını, incelik ve erkânını çok güzel bir şekilde harmanlayıp, yoğurarak yazmıştır.

C. Dinî ve Tasavvufî Durum

Yusuf Hakîkî'nin yaşadığı asır çeşitli isyanların ve tasavvufî akımların olduğu bir dönemdir. Bunlardan Şeyh Bedreddin isyanı ile Babaîler isyanının etkisi büyüktür. Şeyh Bedreddin isyanı, Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddîn (ö. 823/1420)'in temsil ettiği ve Osmanlı devrinin ilk dinî karakterli siyasî düşünce hareketidir. Şeyh Bedreddin'in eserlerinden *Varidat'da* Vahdet-i Vücut, cennet ve cehennem, melek ve şeytan ve insan-ı kâmil nazariyeleri ile kendisinin felsefî fikirleri görülmektedir. Bu eserinden dolayı bazıları Bedreddin'e hücum etmiş ve bazıları da onun sözlerini tevil ile müdafaa etmişlerdir.²⁴

²² Bk. Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, s. 419; M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDV Yay., Ankara 1981, s. 341-342.

²³ Bk. Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, s. 479-489.

²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, s. 650-651.

A. Yaşar Ocak XV. yüzyılın dini ve tasavvufi durumu hakkında şu bilgileri verir: XV. yüzyılın sonlarına kadar etkisini sürdürmüş olan Babaîlik isyanının dinî ve siyasî yönünü incelediğimizde karşımıza çeşitli görüşler ortaya çıkar. Babailer isyanı Şîî bir hareket değildir. Baba İlyas, Babaîlik adında bir tarikatın kurucusudur. Babaîlik, Vefâilik, Kalenderîlik, Haydarîlik ve Yesevîlik olmak üzere dört heterodoks tarikat mensubunun teşkilatlayıp yönettiği, büyük çoğunluğuyla Türkmen zümrelerini içine alan, senkretik bir dinî ideoloji kullanmasına rağmen, dinî değil sosyal-siyasî bir hareket olarak görülür.²⁵

Gerek Selçuklular, gerek Anadolu Beylikleri ve gerekse Osmanlılar, tasavvuf ve tasavvuf büyüklerine karşı daima ılımlı, hoşgörülü ve itaatkâr davranmışlardır. Bunun neticesi olarak da birçok tarikat Anadolu topraklarına iyice yerleşme ve yayılma fırsatı bulmuştur.²⁶

Prof. Dr. Ahmet Akgündüz Somuncu Baba ve Nesebi Âlîsi hakkındaki çalışmasından bu yüzyılın tasavvufi durumu hakkında şu bilgileri verir:

Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanlarında maneviyât erenleri ve bâtinî ilimler Anadolu'ya dışarıdan genellikle üç merkezden gelmiştir; Horasan, Şirvan ve Erdebil Anadolu'nun bağrında bulunan ve Şeyh Sadreddin-i Konevî ve Mevlânâ Celâleddin-i Rumî ile bir Merkez-i irfân haline gelen Konya, maneviyât erenlerini yetiştiren merkezlerdendir. Şirvan, Halvetiyye Tarikatı'nın ikinci piri olan Seyyid Yahya (868/1463) sayesinde, Ömer Dede vâsıtasıyla Aydın'a; Mehmed Bahâaddin yoluyla Erzincan'a Diyarbakırlı İbrahim vâsıtasıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerine manevî kollarını göndermiştir.²⁷

Üçüncü bir merkez-i irfân ise Erdebil'dir. Bu belde, eskiden Azerbaycan beldelerinden olan Tiflis, Bakü ve Şiraz arasında mühim bir ticaret merkezi olduğu gibi, Şîî Safevi sülâlesinin de taht merkezidir. Somuncu Baba'nın mensub olduğu Halvetiyye Tarikatı'nın ricâli arasında müstesnâ bir makamı bulunan İbrahim Zâhid Geylânî'ye de irşâd vazifesi, bu Erdebil ahalisinden olan Şeyh Safiyyüddin Erdebilî (794/1392)'den

²⁵ Bk. Ahmet Yaşar **Ocak**, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergah Yay., s. 148-154.

²⁶ İsmail Hakkı **Uzunçarşılı**, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 210.

²⁷ Ahmet **Akgündüz**, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba ve Nesebi-İ Alîsi*, s.58- 59.

intikal etmiştir. Safiyyüddin'in yerine oğlu Şeyh Sadreddin Musa Erdebîli; onun yerine de oğlu Hâce Alâaddin Ali Erdebîlî (833/1429); onun yerine de Şeyh Şah diye bilinen oğlu İbrahim Erdebîlî (851/1447) mürşîdlik makamına geçmiştir. Şia'nın siyasî âleti olana kadar, bu aile, Erdebil'de ehl-i ma'rifetin merci'i ve melce'i olmuştur.²⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun temel harcında Ahîlerin ve Ahî reislerinin katkıları büyük olmuştur. Onların bu nüfuzu XV. yüzyılın ilk yarısına kadar kendisini hissettirmiştir.²⁹ Ahîler silsilelerini Hz. Ali (r.a.) vasıtasıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)'e dayandırır ve "fütüvvet ehli" diye anılırlar. Diğer tarikatların hırkasına mukabil "fütüvvet şalvarı" giyerler. İçlerinde pek çok münevverin de bulunduğu bu teşkilatın sadece esnaf topluluğu olmayıp aynı zamanda tasavvufî karakterde bir teşkilat olduğu da görülmektedir.³⁰ Alp-erenler olarak nitelendirilen gâzî-dervişler, barış zamanlarında kendilerine vakfedilen arazileri işlemiş, elde edilen gelirden devlete vergisini vermiş, geri kalan kısmı ile de tekke ve zaviyelerin ihtiyaçlarını karşılamış, buldukları muhitlerde konuk olan misafirlere ikram ve izzetlerde bulunmuşlardır. Devlet bir düşmanla savaştığında şeyhleri ve müritleriyle onlar da savaşa katılmışlar, padişaha ve ordusuna maddî-manevî destek vermişlerdir.³¹

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Anadolu'da en etkin tarikatlar Mevlevîyye ve Rıfâiyye'dir. Mevlevîyye, başta Konya ve İstanbul olmak üzere Anadolu topraklarında geniş bir sahaya yayılma fırsatı bulmuştur.³² Rıfâiyye ise XIV. yy'nın ilk senelerinde İzmir, Bergama ve Amasya dolaylarında ve başka bölgelerde yayılmıştır.³³

Halvetiyye'nin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli görevler üstlendiği bilinmekteyse de³⁴ bu tarikatın Anadolu'ya girişi Pir İlyas Amâsî (ö. 838/1434) ve asıl yaygınlık kazanması ise XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yahyâ Şirvânî (ö.

²⁸ Ahmet **Akgündüz**, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba ve Neseb-i Alisi*, s. 59.

²⁹ Selçuk **Eraydın**, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİF Yay., İstanbul 2008, s. 302.

³⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 151.

³¹ Mehmet Necmettin **Bardakçı**, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2000, s. 222.

³² Mustafa **Kara**, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Uludağ Yay., Bursa 1990, C. I, s. 31.

³³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 204.

³⁴ M. Fuat **Köprülü**, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 95.

868/1463)'nin halifeleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu asırdan itibaren Halvetîlik, Osmanlı ülkesinin en yaygın tarîkatı halini almıştır.³⁵

“Nakşibendiyye tarikatının Osmanlı topraklarına ilk olarak Fatih Sultan Mehmed'in padişahlık döneminde Molla Abdullah ilâhî (896/1491) aracılığıyla geldiği³⁶ söyleniyorsa da, XV. yüzyılın başlarında Amasya'da kurulan ve Hâce Rukneddîn Mahmud Buhârî'nin ilk şeyhliğini yaptığı Mahmud Çelebi Tekkesi ile Nakşiler Anadolu'da ilk kez boy göstermeye başlamışlardır. Kâdiriyye ise, XV. asrın ortalarında Eşrefiyye şubesinin kurucusu olan Eşrefoğlu Rûmî (ö. 875/1470) vasıtasıyla Anadolu'ya girmiştir. Bu gelenek, şeyhin İznik'te bulunan tekkesinde vefatından sonra postnişîn olan halifesi Abdurrahîm Tırsî (ö. 926/1520) eliyle XVI. asra kadar ulaşmıştır.”³⁷

“XV. asrın ilk yarısında Anadolu'da kurulan tarikatlerden Bayrâmiyye, “Somuncu Baba” diye mâruf Hamîdüddin Aksarâyî'nin (815/1412) halifesi ve tarikat piri olan Hacı Bayrâmı Velî (833/1430) ile onun müridlerinden Akşemseddin'in (863/1459) kurucusu olduğu Şemsiyye, Bıçakçı Ömer Dede [Emir Sikkînî]'ye (879/1475) bağlı bulunan Bayrami Melamilîği ve Azîz Muhmûd Hüdâyî'nin (1032/1623) kurduğu Celvetiyye kollarıyla yayılmıştır. Yusuf Hakîkî'nin babası Hamîdüddîn Aksârâyî, mürşidi Hacı Bayramı Veli XV. asrın önemli tarikat mürşidlerindedir. Zeynüddin Hâfî (ö. 839/1435)'nin kurduğu ve aslında Sühreverdiyye'nin bir kolunu temsil eden Zeyniyye tarikatı ise Abdurrahim Nizâmeddin Merzifonî (Rûmî) ve Abdullâtif Kudsî (Makdisî, ö. 856/1452) ile Osmanlı topraklarında yayılma fırsatı göstermiştir.³⁸

Kurucusunun Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) olduğu Kübreviyye tarikatı Yıldırım Bayezid'in damadı olan Emir Sultan (ö. 833/1429) ve halifeleri sayesinde Anadolu diyarlarında (Bursa) yer edinmesine karşılık iki nesil sonra müntesibi kalmayarak etkisini yitirmiştir.³⁹ Yıldırım Bayezid, Bursa Ulu Camii'yi yaptırdığında ilk hutbeyi

³⁵ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 145; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 303.

³⁶ İrfan **Gündüz**, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984, s. 48.

³⁷ Ögke, *Ahmed Şemseddin Marmaravî*, s. 30.

³⁸ Ögke, *Ahmed Şemseddin Marmaravî*, s. 30.

³⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 303.

Emir Sultan'ın vermesini istemiş, o ise bu övgüye Hamidüddîn Aksarâyî'nin layık olduğunu belirtmiştir.⁴⁰

Yine XIV. yüzyılın sonlarına doğru Bistâmiyye tarikatı, Kayserili Şeyh Hâmîd (Hacı Bayram'ın mürşidi) vasıtasıyla Osmanlı topraklarına girmiştir.⁴¹

XV. asrın ilk yarısında Lârende'ye gelip yerleşen Alâeddin Ali Semarkandî (862/1458) tarafından Semarkandiyye tarikatının kurulduğu görülmektedir. Esâsen ana tarikatlerden birinin kolu olan bu tarikatın, Kübreviyye'nin mi yoksa Nakşibendiyye'nin mi bir kolu olduğu hususu açık değildir. Ayrıca “Şeyh-i Ekber” nâmıyla meşhur Muhyiddîn İbn Arabî'ye (638/1240) nisbet edilen ve tam bir tarikat hüviyeti bulunmamakla birlikte İslâm dünyasındaki pek çok sûfiyi etkilemiş bir ekol olan Ekberiyeye mensuplarına Anadolu da rastlanır ki bizzat İbn Arabî'nin sağlığında sohbetlerine katılan Sadreddîn-i Konevî (672/1274) ile Osmanlı ülkesine girmiştir. Ekberiyeye, başta “*Fusûsü'l-Hikem*” olmak üzere İbn Arabî'nin ilk şârihi, yorumlayıcısı, fikirlerinin tâkipçisi ve bir bakıma sistemleştiricisi olan Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* adlı eserini şerh eden Molla Fenârî (834/1431) ve onun talebesi *Fusûs* şârihlerinden Kutbuddin İznikî (854/1450) ile yine *Fusûsü'l-Hikem*'i şerheden Yazıcızâde Mehmed Efendi (855/1451) sâyesinde de yaygınlık kazanmıştır.⁴²

Osmanlı hükümdarlarının, vezirlerinin, devlet adamlarının ve halkın mutasavvıflara karşı gösterdikleri yakın ilgi, tarikatlerin hızla yayılmasında ve güçlenmesinde âmil olmuştur. Yıldırım Beyâzıd'ın Emîr Buhârî'ye kızını vermiş olması, Osmanlı Padişahlarının bu insanlara gösterdikleri hürmetin en canlı delildir. Padişahlar sefere giderken, bâzı tarikat şeyhlerini de beraberlerinde götürmüşlerdir. Meselâ II. Sultan Murad sefere giderken Emir Şemseddin Buhârî'den kılıç kuşandığı gibi, yine aynı hükümdar, çeşitli seferlerinde tarikat mensuplarını beraberinde sefere götürmüştür. Fâtih Sultan Mehmed'in, İstanbul'un fethinde, Hacı Bayram Velî halîfelerinden Akşemseddin ile Akbıyık'ı berâberinde buldurması, onların ordu içinde faâliyet göstermelerine ve askeri mânen güçlendirmelerine sebep olmuştur.⁴³

⁴⁰ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 228.

⁴¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 303.

⁴² Ögke, *Ahmed Şemseddin Marmaravi*, s. 31.

⁴³ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 303-304.

Yusuf Hakîkî'nin yaşadığı dönemde padişahların mutasavvıflara verdiği öneme binaen tarikatlar hızla Anadolu'da yaygınlık göstermiştir. Halkın tarikatlara karşı yoğun ilgisi sonucu birçok tarikatın şubeleri açılmıştır. Hamîdüddin Aksarâyî'nin yetiştirdiği müritlerinden Hacı Bayram, Yusuf Hakîkî'yi, Akşemseddin'i yetiştirmiştir. Tasavvuf önderlerinden olan bu mutasavvıflarımızın eserleri ve yaşamlarıyla manevi dünyamıza çok güzel örnek olmuşlardır. Yusuf Hakîkî'nin yazdığı eserlerle ilgili ilk olarak yapılan çalışmamızla mutasavvıfımızın tasavvufî düşüncesini ortaya koyarken yaşadığı dönemin etkilerini eserlerinde görmekteyiz. Eserlerinde birçok tarikat şeyhini zikretmesi, onların yollarının özelliğini belirtmesi ve onlara karşı sevgisi mutasavvıfımızın manevi dünyasını çok etkilemiştir.⁴⁴

III. YUSUF-İ HAKİKÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

A. Doğumu ve Yetiştirilmesi

“Yûsuf-ı Hakîkî'nin ne zaman doğduğu belli değildir. Fakat babasının 815 (m. 1412)'de öldüğü ve oğlu Hakîkî'nin eğitimini Hacı Bayram'a havale ettiği düşünülecek olursa o sıralarda henüz bir çocuk olmalıdır. Zira *Mahabbet-nâme*'nin Manisa müstensihinin eserin sonunda verdiği tarih de bunu göstermektedir. *Mahabbet-nâme* (M) nüshasının müstensihisi eserin sonuna ilave ettiği ve kendisine ait olan onbeş beyitlik “Tarih” bölümünde yaşının 86 olduğunu söylerken kitabı temize çektiği tarihin de müellifin ölümünden bir sene sonra olduğunu ifade eder. *Mahabbet-nâme*'nin (M) nüshasının ketebe kaydı ise 894'tür. Milâdî takvime göre bu da 1488'e tekabül etmektedir.”⁴⁵

Yusuf Hakîkî ilk tarikat neş'esini, babasından almıştır. Yusuf Hakîkî, babasının füyûzâtından istifâde ettiği gibi, kendini zâhirî ilimlerde de yetiştirmiştir. Konya ve Aksaray medreselerinde okumuştur.⁴⁶ Yusuf Hakîkî manevi açıdan feyz aldığı müridleri için şunları söyler: Her beldedeki camiler tehlil için hamd için ve şeyh Hamidi Velinin ravzası için bağı yanıklarız. Her takvalı ve temiz hakkı için, her takvalı mümin hakkı için, hem izzeti şeyh safî hakkı için uftadeleriz (bağı yanıklarız). Her

⁴⁴Bk. Ögke, *Ahmed Şemseddin Marmaravi*, s. 30-31, Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 303-304.

⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Üçdal Neşriyat), C. III, İstanbul (Tarihsiz), s. 845. ;

Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s. 15-16

⁴⁶ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alîsi*, s. 311

velinin yüzü suyu hakkı için, hoca şeyh Ali'nin hakkı için, hem yakınlık hak nebinin üftadeleriyiz. Hem rutbesi Hacı Paşa hem şeyh şab yüceliği için, ey padişah ilahi lutfet kerem et uftadeleriniz:

Her beldedeki mesacid için tehlîl için mehâmid için

Hem ravza-i şeyh Hâmid-i Veli için üftâdeleriz.

Her abd-i takî-nakî hakkîyüçün her mü'min-i muttaki hakkîyüçün.

Hem izzet-i Şeyh Safi hakkîyüçün üftâdelerüz.

Yüzü suyu hakkı her velinin hem izzet-i Hoca Şeyh Ali'nin.

Hem kurbı hakkı hak Nebî'nin üftâdelerüz.

Hem rütbet-i Şeyh Hacı Paşa hem rif'at-i Şeyh Şap ilâhâ

Lütf edüb kerem ey Padişâhâ üftâdelerüz.⁴⁷

Bursa'da Somuncu Baba'nın Ulu camide namazdan sonra yaptığı va'zından sonra sırrının fâş olmasıyla olan olaylar üzerine, Yusuf Hakîkî'in babası ile beraber veya daha evvel Aksaray'a geldiği bilinmektedir.

Somuncu Baba, halifeliği oğlu Yusuf Hakîkî'ye değil de, Hacı Bayram Velî'ye devrettiğinde, Yusuf Hakîkî Baba, biraz kırılır. Anlatılan bir menkıbeye göre, bu meseleyi kendisine dert eder. Böyle bir vaziyette kuyudan su çekerken babası onu çağırır ve şöyle der: “Bak evladım, Hz. Peygamber'in yolu açıktır. Orada, hakikatı bütün çıplaklığıyla göreceksin. Her meselede işi ehline bırakmak, dinimizin emridir. Hakikata en ziyâde âşîna ve talebe yetiştirmeye en müsâid Hacı Bayram'ı görüyorum. Babalık şefkati hakikatı görmeme mani olmaz.” Bunun üzerine Yusuf Baba'nın şu karşılığı verdiği anlatılmaktadır. “Babacığım, Padişahlar, koskoca dünya saltanatını oğullarına bırakıyorlar.” Şeyh Hâmîd bu cevap üzerine sarsılır ve bunun şerî'atin emrettiği doğru bir gelenek olmadığını anlatan uzun bir nasihattan sonra Yusuf Hakîkî, babasına hak verir; Hacı Bayram Velî'nin müridi olur ve tarikatını onun yanında ikmâl

⁴⁷ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alîsi*, s. 311.

eder.⁴⁸ Bu menkıbelerden anlaşılacağı üzere Yusuf Hakîkî aldığı tasavvufî eğitimin bir gereği olarak bu hususta benlik davası gütmeyiz, babasının tavsiyelerine uyar.

Ahmet Akgündüz Yusuf Hakîkî hakkında şu bilgileri verir: “Yusuf Hakîkî hayatının sonuna kadar Aksaray’da ikâmet eder. Fatih, Aksaray’ı Osmanlı sınırları içine kattıktan sonra 881/1476 tarihinde yaptırdığı tahrirde, Danişmendîler’den Yağıbasan’ın oğlu Melik Mahmûd Hangâhî ile alakalı olarak “Vakf-ı Hânkâh-ı Mahmûd der tasarruf-ı halef-il-meşâyih Hazret-i Baba Yusuf der Aksaray mukarrer bi berât-ı Sultan ma‘a mülk” kaydını düşmüştür ki, bu kayıt Aksaray’ın fetih tarihi olan 874/1469’da Yusuf Baba’nın hayatta olduğunu göstermektedir. Yusuf Hakîkî bu hankânın şeyhi idi. Kendisinden evvel hankânın şeyhi babası Şeyh Hâmid-i Velî idi. Hicri 906 (m. 1500–1501) yıllarında II. Bayezid adına Aksaray vakıflarını tespit eden defterde de bu hankân vardır. Bu defterde “Hâmidü’-d-din-zâde” Baba Yûsuf’un evlat vakfı yer alır. “Evhadü’-d-din” ve “Şeyh Safiyyü’-d-dîn” adlarında iki oğlu olduğu ve evlatlarına vakfettiği yerler tafsilatlı bir şekilde yazılmıştır. Sultan III. Murad adına yazılan, hicrî 992 (m. 1584) tarihli defterde de “Şeyh Hâmid Mahallesi” nüfusu yazılırken, buradaki nüfusta 15 mükellef erkeğin şeyh Hâmid-i Velî torunları olduğu babalarının adlarıyla gösterilmiştir.”⁴⁹ Buradan da anlaşıldığı üzere Yusuf Hakîkî’nin Şeyh Safiyyü’-d-dîn ve Şeyh Evhadü’-d-din adında iki oğlu vardır.

Evliya Çelebi ondan “El-Hac Bayram Veli öğrencilerinden olup Ankara’da ledün ilmini tamamlayıp Aksaray’da Bayramî tarîkatinde öncü olmuştur”⁵⁰ diye söz eder. Dolayısıyla ilk mürşidi babası Hamid-i Veli den sonra Hacı Bayram-ı Veli’den de etkilendiği söyleyebiliriz.

B. Adı ve Mahlası

Yusuf Hakîkî’nin hayatının detaylarını incelerken başta Prof.Dr. Ali Çavuşoğlu’nun, *Mahabbet-nâme* neşrinde vermiş olduğu bilgiler olmak üzere farklı kaynaklardan istifade ettik. Tüm bu kaynaklara istinaden adı ve mahlası hakkında şunları söyleyebiliriz: Yusuf Hakîkî Baba, Hakîkî mahlasıyla meşhur olmuştur ve daha çok bu

⁴⁸ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alîsi*, s. 311–312.

⁴⁹ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alîsi*, s. 312–314; Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, (nşr.), s. 15.

⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Üçdal Neşriyat), C. III, İstanbul (Tarihsiz), s. 845. ; Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s. 15–16

mahlasla anılır. Edebiyatımızda Hakîkî mahlasını kullananlar arasında Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah; Hakîkî Mustafa⁵¹; pek çok isimlerle anılan Sivrihisarlı Baba Yusuf, Hakîkî Bey (ö. 1002/1593), Şeyh Osman-ı Hakîkî adıyla anılan, şiirlerinde zaman zaman Hakîkî ve Derviş Osman mahlaslarını kullanan ve (1037/1628) de vefat eden, “*Divanı*” da olduğu belirtilen Şeyh Hakîkî Bey⁵² gibi şahsiyetlerin yanı sıra Yusuf Hakîkî de bulunmaktadır.⁵³

Ali Çavuşoğlu, Yusuf Hakîkî’nin adı ve mahlası hususunda şu bilgileri verir: “*Hakîkî-nâme*’nin Konya nüshasında “Der Dîvân-ı Baba Yûsuf İbn-i Şeyh Hâmîd kıddesellâhu sırrahu” ifadesi olduğu belirtilir. *Mahabbet-nâme*’nin Manisa nüshasına müstensih tarafından ilave edilen son on beş beytinde de adının Hakîkî olduğu belirtilir. *Metâli’u l-İman*’ın 3a varağında, müellifimizin künyesi “...Hadim-i fuğarâ Yûsuf İbn-i Hâmîd bin Mûsâ...”⁵⁴

Tüm bu bilgilerden ve *Mahabbet-nâme*’de geçen aşağıdaki beyitlerden de mahlasının Hâkîkî olduğunu anlıyoruz:

2312. Hâkîkî’nün du‘asın sen kabûl it

Yalın anuñ hocam râh-ı vuşûl it

2519a. Hâkîkî kuluña ki aḥḳari’n-nâs

3453a. Cemâlün görmege toymaz Hâkîkî

3633a. Hâkîkî kime idersin di pendi

Hakîkî mahlasını alması, taklit ehli değil de tahkik ehli olması, taklitle mahabbetin bir arada olamaması ve bağlı bulunduğu yolun aşk ve muhabbet yolu olması dolayısıyladır. Ona göre âlemin yaratılmasına nasıl aşk sebepse, bizi Allah’a kavuşturacak olan da hakîkî aşktır. Yûsuf eserinde “ışk-ı hâkîkî” terkiibini de sık sık kullanır; mahlasını da buradan esinlenerek aldığı anlaşılmaktadır.

⁵¹ Faruk Kadri **Timurtaş**, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990, s. 216.

⁵² **Hüseyn Vassaf Osmanzade**, *Sefine-i Evliya*, (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi Yay., İstanbul 2006, C. I, s. 492.

⁵³ Bk.Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr), s. 17

⁵⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr), s. 17-18

Âşık Paşa'nın da “*Garib-nâme*’de”;

Kanı ol ışk-ı hakîkî kim bizi

Ala ilte göstere görklü yüzü⁵⁵

olarak andığı, Hakîkî'nin de takip ettiği mahabbet yolu, sûret-perestlerin vasıtalar yoluyla ulaşmaya çalıştığı mahabbet değil, bütün varlığı terk ederek yalnız cemâlinde fâni olmayı hedefleyen gerçek aşktır.”⁵⁶

Hakîkî'nin, *Mahabbet-nâme* adlı eserinde şu beyitlerden ve “der-Mahabbet” başlıklı bölümden anladığımız kadarıyla Hakîkî'nin mahabbet yolu ile ilgili düşünceleri şunlardır: Tam fena ile ömrünü bâki eylemek. Mahabbet gözünü açarak vuslat nurunu bulmak. Ayrıca sâlikin tasavvuf ve fena yolunda, gönülde taklit körlüğünün gitmesi için terki tecrid etmesi gerekir. İşte o zaman Haktan yardım ve destek gelir. Ona göre karanlığı tevhidin nuru giderir çünkü kul gözünü açıp yolunu gördü mü hatalarını bilir. O, bu şekildeki ifadeleriyle bizzat kendisine mahlas olan Hakîkî mahabbetin nasıl olması gerektiğini anlatır:

143. Fenâ-yı tâmm ile ‘ömr-i beķâ bul

Maķabbet gözün aç nûr-ı liķâ bul

144. Gerekdür yolda evvel terk ü tecrîd

Göñülden tâ ki gide ‘umy-ı taķlîd

145. Bes ol dem ire Hâķ’dan naşr u te’yid

Götüre zulmeti envâr-ı tevĥîd

146. Çün açduñ gözüñi gördün yoluñı

Mezallâtuñ bilüp şağ u şoluñı

147. Gözetdüñ toğrı yoldan çıķmaduñ bil

Ki taķlîd ile dînüñ yıķmaduñ bil

148. Hûdâ’dan nâ-geh irüp nûr-ı tevĥîķ

Saña yüz gösterse bes ‘ilm-i taĥķîķ

⁵⁵ Âşık Paşa, *Garib-nâme*, (Haz. Kemal Yavuz), TDK Yay., İstanbul 2000, C. 1/1, s. 31.

⁵⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s. 18.

3192. Kime ‘ışık–ı hâkîkî virdi mestî

Nice eyleye ol şûret–peresti

3194. Kimüñ ‘ışık–ı hâkîkî rehberidür

Bil ol ‘âşık erenler serveridür

Hakîkî–name’deki bütün şiirlerinde de Hâkîkî mahlasını kullanır. Konya nüshası 10b varağındaki bir beyit şöyledir:

Söyleden yine ‘ışık şûrişidür

Bu rumuzı Hâkîkî’ye hâkâ⁵⁷

C. İlk Mürşidi/Babası

“Yûsuf–ı Hakîkî, Somuncu Baba adıyla anılan Hamid–i Aksârâyî (Hamidüddin–i Kayserî)⁵⁸ nin oğludur; dedesi de Mûsâ–yı Kayserî adıyla anılan meşhur bir zattır. Somuncu Baba, Kayseri’de doğması hasebiyle Kayserî, hayatının büyük bir bölümünü Aksaray’da geçirmesi hasebiyle de Aksârâyî nisbesiyle anılır. Aslen Türkistanlı oldukları bilinmektedir. Kayserî’ye ne zaman geldikleri kaynaklarda belirtilmiyor ise de Şeyh Hâmîd–i Aksârâyî’nin neslinin Yûsuf Hakîkî ile devam ettiği ifade edilir.”⁵⁹

Yûsuf, *Hakîkî–nâme* adlı eserinde yer alan “ zıkr–ı isnâd–ı hırqa” başlıklı şiirde ailesi ve tarikatı hakkında bazı bilgiler verir:

Hem zi–ecdâd–ı men zi– Şemsü’ d–dîn

⁵⁷ Hakîkî, *Mahabbet–nâme (nşr)*, s. 18–19.

⁵⁸ Hakîkî’nin babası, Somuncu Baba adıyla meşhur, aslen Kayserili Şeyh Hâmîd bin Musa’dır. Şeyh Hâmîd Velî, Kayseri’nin Akçakaya Köyü’nde doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 730 Hicrî yılı civarında olduğu tahmin edilmektedir. Babası Şeyh Şemseddîn Mûsâ, aslen Türkistanlı olup, Kayseri’ye gelerek yerleşmiştir. Dedesinin adı Abdullahtır. İlk tahsilini babası Şeyh Şemseddîn Mûsâ’dan yapan Şeyh Hâmîd Velî, babasının ölümünden sonra, zamanın şartlarına göre İran’a ve Arabistan’a giderek tahsilini tamamlamak istemiştir. Çünkü bu sırada İran’ın Tebriz, Şirvan ve Erdebil şehirleri ile Halep, Şam belirli ilim merkezlerinden sayılıyor ve bu merkezlerde âlimler yanında birçok tarikat şeyhleri (mutasavvıflar) de bulunuyordu. İşte Anadolu’dan bu merkezlere giderek zahirî ve batnî ilimlerle dopdolu olarak geri dönen birçok ilim adamları vardır. Bu sebeple Ebu Hâmîd de, ilim öğrenmek maksadıyla Kayseri’den Şam’a giderek Hângâh–ı Bâyezîdiyye=Bâyezîd–i Bîstâmî Tekkesi’nde bulunan tarikat pirleri ile sohbetlerde bulunarak nice müddet riyâzâtlar yaptı. Bu riyazatlar kendisini doyurmayınca ilim “Çin’de de olsa arayınız” hadisine uyarak Tebriz’in Höy kasabası’nda Hoca Alâeddin Ali Erdebîlî adında bir mürşide intisab edip onun sohbetlerine katıldı. Bk. Ali Rıza **Karabulut**, *Kayseri’de Meşhur Mutasavvıflar*, Seyyid Burhaneddin Vakfı Yay., Kayseri 1984, s. 105–107; **Yusuf Hakîkî Baba**, *Mahabbet–nâme*, (Haz. Ali Çavuşoğlu), Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay., No: 1, Kasım 2009, Ankara, s. 13.

⁵⁹ Hakîkî, *Mahabbet–nâme (nşr)*, s.13

‘İzz-i din şems-i dîn şeh-i fuḍalâ

 Kıṭb-ı ‘âlem zi-şeyḥ Hâmid bûd

 Ki nazîri ne-doşt der-taḳvâ

Hem zi-sultân Hâcî Pâşâ bûd

Hırḳa-i in İzz-i dîn Yûsuf-râ⁶⁰

Buradan hareketle dedesinin Şemseddin Mûsâ-yı Kayserî; babasının Şeyḥ Hâmid; şeyhinin Hâcî Paşa (Hacı Bayram-ı Velî) ve adının İzzeddin Yûsuf olduğunu öğreniyoruz.

Ayrıca “Kaşîde der-Tevḥîd” başlıklı kasidesinin sonunda yer alan şu iki beyitte Şeyḥ Hâmid-i Aksarayî’nin, yani Somuncu Baba’nın oğlu olduğunu açıkça söyler.

Tertîbi bozar ‘ışk iricek

‘Âdet mi ḳor ol ya ḥod ḳavâ’id

 Eksüklü ḳuluñ Hâḳîḳî yâ Rab

 Der Yûsuf İbn-i Şeyḥ Hâmid⁶¹

Ahmet Akgündüz, Yusuf-ı Hakîkî’nin yaşadığı dönemi tespit etmek amacıyla şu tespitlerde bulunur: Yusuf-ı Hakîkî’nin *Hakîkî-nâme’sinde* babası Şeyḥ Hâmid’e Hacı Bayram-ı Velî (Hacı Paşa)’ye⁶², ayrıca 1427 (h. 831)’de vefat eden Hoca Ali

⁶⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, s.14.

⁶¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, s.14.

⁶² Buradaki Hacı Paşa, aşağıda hakkında bilgi vereceğimiz Hacı Paşa değil, Hacı Bayram-ı Velî’dir. “Risalet-i Akval-i Hacı Bayram-ı Velî” isimli eserde Hacı Bayram-ı Velî’ye “Hacı Paşa” denmektedir. Hacı Bayram’ın mutasavvıflar arasındaki yaygın adlarından biri de Hacı Paşa’dır. Yoksa bunu, Osmanlı Mantık ve tıp bilginlerinden Şeyḥ Ekmelü’-d-dîn’in öğrencisi Molla Fenârî ve şair Ahmedî’nin çağdaşı Hacı Paşa ile karıştırmamalıdır.” (Ethem **Cebecioğlu**, *Hacı Bayram-ı Velî*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 32; A. İhsan **Yurd**, *Akşemseddin*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 44.; Hacı paşa [ö. 827/1424 (?)]; Anadolu’nun İbni Sinası diye anılan hekim, kelâm âlimi, müfessir bir kişi olan Hacı Paşa’nın asıl adı Celaleddin Hızır’dır ve Konyalıdır. Kâhire’de Hanefî fakihî Ekmeleddin el Bâbertî’den dinî ve aklî ilimleri okumuş. Anadolu’dan okumak için Mısır’a gelen Molla Fenârî, Ahmedî, Bedreddin-i Simâvî ve Müeyyed b. Abdülmü’min gibi kişiler ondan yakınlık görmüşler; bir ders arkadaşı da Seyyid Şerif-i Cürçânî’dir. Pek çok eseri arasında Siraceddin el-Urmevî’nin mantık konusundaki eseri Metâli’u’l-Envâr’ın Kutbiddin et-Tahtânî tarafından yapılmış şerhi Levâmî’u’l-Esrâr fi şerhi Metâli’u’l-Envâr isimli Levâmî’u’l-Esrâr fi şerhi Metâli’u’l-Envâr isimli eser de bulunmaktadır. (Bak. Cemil Akpınar, “Hacı Paşa” mad., *DİA*, C. XIV, s. 492.

Alaaddin-i Erdebilî'ye ve onun oğlu, 1447 (h. 851)'de vefat eden Şeyh-i Şâh İbrahim'e medhiyeleri vardır.⁶³ Burada açıkça ifade edildiği gibi Hakîkî'nin Babası ve ilk mürşidi Somuncu Baba, doğal olarak Hakîkî'nin çok değer verip övgüyle bahsettiği şahsiyetlerin başında gelir. Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu Yusuf Hakîkî'nin yaşadığı dönemi tesbit etmek amacıyla şu tesbitlerde bulunur: "Babasının 815 (m. 1412)'de öldüğü ve oğlu Hakîkî'nin eğitimini Hacı Bayram'a havale ettiği düşünülecek olursa o sıralarda henüz bir çocuk olmalıdır. Zira *Mahabbet-nâme*'nin Manisa müstensihinin eserin sonunda verdiği tarih de bunu göstermektedir. *Mahabbet-nâme* (M) nüshasının müstensihi eserin sonuna ilave ettiği ve kendisine ait olan on beş beyitlik "Tarih" bölümünde yaşının 86 olduğunu söylerken kitabı temize çektiği tarihin de müellifin ölümünden bir sene sonra olduğunu ifade eder. *Mahabbet-nâme*'nin (M) nüshasının ketebe kaydı ise 894'tür. Milâdî takvime göre bu da 1488'e tekabül etmektedir." Buna göre Yûsuf-ı Hakîkî 1447 yılında hayattadır."⁶⁴ Buradan Hakîkî'nin babasının o henüz çocukken vefat ettiğini anlıyoruz.

Erdebilde ve Tebriz yakınlarındaki Hoy şehrinde Hacı Alâaddin ile buluşan Şeyh Hâmid, onda aradığını bulmuştur. Somuncu Baba'ya Hacı Alâaddin, Diyâr-ı Rum'a yani Anadolu'ya gitmesi gerektiğini ve orada irşâd vazifesine devam edeceğini söylemiştir. Somuncu Baba sonra evvelâ bir süre Kayseri ve Darendede ikâmet etmiş, oradan da Aksaray yoluyla Bursa'ya gelmiştir.⁶⁵

Zâhiri ve bâtni ilimleri tamamlayıp kutbîyyet makamına yükselen Somuncu Baba, Bursada ikamet ediyordu. Somuncu Baba Osmanlı Devleti'nin makarr-ı saltanatı olan Bursa'ya geldiğinde henüz Ulu Camii yeni inşâ edilmeye başlanmıştı. Somuncu Baba'nın Bursa'daki ilk yılları, onun mürşidi olduğu Halvetiyye Tarikatının âdâbına ve sahip bulunduğu melâmet meşrebine münâsib düşmektedir. Bursa'ya geldiğinde eskiden yaptığı müderrislik mesleğini yapmamıştır. Zâhiren de bir iş yapmaktan kaçınmamıştır. Tek çâre olarak ümmî tavrı takınıp ekmekçilik yaparak geçinmeyi uygun görmüştür.⁶⁶

⁶³ Ahmet Akgündüz, *Somuncu Baba*, es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 138–139.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Üçdal Neşriyat), C. III, İstanbul (Tarihsiz), s. 845. ; Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s. 15–16

⁶⁵ Akgündüz, *Somuncu Baba ve Neseb-i Alîsi*, s. 62–63.

⁶⁶ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî ve Alîsi*, s. 64.

Ahmet Akgündüz, Somuncu Baba'nın tasavvufi kişiliğini ve melâmet neşvesini çok iyi aksettiren Bursa'dan ayrılış hikâyesini şu şekilde kaydeder: Yıldırım Bâyezid 798/1396 tarihinde kazandığı Niğbolu Zaferinin akabinde bir şükür nişanesi olarak Bursa'da Ulu Cami'nin inşasını başlatmıştı. Sultan Bâyezid, Ulu Cami'nin inşasının bitiminden sonra adetler gereğince caminin açılışının Cuma günü yapılmasına karar vermiştir. Yıldırım Bâyezid Cuma namazında hitabet ve imâmetin ve namazdan sonra ki va'zın teberrüken damadı Emir Buharî tarafından yapılmasını arzu etmişti. Bu isteğe hayır cevabını veren Emir Buharî; gerekçesini şöyle açıklıyordu: “Bu beldede yani Bursa'da benden daha âlim kimseler vardır ve kutb-ı zaman burada iken bana va'z vermek düşmez. Bu şeref, halkın Ekmekçi Koca dedikleri Şeyh Hâmid'e aittir. “Bu cevabı şaşkınlıkla dinleyen Padişah, hemen teklifi Somuncu Baba'ya iletir. Somuncu Baba, sırrının fâş olduğunun farkındadır ve nitekim bu hissiyatını, Emir Sultan'a söylediği şu cümleyle ifâde eder: “Hay Emir Hay! Niçin bizi fâş ettin?”⁶⁷

“Çevreden gelen büyük âlimlerin ve meşâyihın da bulunduğu büyük bir cemâ'ate önce imamlık ve hatiplik yapan Somuncu Baba, namazdan sonraki va'zını da Fatiha Sûresinin tefsirine tahsis etmişti. Bu va'zında Fâtiha Sûresini yedi ayrı makamda tefsir etmesi ve bu sûrenin tefsirinde zamanındaki bazı ulemanın müşkilleri vardır diyerek Molla Fenârî'nin gerçekten mevcut olan müşküllerini de halletmesi, Câmi'deki hem ulemâ, hem meşâyih ve hem de avâm-ı nâs arasında hayret ve takdire sebep olmuştur. Somuncu Baba'nın Ulu Cami'deki bu va'zı sırrını fâş etmiş; korktuğu başına gelerek birden şöhret oluvermiştir. Halkın ziyâde tazim ve ikramlarından rahatsız olan şeyh Hâmid, müridi Hacı Bayram-ı Veli ile birlikte Bursa'dan ayrılmış ve gözlerden kaybolmuştur. Daha sonra beraber hacca gittikleri ve ordan da Aksaray'a geldikten sonra burada ihtifâ eylediği yani gizlenip kaybolduğu, tabakât kitaplarının verdiği bilgiler arasındadır.”⁶⁸

“Terci'der Medh-i Sultan'ül-Meşâyih Hazret-i Şeyh Hâmid-i Veli-Kaddesellâhu Sırrahü-” başlığı altında Şeyhi ve babası Somuncu Baba'ya yazdığı Medhiyye'nin bazı beyitlerinde Yusuf Hakîkî, şeyhlerin yüzü suyu hürmetine biçare Hakîkî'ye şeyhlerin imanını ver diye niyaz eder. Bu beyitleri şunlardır:

⁶⁷ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî ve Âlisi*, s. 64-67.

⁶⁸ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî ve Âlisi*, s. 64-68.

Ey taht–ı velâyet şeh–i Sultân–ı meşâyih

Ey çarh–ı sa‘âdet meh–i ey can–ımeşâyih

Fermân–ı dih iklim kerâmât u velâyet

Sultân–ı selâtîn şeh–i devrân–ı meşâyih

Sen devletile ereli bu âleme oldı

Örtülmüş iken zâhir üş erkân–ı meşâyih

Urdun hele sen hikmet ile top–ı sa‘adet

Asrunda senün idi çü meydân–ı meşâyih

Senden nazar erende durur hem yine irşâd

Benün deyici çün velî kanı meşâyih

Yâ Rabbi meşâyih yüzi suyu hakkı vergil

Biçare Hakîkî’ye sen imân–ı meşâyih.”⁶⁹

Somuncu Baba hakkında detaylı bir araştırma yapan Ahmet Akgündüz onun yetiştirdiği meşhur talebeleri şu şekilde sıralar: Hacı Bayram–ı Veli, Molla Şemseddin Fenari, Şeyh Şücâ’uddin–i Karamî, Lârendeli Şeyh Muzafferüddin, Akşemseddin, Karaşemseddin, Muslihuddin–i Karamanî, Arif–i Billâh Ömer Dede ve Akbedreddin ile oğlu Baba Yusuf Hakîkî. Bunların bir kısmı, sonradan Hacı Bayram Veli’ye intisâb etseler de, ilk feyizlerini Somuncu Baba’dan almışlardır.

Somuncu Baba’nın en çok bilinen eseri *Şerh–i Hadis–i Erba’in* adlı 40 hadisi toplayan küçük bir Risâlesidir. *Zikir Risalesi* ve *Silâh’ul–Müridîn* adlı du’â mecmu’ası diğer eserleridir. Kaynaklar, Somuncu Baba’nın bir çocuğunun olduğunun onunda Yusuf Hakîkî Baba olduğundan ve ayrıca manevî evladı Halil Tayyibinin varlığından söz eder. Somuncu Baba’nın vefatı ve kabri ile ilgili ihtilafli tartışmalara girmeyi uygun görmediğimizden biz bu konuda derinlemesine araştırmalar yapan Prof. Dr. Ahmet

⁶⁹ Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alisi*, s. 68.

Akgündüz hocamızın arşiv belgeleri ışığında ortaya koyduğu görüşü, yani Şeyh Hamid–i Veli Hz.’lerinin bedeni’nin defn olduğu yerin Darende olduğu yönündeki kanaatini tekrar etmekle yetineceğiz.⁷⁰

Yusuf Hakîkî’nin Babası Şeyh Hamid–i Veli’den elimizden geldiğince öz bir şekilde bilgi verdikten sonra tezimizin asıl konusu olan Yusuf Hakîkî’nin hayatı hakkında bilgiler vermeye çalışacağız.

D. Ölümü

“Hakîkî, *Mahabbet–nâme*’sini hayatının sonlarına nazm etmiştir; kendisi bu eserini epeyce yaşlandığı sıralarda yazdığını açıkça söylemektedir:

407. Ağardı saç saşal olduk eger pîr

Velî ‘ışyânumuz çok yüzümüz kir

2508a. Hakîkî hey utan saçuñ ağardı

3646b. Bizi uşlatmadı olduğumuz pîr

Bu beyitlerin ve *Mahabbet–nâme*’nin (M) nüshasını onun ölümünden bir sene sonra istinsah eden müstensihinin de düştüğü ketebe kaydının delâlettiği üzere epeyce yaşlandıktan sonra vefat etmiş olmalıdır. Ayrıca babası h. 815 (m. 1412)’te vefat etmiş olmalıdır. (M) nüshası müstensihinin, eseri onun ölümünden bir sene sonra h. 894 (m. 1488)’de yazdığını söylemesi de başka bir yoruma ihtiyaç bırakmamaktadır.”⁷¹ Dolayısıyla Yusuf Hakîkî h. 894 (m. 1488)’de vefat etmiştir.

IV. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ VE KÜLTÜR ÇEVRESİ

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu Yusuf Hakîkî ‘nin tasavvufi şahsiyeti ve kültür çevresi ile ilgili şu tesbitlerde bulunmuştur: “Gölpınarlı’nın “Yûsuf İzzeddin Hakîkî”ye ait olduğunu

⁷⁰Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba Nesebî Alisi*, s. 68–90.

⁷¹Hakîkî, *Mahabbet–nâme* (Nşr), s. 19.

söylediği; Ahmet Akgündüz ve *Hakîkî-nâme*⁷²'nin 100 varağı üzerinde dil alanında doktora çalışması yapan Erdoğan Boz'un Sivrihisarlı Yûsuf'a değil de Yûsuf-ı Hakîkî'ye ait olduğunu söyledikleri Mevlâna Müzesi yazmaları arasında bulunan *Hakîkî-nâme* ile Somuncuoğlu Nüshası ve *Tasavvuf Risâlesi*, *Metâli'ul-Îmân* isimli eserlerinden hareketle onun kültür çevresi ve mensup olduğu yol konusunda bilgi edinilmektedir ve devrinin önemli şairleri arasındadır.

Ayrıca, Yusuf-ı Hakîkî'nin "*Hakîkî-nâme*'sinde" Somuncuoğlu Nüshası 23b-25a arasında; konya nüshası 21a-23b arasında yer alan Farsça şiirlerinden ve *Metâli'ul-Îmân* adlı çevirisinden ve eserlerinde Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği, iyi bir öğrenim gördüğünü, aruz ve şiir bilgisinde, devrinin usta şairleri arasında olduğunu tesbit etmiştir. Yusuf-ı Hakîkî; Şibli, Muhyiddin-i Arabî ve Mevlânâ gibi aşk yolunun yolcusudur. *Mahabbet-nâme*'si ve *Hakîkî-nâme*'de yer alan mahabbet ve sekr konulu manzumeleri de buna yeter bir delildir. Onun bütün eserlerinin temel motifi "aşk-ı hakîkî"dir."⁷³

Hakîkî-nâme'de bu husus şöyle ifade edilir:

Hayret-i 'ışkıla al bizden bizi

Kendülügümüze luţf eyle kıoma

Yolda ayıklık çü uyuqlık durur

Mest ü hayrân varalum biz dâyimâ:⁷⁴

Prof.Dr Ali Çavuşoğlu Yusuf Hakîkî'nin, bütün eserlerinin ve hayatının tek amacının ise *Hakîkî-nâme*'deki, şu beyitte özetlediği tesbitinde bulunmuştur:

'İşkuñdan ölem diyü ümîd itdüğü bu kim

Men mâte mine'l-ışkı fekad mâte şehîda⁷⁵

Hakîkî-nâme'de geçen

⁷² Erdoğan Boz Hakîkî-nâme'nin tamamını hazırlamış ve kitap Aksaray Valiliğince yayınlanmıştır. Bk. **Yusuf-ı Hakîkî**, *Baba Divânı*, (Haz. Erdoğan Boz), Konya Valiliği İl Özel İdaresi İl Kültür ve Turizm Md., Kültür Yay., Nr: 1, Konya Ağustos 2009.

⁷³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s. 20-21.

⁷⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s.23.

⁷⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s.23

“Sûd eylemez yarın ne dem erlik demidir dem–be–dem

Cân farfına başup kadem gelüñ gelüñ ‘ışka şalâ’⁷⁶ şeklindeki beyitin “edebiyatımızda aşka çağırının belki en güzel örneklerinden biri” olduğu tesbitinde bulunan Prof.Dr Ali Çavuşoğlu onun tasavvufi neşvesini şu cümleleriyle özetler: “Onun bütün hayatını tasavvuf ve tarikat neşvesi içerisinde tevazu ve kanaatla, günahlardan ve münkerattan kaçınmakla geçirdiğini söyleyebiliriz. Yine hayatı boyunca şeriatın dışına çıkmamış, Rasûlullah sevgisini ve evliyaya bağlılığını dile getirmiş, insanların da onları sevmeleri, onlara uymaları gerektiğini her fırsatta söylemiştir.”⁷⁷

V. TARİKATA İNTİSABI VE SONRASI

A. Mensup Olduğu Bayramîlik Tarikatının Genel Olarak Tarihi Serüveni

Yusuf Hakîkî, babası Şeyh Hamidüddin’in halifelerinden Hacı Bayramı Veli tarafından yetiştirilip hilafet almıştır.⁷⁸ Dolayısıyla bir yönden Bayramî olduğunu söyleyebiliriz.

“Hacı Bayram–ı Veli (ö. 833/1430) tarafından Ankara’da kurulan Bayramiyye tarikatı, XV. Yüzyılda bir Türk olan Hacı Bayramı Veli tarafından Anadolu topraklarında kurulan ilk tarikattır.⁷⁹ Hem Hz. Ebu Bekir’e hem de Hz. Ali’ye kadar ulaşan silsileleri bulunması nedeniyle Sıddıkî ve Alevî olma özelliğini taşır.”⁸⁰

“Hacı Bayram Velî, 1393–4 senesinden 1412 senesine kadar, yaklaşık on sekiz sene, şeyhi Ebû Hamidüddin Aksarayî’ye hizmet edip yanında mânevî terbiye aldıktan sonra, yanına manevî eğitimlerini henüz tamamlamamış olan Ebû Hâmid’in oğlu İzzeddin Yusuf Hakîkî’yi alır. Yanına bir de Kızılca Bedreddin’i alarak Ankara’ya döner. Bu zatlar mânevî eğitimlerini Hacı Bayram Velî’nin yanında tamamlamışlardır.”⁸¹

“Hacı Bayram Veli, şeyhinin vefatı üzerine, onun emanet ettiği manevî mirası, Ankara’ya götürmüştür. Hacı Bayram burada, Halvetî ve Nakşbendî tasavvuf öğretilerini meczeden yeni bir ekol ile Anadolu’nun manevî ıslâhına başlar. Kurduğu

⁷⁶ Boz, *Hakîkî Divânı Dil İncelemesi*, (nşr.), s. 328.

⁷⁷ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, (nşr.) s. 24.

⁷⁸ Bk. Abdülbaki **Gölpınarlı**, *Mevlâna Müzesi, Yazmalar Kataloğu*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, C. 11, Ankara 1971, s. 345.

⁷⁹ Bk. Ethem, **Cebecioğlu**, *Hacı Bayram–ı Velî*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 47–50; Fuat **Bayramoğlu**, Nihat **Azamat**, “Bayramiyye” mad., *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, C. V, s. 269–273; Nihat Azamat, “Hacı Bayram Velî”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, C. XIV, s. 442–447.

⁸⁰ Fuat **Bayramoğlu**, *Hacı Bayram Veli Yaşamı, Soyu, Vakfı–Belgeler*, TTK Yay., Ankara 1989, C. II, s. 11, Belgeler nr. 144, s. 221–222.

⁸¹ Bayramoğlu, *Hacı Bayramı Veli*, s. 22; Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Veli*, s. 47.

ekol, kendi adına izafeten Bayramiye diye anılır. Hacı Bayram Veli, bir medrese mensubu olarak, ilmî kariyeri ile sünî geleneğin hâkim bulunduğu Anadolu Türk muhitinde güven telkin eden yönünden dolayı tarikatı hızla yayılma göstermiştir. Hacı Bayram Veli, yetiştirdiği halifeleri aracılığı ile de Anadolu coğrafyasında etkin bir rol üstlenmiştir. Hacı Bayram Veli ve Bayramilik hakkında değerli bir kitap kaleme alan Ethem Cebecioğlu onun Halifelerinin etkin olduğu Anadolu coğrafyasını şu şekilde detaylı bir şekilde verir:

- a) Şeyh Baba Nahhâs–i Ankaravî: Ankaralı, mezarı Kalecik'tedir.
- b) Şeyh Bedreddin–i Ahmer: Mezarı İstanbul'dadır.
- c) Şeyh Muslihiddin Halife: Darende (Malatya'da) veya Lârende (Karaman)'da.
- d) Bıçakçı Ömer Dede: Bursa
- e) Şeyh Selâhaddin Bolevî Bolu
- f) Şeyh Lütfullah: Balıkesir
- g) Akbıyık Meczûb: Bursa
- h) Şeyh İnce Bedreddin: Dervişleri Bursa ve Lârende'de çoktur.
- ı) Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân: Gelibolu
- i) Yazıcıoğlu Muhammed Bîcân: Gelibolu
- j) Mevlâna Şeyhî: Germiyân (Kütahya)
- k) Akşemseddin: Göynük, bir ara Çorum.
- l) Molla Zeyrek: Vefâtı İstanbul
- m) Eşrefoğlu Rumî: İznik
- n) Şeyh Yûsuf Aksarayî: Aksaray

o) Ahmed Baba bin Hacı Bayram: Ankara.⁸²

“Hacı Bayram Velî’nin adına izâfeten “Bayramîlik” adını alan bu tarikat, her şeyden önce, şer-i sınırları muhafaza eden İslâmî bir tarikattır. Bayramilik; Halvetilik, Nâkşibendilik ve Ebherîliğin karışımından oluşan bir tarikattır. Hacı Bayram’ın şeyhi Ebû Hamidüddin Aksarayî, küçük yaşta babasından Ebheriyye neş’esini tatmış ve bu tarikatın usulünü öğrenmiştir. Daha sonraki gençlik yıllarında, Şam’da Hankah–ı Bâyezidiyye’de kalarak, buradan da Nakşibendîliğe intisab etmiştir. Son olarak Tebrize gitmiş, orada Halvetiyye şeyhlerinden Hoca Alaeddin Ali’ye bağlanmış ve onun yanında manevî eğitimini tamamlamıştır. Hacı Bayramı Velî’de Şeyhi Ebû Hâmidüddin vasıtasıyla bu üç tasavvuf okulunun özelliklerini şahsında birleştirmiştir.”⁸³

“Bayrâmîlik, Hacı Bayramı Velî’nin vefatından sonra dört kola ayrılmıştır. Bunlar: 1) Şemsiyye–i Bayrâmiyye, 2) Melâmiyye–i Bayrâmiyye, 3) Celvetiyye, 4) İnce Bedrettin

1. Şemsiyye–i Bayrâmiyye: Akşemseddin’in kurduğu bu kolun şubeleri: a) Tennuriye b) Hikmetiyye, c) İseviyye

2. Melâmiyye–i Bayrâmiyye: Kurucusu Bıçakçı Ömer Dede (Sikkîni)’dir. Ömer Dede ile Akşemseddin arasında metod farklılıklarından dolayı ayrılma olmuştur. Ömer Dede, gizli zikiri ve melâmet tavrını benimseyerek bu kolu tesis etmiştir. Bu kolun şubeleri: a) İsmail Ma’sûkî, b) Şeyh Hamza Balî, c) Şeyh Beşir Ağa, d) Şeyh Bünyamin Ayaşî, e) Şeyh Hüsameddin Ankaravî, f) Şeyh İdris Muhtefî

3. Celvetiyye: Celvetiyye tarikatını temsil eden Aziz Mahmûd Hüdayî (ö. 1628)’nin silsilesi, Hacı Bayram Velî’nin halifelerinden Akbıyık Meczûb’a dayanır. Bu silsile şu şekilde tespit olunmuştur.

1. Aziz Mahmûd Hudâî (ö. 1628)
2. Mehmed Muhyiddin Üftâde (ö. 1580)
3. Muk’ad (Kötürüm) Hızır Dede (ö. 1512)

⁸² Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Velî*, s. 53–54.

⁸³ Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Velî*, s.122-123.

4. Akbıyık Meczûb (ö. 1455)

5. Hacı Bayram Velî (ö. 1430)

4. Bu üç koldan ayrı olarak, İnce Bedreddin'in de bir şube tesis ettiğini ve koyun zikri de denen bıçkı zikr-i (zikri erre)ni törenlerde uygulatmıştır.”⁸⁴

XV-XVI. Asır Bayrâmî- Melâmîliği'nin kaynaklarından Abdurrahman El- Askerî'nin *Mir`âtü'l-Işk`ı* adlı eserde Bayrâmîlik tarikatının Melâmîlik kolu hakkında geniş ve birinci elden yazılmış bilgiler bulunmaktadır. Abdurrahman El- Askerî'nin *Mir`âtü'l-Işk`ı*'nin neşrini hazırlayan İsmail E. Erünsal Bayrâmî Melâmîliği hakkında şu tesbitlerde bulunmuştur. “XV. asırda Bayrâmî tarikatının bir kolu olarak ortaya çıkan melamilik hareketi daha sonraki asırlarda Bayrâmî Melâmîliği (Melâmetiyye-i Bayrâmîyye) olarak adlandırılmış ve Muhammed Nuru'l-Arabi'ye (öl.1888) kadar devam eden bu dönem tarikatın tarihi gelişimi aşamalarında ikinci devre olarak kabul edilmiştir. Dede Ömerle başlatılan Bayrâmî Melamiliği yaklaşık XVI. asrın ilk yarısına kadar Bünyâmin-i Ayaşi ve Pir Ali el-Aksarayî ile devam eder. Abdurrahman el-Askerî, şeyhi Pir Ali ve Ahmed el-Edirnevî'nin mensup oldukları tarikatın Bayrâmîlik olduğunu ifade eder. Eserinde melâmî veya melâmiyye tabiri geçmemektedir. Sadece bir beyitte “seng-i melâmetler” şeklinde bir ifade kullanılmıştır. *Mir`âtü'l-Işk`ı* da melamiliğin prensipleri hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “İbadetlerine değer atfetmemek ve yaptığı ibadet için bir karşılık beklememek”, “İbadetini sayıyla belirtmemek”, “Nefsini beğenmeyip dâimâ kusurlu görme ve düşman kabul edip mücadele etmek”, “Enaniyetden uzak durma, Benlik sahibi olmama, tevazu sahibi olmak”, “Tekke, hânkah sahibi olmama, vakıf malı yememek”, “Kutb inancı”, “Velâyetin Hazret-i Ali'den başlaması, sırr-ı Ali”, “Keşf ü keramete itibar etmemek”, “Nazar, cezbe ve aşk yoluyla irşad etme”, “Özel evrâd ve ezkâra, kılık ve kıyafete (kisveye) ve riyazete itibar etmemek”, “Allahla aralarında olan hali halktan gizlemek, sırrı fâş etmemek, sırrı ehil olmayanlara tevdi' etmemek”, “Kesbi tercih ve teşvik etmek”, “Dünyaya meyl etmeyip makam ve mevkiye değer vermemek”.”⁸⁵

⁸⁴ Cebecioğlu, *Hacı Bayramı Velî*, s. 128–132.

⁸⁵ Abdurrahman, **El-Askerî**; XV-XVI. *Asır Bayrâm-Melâmîliği'nin Kaynaklarından Abdurrahman, El-Askerî'nin Mir`âtü'l-Işk`ı*, (Haz. İsmail E. Erünsal), TTK Yay., Ankara 2003,

B. İntisabı ve Müritliği

Daha öncede yer yer ifade etmeye çalıştığımız gibi Yusuf Hakîkî, babası Şeyh Hamidüddin'in halifelerinden Hacı Bayramı Veli'den hilafet almıştır.

Somuncu Baba'nın oğlu Yûsuf-ı Hakîkî'ye ait olan ve Mevlâna Müzesi Yazmaları Kataloğu Nr. 2430'da kaydedilen mısralarından babası Somuncu Baba'nın halifelerinden Hacı Paşa'dan yani Hacı Bayram-ı Veli den hilafet aldığını öğreniyoruz. Zira onun şiirlerinde sıkça karşılaştığımız Hacı Paşa, Hacı Bayram-ı Velinin lakabıdır. O da şeyhini şiirlerinde genelde bu lakapla anar.

Ꞑutb-ı 'âlem zi şeyḫ Ḥâmid bûd

Ki nazîrî ne-dâşt der-taḫvâ

Hem zi-sultân Ḥâc Pâşâ bûd

Ḥırḳâ-i îñ izz-i din Yûsuf-râ⁸⁶

Ayrıca *Hakîkî-nâme*'nin Konya nüshası 22b varağında yer alan ve şeyhi Hacı Bayram'ın ölümünden sonra yazdığı anlaşılan, “Medḫ-i Şeyḫ Hacı Paşa” başlıklı medhiye'de şeyhine bağlılığını ve sevgisini şu sözlerle ifade eder: “Ey şeyhim yoluna can feda erenler serveri ve rehberim olan şeyhıma can feda. Can senindir, canlar sana kurban olsun. Senin derdin bize derman senin yoluna can feda”

İ din yolunun reh-beri şeyḫum yoluna cân fidâ

İ ḫâş erenler serveri şeyḫum yolına cân fidâ

Cânda sevüñ pinhân senüñ ḳurbânuñ olsun cân senüñ

Derdüñ bize dermân senüñ şeyḫum yoluna cân fidâ

⁸⁶ Abdülbaki **Gölpınarlı**, Mevlâna Müzesi Yazmalar Kataloğu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971, C. II, s. 345.

Oldı saña olan mürîd cümle kemâlile ferîd

Mânend-i Şiblî Bâyezîd şeyhum yoluña cân fidâ

Geldüñ cihana şâhvâr sevgüñ gönüllerde qarâr

Kıldı vü sen oldun süvâr şeyhum yoluña cân fidâ

Gitdüñ civâr-ı hazrete müstağrağ olup rahmete

Yağduñ cihânı hasrete şeyhum yoluña cân fidâ

Ol ravza-i pâke yüzün uran Hâkîkî şeksüzün

Çurtardı her ğamdan özin şeyhum yoluña cân fidâ

Hakîkî-nâme'de Hz. Peygambere medhiyelerinden başka; babası şeyh Hâmid'e, biri terci-bend tarzında olmak üzere iki; Hacı Paşa (Hacı Bayram-ı Velî)'ya dört medhiyesi bulunmaktadır. Ayrıca Konya nüshası 334b varağında yer alan "Rumûz-ı der-medh-i sulţân-ı meşâyih-ı şeyh-i şâh" başlıklı şiiri, Hacı Bayram'ın dörtlüğüyle başlayan murabbâna yazdığı ve yine onun medhinde olan bir naziredir.

Noldu bu gönlüm noldu bu gönlüm

Derdü ğam ile toldı bu gönlüm

Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm

Yanmada dermân buldı bu gönlüm⁸⁷

"*Hakîkî-nâme*'de yer alan bir münacâtta da sıra ile Şeyh Hâmid'den, Şeyh Safî'den, Hoca Şeyh Ali'den, Şeyh Hacı Paşa'dan bahseder⁸⁸. Bu kişilerden ayrıca *Tasavvuf Risâlesinde* de bahseder. Sık andığı şahsiyetler arasında ise Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî, Zünnûn, Şiblî, Hallac, Bayezid, Attâr vardır. *Tasavvuf Risâlesi*'nde Mevlâna'dan ve bir yerde de (31b) Yunus'tan söz eder ve onun şu beytini nakleder:

Bir devlüngeç yuva yapar yürür ilden yavru çapar

⁸⁷ Abdurrahman Güzel; *Dini Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara (tarihsiz), s. 302.

⁸⁸ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.22

Doğan elinden şapar zîre elinden murdârı var

Mahabbet-nâme'sinde ise bu kişilerden farklı olarak bir yerde Şeyyâd Hamzâ'dan bahseder.⁸⁹

Yusuf Hakîkî Baba'nın babası Şeyh Hamidüddin mürşid olması hasebiyle oğlunun yetişmesinde ve manevî eğitiminde ilk mürşidi sayılır. Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî babasının mürşid olmasına rağmen manevi eğitimini babasının halifelerinden Hacı Bayram-ı Veli elinde tamamlamıştır. Babası şeyh Hamidüddin vefat edince Hacı Bayram-ı Veli ile Ankaraya gider ledün ilmini orda mürşidi Hacı Bayram-ı Veli'den aldıktan sonra Aksaraya gider. Aksaray'da ömrünün sonuna kadar yaşar. 884/1479 tarihinde Aksaray'da vefât eder.⁹⁰

Ahmet Akgündüz'ün, *Arşiv Belgeleri ışığında Somuncu Baba ve Neseb-i Âlisi* adlı eserinde Yusuf Hakîkî'nin Hacı Bayram Veli'nin müridi olması ile ilgili menkıbeyi Yusuf Hakîkî'nin hayatı şahsiyeti bölümünde bahsettiğimizden dolayı ayrıca burada tekrar konuya değinmeyeceğiz.

C. Mürşidi

Yusuf Hakîkî ilk tarikat neş'esini babası şeyh Hamidüddin'den⁹¹ almıştır. Babasının da telkiniyle Hacı Bayram-ı Veli'ye mürid olan Yusuf Hakîkî'nin hayatında önemli rol üstlenen mürşidi Hacı Bayramı Velî, Şeyh Hamidüddin'ün yetiştirdiği değerli müritlerindedir. 753 veya 758/1356 tarihinde Ankara'nın Salfasıl (Zül-fadl) köyünde dünyaya gelen Hacı Bayram Veli'nin babasının ismi Koyunluca Ahmed'tir. Bu zatın üç oğlu dünyaya gelmiştir; en büyüğü Nu'man (Sonradan Hacı Bayram) dir.⁹²

“Hacı Bayram-ı Velinin Somuncu Baba ile munasebeti Kayseri ve hatta Ankara'ya dayanır. Ashâb-ı tarikattan güvenilir şahsiyetlerin naklettiğine göre, Şeyh Hâmid Hazretleri, Şeyh Şücâ'uddin-i Karamanî'ye şöyle talimat vermiştir: “Engüri'de (Ankara'da) Hacı Bayram adlı bir müderris vardır. Onu davet eyle gelsin.” Ankara'ya giderek Müderris Nu'man'ı Şeyh Hâmid adına davet eden Şücâ'uddin, Müderris Nu'man davete icabet edince, beraber Kayseri'ye gelirler. Şeyh Hâmid ile olan bu ilk görüşmesi bir bayram gününe rastladığı için, mürşidi ona “Bayram” diye hitab eder ve

⁸⁹ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s. 20–22.

⁹⁰ Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb-i Âlisi*, s. 312.

⁹¹ Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb-i Âlisi*, s. 48–70.

⁹² Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb-i Âlisi*, s. 69.

böylece Müderris Nu'man, bütün Anadolu'yu maneviyâtı ile ayakta tutan Bayram-ı Veli'ye⁹³ dönüşür..

Daha önce de bahsettiğimiz üzere, Bursa'da Somuncu Baba'nın sırrının fâş olmasından sonra, Somuncu Baba, müridlerinden Hacı Bayram'ı ve Akbedreddin'i alarak Aksaray'a gelir. Aksaray'da bir müddet bekledikten sonra evvela Şam'a ve sonra da Hicaz'a giderler. Hac vazifesini ifa ettikten sonra tekrar Anadolu'ya dönerler. Hacı Bayram-ı Veli'ye emânet-i kübrâyı teslim eder. Emânet-i kübrâdan kasıt hakikat-ı Muhammediye nuru ve sırr-ı velâyettir. Hacı Bayram, uzun seneler ayrıldıktan sonra, işte bu cihân-kıymet olan devlet-i ma'nevîyeye mazhariyeti üzerine Ankara'ya dönmüştür.⁹⁴

Hacı Bayram-ı Veli, Yıldırım'ın damadı Emir Sultan'dan büyük hürmet görmüş ve Emir Sultân'ın vasiyeti üzerine vefat edince, Emir Sultân'ın cenazesini yıkamış ve cenaze namazını kıldırmıştır. Somuncu Baba'nın oğlu Yusuf Hakîkî ve Akşemseddin de dâhil olmak üzere birçok veliyullah kendisine intisab etmiştir. Hac-ı Bayram-ı Veli Şeyhi gibi, melâmî tavırlı, elinin emeği ile geçinen zattır. Onun bu melâmî tavrı, bazı ulemayı rahatsız eder ve hatta Fâtih'in Hocası Akşemseddin de bu halden rahatsız olur; ancak gördüğü bir rü'ya üzerine tekrar Hacı Bayram-ı Veli'ye teslim olur. Bayramiyye tarikatı, Halvetiyye ile Nakşibendiyye tarikatlarının karışımı ve manevî uyumundan meydana gelmiştir. Bu sebeple Somuncu Baba'nın torunları da kendilerini Halvetiyye-Nakşibendiyye olarak takdim ederler. Halvetiyye silsilesi Hz. Ali'ye ve Nakşibendiyye'nin silsilesi ise, Hz. Ebûbekr'de son bulur."⁹⁵

"Hacı Bayram Velî Türkçe şiirler yazmış bir mutasavvıftır. Onun günümüze kadar intikâl edebilmiş şiirlerinin sayısı, dörttür. Bu şiirler şunlardır; İlahî zikir, İlahi Taksim, İlahi Savt, İlahi"⁹⁶

⁹³ Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba ve Neseb-i Alisi*, s. 69-71; Cebecioğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, s. 25-68; Balaban, *Mustafa Rahmi, Beşir Ağa, Morali*, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul 1992, C. 5, s. 269-273; *Gelibolu Haddesana*, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul 1996, C. 14, s. 442-447.

⁹⁴ Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba ve Neseb-i Alisi*, s. 69-71; Cebecioğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, s. 25-68; Balaban, *Mustafa Rahmi, Beşir Ağa, Morali*, İslâm Ansiklopedisi, C. 5, s. 269-273; *Gelibolu Haddesana*, İslâm Ansiklopedisi, C. 14, s. 442-447.

⁹⁵ Bk. Akgündüz, *Somuncu Baba ve Neseb-i Alisi*, s. 69-71; Cebecioğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, s. 25-68; Balaban, *Mustafa Rahmi, Beşir Ağa, Morali*, C. 5, s. 269-273; *Gelibolu Haddesana*, İslâm Ansiklopedisi, C. 14, s. 442-447.

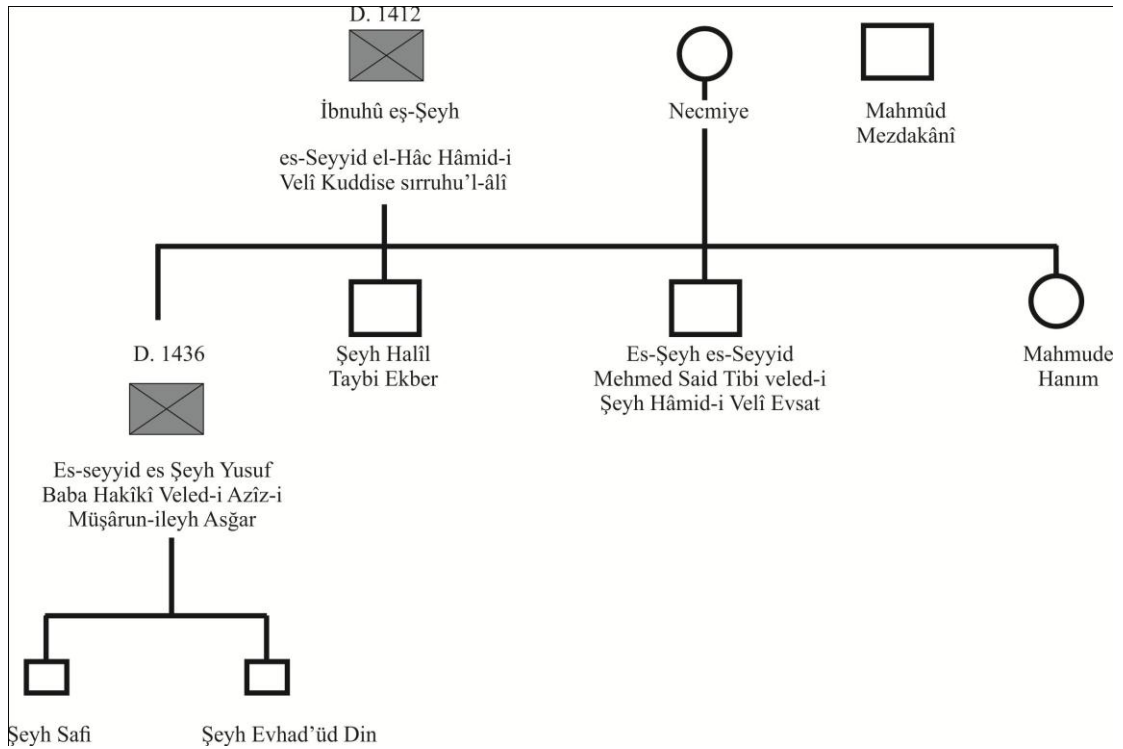
⁹⁶ Cebecioğlu, *Hacı Bayram-ı Veli*, s. 69-73.

D. Hilafeti ve Tarikat Silsilesi

Yusuf Hakîkî, Babası Somuncu Baba'dan ve Hacı Bayram'dan aldığı feyz ile Melami, Halvetiyye, Nakşibendiyye tarikatlarının usullerini öğrenmiş ve yaşamıştır. Çocukları vasıtasıyla bu tarikatların usul ve yöntemleri yaşatılmıştır.

Somuncu Baba üzerine, arşiv belgelerine dayanarak değerli bir eser vücuda getiren Ahmet Akgündüz, ulaştığı arşiv belgelerindeki kayıtlardan ve Yusuf Hakîkî'nin türbesinin yanındaki üçler kabristanında bulunan mezar taşlarından onun şeceresini, şu şekilde, şematize eder:⁹⁷

I. Derre: 881/1476–884/1479 Tarihleri Arasındaki Durum

E. Metrukâtı ve Türbesi

Ahmet Akgündüz'ün ifade ettiğine göre, "Yusuf Hakîkî Baba'nın Fâtih Sultan Mehmed devrinde tasarruf ettiği iki çeşit vakfı vardır: Birincisi, Melik Mahmud hankah'ından intikal eden vakıflardır ki, bunları Dânişmendliler Köyü, Kızılcaköy Argın'da arazi, Keremşah bağı yanında bir parça arazi, Türbehânî vakfı, Kerem Şah Bağı, Sâhabiyye Dâr'üz-Ziyâfe'sinden intikal eden Kavak ve Kazıcık mezraaları, ikinci ise kendi

⁹⁷ Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb-i Âlisi*, s. 329.

mâlikâneleri olup 884 yılında evlâdına vakfettikleridir ki, bunlar da, Aksaray’a bağlı Kürtler ve Gelegüle Köyleri ile üç parça halindeki Kızıl hayatlı tarlalarıdır.”⁹⁸

Yusuf Hakîkî’nin türbesi Aksaray il merkezinde, kuzeydoğuda Şeyh Hamid mahallesindedir. Türbe ve mescide ulaşım Eğri minarenin bulunduğu yol üzerinden sağlanmaktadır. Mescid ve türbe büyük taşla çevrilmiş bir avlu içerisinde yer almaktadır. Büyük avluya giriş kapısı taştan yapılmış olup sağında ve solunda ve iç kısımlarında dört adet mihrapçık bulunmaktadır. Avlu içindeki su kanalı bir küçük kemer köprü kurularak geçirilmiştir. Mescîd kısmına girişte sağ kısımda kütüphane, abdesthane kısımları konulmuştur. Plân itibariyle kompleks L şeklinde yapılmıştır. Mescide giriş kısmında 5 tane yuvarlak içi semer dam yuvarlağı olan ara bölümüne girilmektedir. Sol tarafta yer alan mescid kapısı demirden yapılmıştır. Mescid kısmı yeniden yapılmıştır. Kubbeli taş yapının içi günümüz sıvası ile sıvanmıştır. Üst kısımları boyanmış alt kısımlarda Lambiri tahta ile kaplanmıştır. Sağ kısımda hutbe okunması amacıyla ağaçtan minber vardır. Güney kısmında sonradan yapılmış olan tahta mihrap yer almaktadır. Mihrabın her iki tarafında mescidin aydınlanması amacıyla kalın duvar içinde dıştan iki adet pencere yapılmıştır. Türbe: Mescid içinde yine bir kapıyla Yusuf Hakîkî Baba’ya ait türbe kısmına geçilmektedir. Taştan yapılmış olan bu bölüm yuvarlak kubbelidir. Odanın orta kısmında doğu–batı istikametinde yatan ve batı kısmında baş tarafı yeşil sanduka sarığı bulunan tahta sanduka yer almaktadır. Sandukanın üzerine yeşil renkli sanduka örtüsü serilmiştir. Sanduka taş platform üzerine ağaç olarak semerdam çatı şeklinde yapılmıştır. Türbenin aydınlatması batı ve güney istikametinde konulan iki pencereden yapılmaktadır. Kuzey istikametinde iki adet dikdörtgen kemerli niş yer almaktadır. Yapı 1990 yılında yeniden tamir görmüştür.⁹⁹

F. Eserleri

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu “Yusuf–ı Hakîkî’nin Türkiye kütüphanelerinde, husûsî kütüphanelerde ve yurt dışında bulunan, kendisine ait olan yedi eseri bulunduğunu tesbit etmiştir. Bunlar; *Hakîkî–nâme* adıyla anılan *Divanı*; *Mahabbet–nâme* isimli tasavvuf ve ahlâka dair olan mesnevisi; *Tasavvuf Risalesi* isimli, tasavvufa dâir mensur

⁹⁸ Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb–i Âlisi*, s. 329.

⁹⁹ Aksaray valiliğinden alınan bilgiler doğrultusunda Yusuf Hakîkî’nin metrukâtı hakkında bu bilgilere ulaşılmış bulunmaktayız.

eseri; babasının *Hâdis-i Erbaîn'ine* yazdığı bir şerh; tercüme bir eser olan *Metâli'u'l-İman*; ayrıca *et-Tesnîm*; ve *er-Rahîk el-Mahtum* isimli eserlerdir. Son ikisi Kahire'de Hidiviye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır; ancak bu eserlerin katalogda belirtildiği şekilde varlıkları, içerikleri ve hacimleri henüz tespit edilememiştir. Ahmet Akgündüz ise Yusuf-ı Hakîkî'nin dört eserini tesbit etmiştir. Bunlar; *Hakîkî-nâme* adlı *Divanı*; *Mahabbet-nâme* isimli kitabı; *Metâli'u'l-İman adlı eseri*; Tasavvuf Âdâbı ile alakalı *Risâle*"¹⁰⁰ Yusuf Hakîkî'nin eserleri ile ilgili araştırmamız ve tesbitlerimiz esnasında Ali Çavuşoğlu ve Ahmet Akgündüz'ün ve Erdoğan Boz'un çalışmalarından geniş bir şekilde istifade ettik. Ali Çavuşoğlu'nun tesbit ettiği yedi eseri tanıtmaya çalışacağız. Ulaşamadığımız eserler hakkındaki bilgilere, Yusuf-ı Hakîkî'nin *Mahabbet-nâme* adlı eserini neşreden Ali Çavuşoğlu'nun bilgisine ve eserine müracaat ettik.

1. Mahabbet-nâme

Yusuf-ı Hakîkî'nin manzûm eserlerinden biri olan *Mahabbet-nâme*'yi bizzat göremedik fakat Ali Çavuşoğlu'ndan Manisa nüshasının fotokopisini alarak eserin özellikleri hakkında bilgiye ulaştık.

a. Konusu

Eserde işlenen konular şu şekildedir:

1. Tevhîd, 2. Der-Münâcât, 3. Der-Nâ't-ı Seyyidi'l-Mürselîn ve Hâteme'n-Nebiyân, 4. Der-Münâcât, 3. Der-Nâ't-ı 'Ebû Bekr-i Sıddik (r.a.) 5. Der-Nâ't-ı 'Ömer İbni Hattâb (r.a.), 6. Der-Nâ't-ı 'Osmân İbni 'Affân (r.a.) 7. Der-Nâ't-ı 'Ali İbni Ebî Tâlib (r.a.) 8. Der-Münâcât, 9. Der-Mahabbet, 10. Der-Riyâ, 11. Der-İhlâs, 12. Der-Tasavvuf, 13. Der-Sıfat-ı Ricâl, 14. Der-Mahabbet, 15. Der-Münâcât, 16. Der Sıfat-ı Dil, 17. Der-Taleb, 18. Der-Arz-ı Niyâz, 19. Der-Münâcât, 20. Der-Sıfat-ı Müdde'iyân-ı bî-Ma'na, 21. Der-Zemm-i Taklîd, 22. Der-Mezemmet-i Hırs, 23. Der-Zemm-i Hased, 24. Der-Taleb, 25. Der-beyân-ı Ahvâl-i Ehl-i Sülûk ve Hâtırât-ı, 26. Der-Tevâzu, 27. Der-Âfet-i Lisân, 28. Der-Âfet-i 'Ucb, 29. Der-Afet-i Riyâ, 30. Der-Münâcât, 31. Der-Âfet-i Gayb, 32. Der-Beyân-ı Ahvâl-i Tarîkat, 33. Der-Beyân-ı İrâdet, 34. Der-Taleb

¹⁰⁰ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.25. ; Akgündüz, *Somuncu Baba Neseb-i Âlisi*, s.315-327

Görüldüğü gibi eserde, tasavvufun birçok önemli konusu, ıstılahatı ve adabının yanı sıra başta Hz. Peygamber olmak üzere Hulefa-i Raşidine yönelik naatlar da bulunmaktadır.

b. Nüshaları

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu eserin nüshaları ile ilgili şu tesbitlerde bulunmuştur: “*Mahabbet-nâme*’nin iki nüshası bulunmaktadır. Manisa nüshası müellifin ölümünden bir sene sonra istinsah edilmiştir. Konya nüshası 776 beyit eksiktir ve bu nüshada bazı kelimelerde daha sonraki dönemin dil özelliklerini andırır şekilde düzeltme yapılmıştır. *Mahabbet-nâme*’nin neşrini hazırlayan Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu çalışmasında Manisa nüshasını esas almıştır.”¹⁰¹ Tezimizde bu neşirden çokça istifade ettik ve biz çalışmamızda aşağıda kısaca tanıtacağımız Manisa nüshasını esas aldık.

b.1. Manisa Nüshası: “*Mahabbet-nâme*’nin bir nüshası Manisa Muradiye Ktp.’de nr. 1296’da kayıtlı olup h. 894 tarihinde istinsah edildiği müstensih tarafından kaydedilmektedir. Eser, dıştan 185x135; içten ise 140–90 cm ebadındadır. Baş kısmında dört, son kısmında bir vikâye, yaprağı bulunan eserin metin kısmı 175 yk.’tır.

Eser Türkçedir ve harekelidir. Nesih hatla ve Mesnevî nazım şekliyle yazılan eser iki sütun halinde düzenlenmiştir ve her sayfada 11 satır bulunmaktadır. Her iki sütun da kırmızı çift cetvel içerisine alınmıştır. Konu başlıkları da sürhla yazılmış olup yine çepeçevre kırmızı çift çizgi ile çevrilmiştir.”¹⁰²

Manisa nüshası sonuna müntesih tarafından ilave edilen bölümde şunlar ifade edilir: “*Mahabbet-nâme* mektup olmuş. Yazan ve okuyan şevk ile dolmuş bunun hepsi ikindi vaktinde olmuş. Misli olmamıştır bir asırda. O muhakkik sultan bunda birçok ince işareti buyurmuştur. Kimin anlayışı buna erese onun hali ve sözü durur çünkü bu kuşdilidir. Süleyman ancak bunu anlayabilir. Bu hak nasihattir. Onu dinlemeyen batıl kulaktır. Kitabet tarihi o aziz adamın vefat tarihinden bir yıl önce gelir. O temiz adamın eğer ayırma imkânın varsa onun vefatından bir yıl önce say o diridir, sen onun ölü olduğunu sanma.” İlave edilen bölüm ise şu şekildedir:

¹⁰¹ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s.26.

¹⁰² Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.), s.26-27

Târîh-i Kitâb

– Temmet bi-‘avni’llâhi Te‘âlâ–

1. Bilüñ sitte şemânün idi sinde
şaferde hamse gün ol ikisinde
2. Maḥabbet-nâme çün mektûb oldı
Yazan u okıyan şevqıla tıldı
3. Tamamı oldı vaqt-i ‘aşr içinde
Ki misli olmamışdur ‘aşr içinde
4. O sulţân-ı muḥaqqık Cân Ḥaḳîkî
Buyurmuş bunda çok remz-i daḳîkî
5. Kimüñ fehmi irer ḥâli dürür bu
Ki zira ‘ışḳ eri ḳâli dürür bu
6. Lisân-ı tayrdur çünkim efendi
Süleymân añlaya yine bu pendı
7. Naşîhattir ki durmuş ‘ayn-ı ḥaḳdur
Anı gûş itmeyen bâtıḳ ḳulaḳdur
8. İşiden cân ḳulagıdur bu sözi
Şuñu kim yoḳ durur göñlinde gözi
9. Ne bilsün añlasun bes bu rumûzı
Maḥabbet-nâ’de dinen künüzı

10. Kelâm-ı evliyâdur bunda ‘âciz
Kalur ‘âkıll olanlar çün ‘acâyiz
11. Bu aḥḳar bende ki bunu yazandur
Tefekkür baḥrına ḩalıp yüzendür
12. Ol ayak ḩoprağı adın bilesiz
Muḩammed İbn-i Pâşâ’ dur kılasız
13. Du‘â-yı ḩayr anuñ için i merdân
Ola ki raḩmet ide aña Raḩmân
14. Kitâbet târiḩinden ol ‘azizüñ
Vefâtı bir yıl öñden ger temizüñ
15. Var ise ‘ad id imdi ne olupdur
Diridür siz anı şanmañ ölüpdür

“Manisa nüshasında bulunan ketebe Kaydı

Temmet bi ‘avni’llâh ve ḩüsñü’t-Tevfik

Vallâhu’l-muvaffaḩ ve’t-tevfik

Ketebuhu ‘abdü’z-za‘if en’naḩif el-faḩîr el-ḩaḩîr el-müznib er-râcî ila raḩmetillâhi te‘âla, Ahmed bin Muhammed bin Aḩmed ḩacı bin Aḩmed Beg ‘afa’llâhu li-vâlidı ve aḩşene ileyhimâ ve ileyhi ve li-cem‘i’l-müslîmine ve’l-müslimât ve’l-mü’mine ve’l-mü’minât âlici beyne ve beynehüm fi’l-ḩayrât bi-raḩmetike yâ erhame’r-râḩimîn târiḩ sene erba‘a ve tis‘üne ve semâne mi emin hicreti’n-Nebıyye ‘aleyhi’s-selâm ve’llâhu a‘lem ve’l-aḩkem.

Ḥaḡ te‘âlâ raḡmet eylesün añâ

Hem bunu yazanı du‘ada añâ

Bu nüsham issine olsun mübârek

Murâdına irürsen Ḥaḡ tebârek

Ḥaḡ te‘âlâ raḡimehu

Buradan da görüldüğü gibi bu nüsha Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Hacı b. Ahmed Beg tarafından h.894 yılında yazılmıştır.”¹⁰³

b.2 Konya Nüshası: *Mahabbet-nâme*’nin ikinci nüshası bizzat elimizde olmadığı için Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu’nun tesbitlerini burada doğrudan aktarmakla yetineceğiz: “Konya İl Halk Ktb., Uzluk Bölümü, Nr. 6968’de kayıtlıdır. Yanlış olarak *Divan-ı Hakîkî* adı ile kaydedilmiştir. *Divân-ı Hakîkî* denmesinin sebebi yalnızca ilk varasının Hakîkî *Divânı*’na ait olmasıdır. Ayrıca bu varakta kullanılan nesih üslûbu ile eserin tamamında kullanılan nesih üslûbu birbirinden çok farklıdır. Eserde başka mutasavvıflara ait şiirlere de rastlanmaktadır. 26–151a arası İbrahim Gülşenî’ye ait şiirlerdir; çoğunluğu da Mevlânâ’nın *Mesnevi*’sine yazdığı nazirelerdir. Dolayısıyla eser bir mecmua niteliğindedir. *Mahabbet-nâme* bu mecmuanın 152b-302a varakları arasındadır.”¹⁰⁴ bu şekildedir.

2. Hakîkî Divanı

Eserin bizzat kendisine ulaşamadığımız için tezimizde Prof. Dr. Erdoğan Boz’un tesbitlerinden istifade ettik. Bu eser Prof. Dr. Erdoğan Boz tarafından neşredilmiş olup Aksaray Valiliğince yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Erdoğan Boz *Hakîkî-nâme* adıyla anılan divanın bu şekilde anılmasını yanlış bulmuştur. Eserin klasik divan tertibinde olmadığını, şiirler baştan sona alfabetik kafiye sırasına göre dizildiğini ve bütün divanlarda olduğu gibi tevhit ve münacat ile

¹⁰³ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.),s.28-29.

¹⁰⁴ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme* (nşr.),s.29.

başladığını tesbit etmiştir. Ayrıca bu eserin mesnevi olmadığını ve eserin bilinen üç nüshası olduğunu tesbit etmiştir.”¹⁰⁵

a. Konusu

Prof. Dr. Erdoğan Boz , “Sanat endişesi taşımayan şairin, eserini tasavvufî bir neşeyle ve nasihat tarzında yazdığını tesbit etmiştir. Ayrıca eserde, devrin siyasi ve sosyal konularını işlediği toplumsal içerikli şiirleri de vardır.”¹⁰⁶

b. Nüshaları

b.1 Sadi Somuncuoğlu Nüshası: Prof. Dr. Erdoğan Boz: “Eserin eldeki en hacimli eser olduğunu, Sadi Somuncuoğlu’nun özel kütüphanesinde korunan iki cilt halindeki bu nüshada, istinsah tarihi ve müntensih hakkında herhangi bir kayıt olmadığını tesbit etmiştir. Bu nüshanın özellikleri şöyledir:

Bulunduğu yer: Sadi Somuncuoğlu’nun özel kütüphanesi, yk. : 1.cilt 187,2.cilt 167, toplam 349. st. : 13. Yazı: Harekeli nesih. Ebat :293x187mm. 235x145mm. , müstensihi ve istinsah tarihi yok.

Bu nüshada; 492 gazel, 92 kaside, 5 terci-i bend, 2 müstezad ve 1 rübâî olmak üzere toplam 592 manzume vardır.”¹⁰⁷

b.2 Mevlana Müzesi Nüshası: Prof. Dr. Erdoğan Boz: “Hakîkî Divanı’nın eldeki ikinci büyük nüshası Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 2430 numarada kayıtlı olan yazma ile ilgili kütüphanenin kataloğunda Sivrihisarlı İzzeddin Yusuf Hakîkî’nin eseri olarak gösterildiğini”¹⁰⁸ tesbit etmiştir.

“Bu nüshanın özellikleri şöyledir:

Bulunduğu yer: Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi. yk. :349. st. :13. Yazı: Harekeli nesih. Ebat: 24.3x1515.5, 17.9x10.7. Müstensih yok. İstinsah Tarihi: H.1051. Cilt: Kenarı düz cetvelli, ortası şemseli mıklaplı, siyaha çalar koyu kırmızı renk meşin.

¹⁰⁵ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*,s.19.

¹⁰⁶ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*,s.19.

¹⁰⁷Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*,s. 21.

¹⁰⁸ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*,s. 22.

Sütun: Çift. Mürekkep: Sayfa kenarları ve mısra araları, surh cetveli. Başlıklar surhla yazılmış. Kağıt: Sarı renk saman.”¹⁰⁹

Ayrıca Prof. Dr. Erdoğan Boz bu nüshada; 497 gazel, 91 kaside, 5 terc-i bend, 2 müstezad, ve 1 rubâi olmak üzere toplam 596 manzume olduğunu tesbit etmiştir.¹¹⁰

b.3. Konya İl-Halk Kütüphanesi Nüshası: Prof. Dr. Erdoğan Boz bu nüsha için şu tesbitlerde bulunmuştur: “Konya İl-Halk Kütüphanesi Uzluk Bölümü 6968 numarada kayıtlı olan yazma, 152/302 sayfaları arasında müellifin, Mahabbet-nâme adlı eseri bulunmaktadır. Yazmanın ilk yaprağı parçalanmış yarısı yok. Sonradan ciltlenmiş olan eser, kurşun kalemle sayfa sistemine göre numaralanmış. İlk yapraktan sonra hat değişiyor ve başka bir eserin başladığını tesbit eden Prof. Dr. Erdoğan Boz, eldeki kitabın Osmanlıca bilmeyen birileri tarafından rastgele bir araya getirildiği kanaatine varıyor.”¹¹¹

3. Tercüme-i Metâliü'l-İman li-Sadreddin Konevî

Eserin kendisini bizzat görmedik fakat Mikail Bayram'ın ve Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu'nun eser hakkındaki çalışmalarından istifade ettik. “Eserin isminde ve *Osmanlı Müelliflerin'de*, Konevi'nin ismi zikrediliyor fakat Ahi Evran'a ait olduğu söyleniyor.¹¹² Hakîkî'nin üç eserinden biri olarak bahsedilir. Ancak Hakîkî Baba bu eserin müellifi değil mütercimidir.

Süleymaniye Ktp. , Hacı Mahmud nr. 2974'te kayıtlı eserin 3a varağında eserin ismi söylenir: “...Bu lem ‘aya ki *Meṭâli ü'l-İmân* tesmiye kıldı ḥâdim-i fuḫarâ Yûsuf bin Ḥâmîd bin Mûsâ tercüme kıldı ṭalîblere âsân olmağı çün, ammâ elfâz u ‘ibrâtın tebdil ve tağyir itmedi ma'ni-i cemâl ü kemâline naḫş irmemeğı çün.”

Yûsuf, eserin 3a varağında kendi adıyla birlikte babası ve dedesinin adını da anar ve bu eserin bir tercüme olduğunu söyler; ancak *Metali ü'l-İmân*'da eserin kime ait olduğu konusunda bir bilgi bulamamaktayız. *Metali ü'l-İmân* üzerinde bir çalışma yapan ve 6

¹⁰⁹ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*, s.22.

¹¹⁰ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*, s.23.

¹¹¹ Bk. Hakîkî, *Divânı (nşr)*, s.23.

¹¹² Bursalı Mehmet **Tahir**; *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul (tarihsiz), C. I, s. 224.

nüshasını tespit eden Mikail Bayram eserin Ahi Evran (Şeyh Nasîrü’l-dîn Mahmud el-Hûyi, vefatı h. 659/m. 1261)’e ait olduğunu söylemektedir.”¹¹³

a. Konusu

Genel olarak itikat ve tasavvuf konularını içeren eserin girişinde müellif, devrinde iman ve itikat esaslarına olan inançların zayıfladığını belirterek bu inançları güçlendirmek amacıyla eseri yazdığını ifade eder ve eserin bir fatiha, üç matla ‘ve bir hatimedden meydana geldiğini belirtir.

b. Nüshaları

“Eserin tercüme olan iki nüshası bulunmaktadır.

b.1. Birinci nüsha: Süleymaniye ktp., Hacı Mahmud Bölümü, nr. 2974’te kayıtlıdır. *Metâli’u’l-İmân* 1–26 yapraklar arasında bulunmaktadır. Mensur, manzum karışık olan eserde mensur kısımların dili tamamen Türkçedir; fakat manzumelerin çoğu Farsçadır ve eser harekelidir. Her yaprakta onbeş satır vardır ve siyah cetvel içerisine alınmıştır.

d.2. İkinci nüsha: İstanbul Ün. Ktp., Emanet Hazine, nr. 1772.”¹¹⁴

4. Tasavvuf Risâlesi

Eserin bizzat kendisine ulaşamadık. Prof. DR. Ali Çavuşoğlu’nun eser hakkındaki çalışmasından istifade ettik. Çavuşoğlu’nun eser hakkında ki tesbitleri şu şekildedir: “Kaynaklarda bu eserin varlığından söz edilmez. Eserin içinde de ismiyle ilgili herhangi bir bilgi bulamamaktayız; ancak Süleymaniye, Hacı Mahmud, 2974 numarada kayıtlı *Metâli’u’l-imân*’la bir arada bulunup 26b–57a varaklar arasındadır. Her iki eser de aynı hatla yazılmıştır ve eserin başında başka bir hatla “Yusuf Hakîkî’nin *Tasavvuf Risâlesi*” kaydı bulunmaktadır.

Metâli’u’l-İmân’ın içerisinde Yûsuf’un bu eseri kendisinin tercüme ettiğini söylediğine ve her iki eserin de bir kitap olarak aynı cilt içerisinde, aynı hattat tarafından yazılmış

¹¹³ Mikail Bayram; *Metâli’u’l-İmân*, Damla Ofset ve Matbaacılık, (Basım Yeri ve Tarihi Yok), s. 35. ; Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*,s.31

¹¹⁴ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*,s.33.

olduğuna bakılacak olursa bu eserin ona ait olduğu söylenebilir. Ayrıca *Tasavvuf Risâlesi* 'nde andığı isimler ve eserin içeriği de kültür çevresi bakımından bu eserin ona ait olduğu düşüncesini destekliyor.”¹¹⁵

a. Konusu

Tamamı 30 varak olan bu eser; salât ve selâmla başladıktan sonra tâlip, mürit, tarikat, şeyh, şeyh-i kâmilin ve müridin nitelikleri, tarikata girmenin lüzumu, tarikata girenlerin uyması gereken kurallar, tasavvuf yolu, sûfleri, nefis ve şeytanla mücadele gibi konuları ele alır.

b. Nüshaları

“Mevcut tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde *Metali’u’l-İmân*’la bir arada bulunmaktadır. Hacı Mahmud, nr. 2974’te eserin 26b–57a arasındaki kısım. Mensur manzum karışık ve bu eserde de manzumelerin bir kısmı Farsçadır. Nesih hatla yazılmıştır. Her yaprakta on beş satır vardır ve siyah cetvel içerisine alınmıştır. Sonunda h. 913 (m. 1507) tarihini belirten bir ketebe kaydı bulunmaktadır: Fî tarih-i sene selâşe ‘aşere ve tis ‘amiye.”¹¹⁶

5. et–Tesnîm

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu’nun bu eser hakkında şu bilgileri verir: “Mısır, Kahire Yazmaları kataloğunda Mektebetü’z-Zekiyye Ktp.’de Tal’at Mecami Bölümü, nr. 2’de, Yusuf Hakîkî’ye ait 109 varak tutarında Türkçe manzum bir eserin bulunduğu belirtilmektedir.”¹¹⁷ Bu esere ulaşamadık.

6. er–Rahîk el–Mahtum

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu “et–Tesnîm’le aynı yerde ve aynı numarada Hakîkî’ye ait Türkçe, manzum bir başka eserin daha olduğunu söyler”¹¹⁸

¹¹⁵ Bk. Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.33-34

¹¹⁶ Bk. *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.35.

¹¹⁷ Bk. *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.36.

¹¹⁸ Bk. *Mahabbet-nâme (nşr.)*, s.36.

7. Babasının Şerh-i Hadis-i Erbain Adlı Eserine Yazdığı Hâşiye

Prof. Dr. Ali Çavuşoğlu, eserin tek nüshasının, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi Bölümü, Nr. 1441/3, yk. 13–36'da bulunduğunu ve 969/1561'de istinsah edildiğini tesbit etmiştir.¹¹⁹

¹¹⁹ Akgündüz, Somuncu Baba ve Nesebî Âlisi, s. 152; Bk. *Mahabbet-nâme (nşr)*, s.36.

BİRİNCİ BÖLÜM

YUSUF HAKİKİ’NİN TASAVVUFİ DÜŞÜNÇESİ

Tezimizin bu bölümünde Yusuf Hakîkî’nin tasavvufi düşüncesini beş ana başlık altında sunacağız. Buna göre önce tahallukla ilgili yani (tasavvufi edep ve ahlakla) ilgili kavramlar, mürid-mürşit ilişkisi ardından, marifet kavramı, tahakkuk boyutu, vahdeti vücud ve insan-ı kâmil ile görüşlerini açıklamaya çalışacağız. Yusuf Hakîkî’nin tasavvufi görüşlerini araştırırken onun eserlerini gözden geçirdik ve belirlediğimiz anılan tasavvufi kavramları *Mahabbet-nâme*, *Tasavvuf Risalesi* ve *Metali’ul-İman* eserlerine dayanarak izah etmeye çalıştık. adlı bizzat kendi eserlerine dayanarak izah etmeye gayret gösterdik.

I. TAHALLUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

Tasavvufun konusu iki genel kavramla ifade etmek gerekirse “tahalluk” ve “tahakkuk” tur. Tahalluk, İslâm ahlâkını öğrenmek demek olduğuna göre, tasavvuf ile ahlâk iç içedir. Tasavvuf ıstılahları incelendiğinde özellikle “makâmât” olarak ifade edilen kavramların sabır, şükür, rıza gibi ahlâki umdeleri ihtivâ ettiği görülür. Ahlâkın İslâmın gerçekleştirmeyi amaçladığı en üstün değerlerden olduğu bilinmektedir.¹²⁰

Kur’ân da: “Sen yüce bir ahlâk üzeresin”¹²¹ âyet-i kerimesiyle Hz. Peygamberin yüce ahlâkı övülmüştür. Genelde sufilerin özelde Yusuf Hakîkî’nin burada üzerinde durmaya çalışacağımız ahlak anlayışları ile ilgili kavramlar temelde Kur’an’a ve Hz. Peygamberin davranışlarına dayanmaktadır.

Tasavvufun tahalluk boyutunu ibadet ve ahlakla ilgili kavramlar ve Seyr u Sûlûkla ilgili kavramlar başlıkları altında mutasavvıf-şairimizin eserinden hareketle izah etmeye çalışacağız. Bu hususlar genelde üzerinde ittifak edilen hususlardır.

¹²⁰ H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 39.

¹²¹ El-Kalem, 68/4.

A. İbadet ve Ahlâkla İlgili Kavramlar

Bu başlık etrafında Yusuf Hakîkî'nin; ubûdiyet (kulluk) makamı ibadet, tevbe, ihlâs, rıza, peygamber ve dört halife sevgisi hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

1. Ubûdiyet Makamı

“Kulluk” anlamına gelen ubûdiyet, tasavvufî terim olarak ise ahde vefa, hudûda riayet etmek, elde olana razı olmak, elde olmayana sabır etmektir.¹²²

Kur'an-ı Kerim'de yüce Allah “*Oysa onlar, doğruya yönelerek dini yalnızca Allah'a özgü kılarak O'na kulluk etmek, namaz kılmak ve zekat vermekle emr olunmuşlardı. Dosdoğru olan din de budur*”¹²³ buyurarak kulluğa ve emirlerini içtenlikle yerine getirmenin önemine işaret etmektedir.

Bir tarife göre üç türlü ubûdiyet söz konusudur:

- 1) Nefsin hevasına uymaktan sakınmak
- 2) Nefsi temennilerle oyalamaktan kurtarmak.
- 3) Rabbisinin emrine boyun eğmek.¹²⁴

Bir tarife göre de kulluk üç farklı mertebede değerlendirilir: İbadet, ubudiyet ve ubudet. “Her hususta zorunlu olarak Hakk'a başvurmaktır. İbadet (tapmak), halk için söz konusudur. Ubûdiyet (kulluk) aydınlar içindir.

Ubûdet (halis kulluk), seçkinler içindir. İlki ilme'l- yakın, ikincisi ayne'l-yakin, üçüncüsü hakke'l-yakin sahiplerine özgüdür.¹²⁵

Kuşeyri *Risalesi*'nde kulluğun bu üç mertebesine şu şekilde işaret edilir: İbadet mertebesi mücahede edenler içindir. Ubûdiyyet mertebesi ise Allah hakkında kalbini

¹²² Uludağ, Süleyman; *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2001, s. 357.

¹²³ Beyyine, 98/5.

¹²⁴ Ethem Cebecioğlu; *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay, İstanbul 2004, s. 667.

¹²⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 357.

sürekli tefekkür halinde tutanlar içindir. Ubûdet mertebesi Allah'ı temaşa ve tecellilerinde ruhunu hasisçe kullanmayan içindir.”¹²⁶

Tasavvuf tarihi içerisinde her zaman farklı görüş ve yaklaşımlarıyla dikkat çeken İbn Arabî'ye göre Zât'ı itibariyle “âlemlerden müstağni olan” (Âli İmrân 3/97) yüce Allah, kulları yine kulun kendisi için yaratmıştır, amellerimizin sevabı bizzat kendimize dönsün diye kendisine kulluk etmemiz için yaratmıştır. Öyleyse Allah'ın kulu yaratma gayesi kendisi için değil, kulluk ile mükellef kılma söz konusu olduğu için yaratmıştır.¹²⁷

Meşhur sufi Abdulkâdir Geylânî kulluğun hakikatini şu şekilde izah eder: “*“Delikanlı! Hani Allah Teâlâ'ya kulluk? Gerçek kullukta bulun, tüm işlerinde Allah'ın himayesine kavuş. Sen Efendinden bir kölesin, O'nun yanına dön, huzurunda boyun eğ, buyruklarını yerine getirerek, yasaklarından vazgeçerek, takdirinde sabır göstererek, eyvallah diyerek kendisine tevâzuda bulun. Bunları kusursuz bir şekilde gerçekleştirdiğinde Efendine karşı kulluğun tamamlanmış olur, artık her şeye karşı o sana yeter”*¹²⁸ Öyle ya o şöyle buyurmaktadır: *Allah kuluna yetmez mi?*”...¹²⁹

Kuşeyri de gerçek manada kulluğu yerine getirenlerin ne kadar da az olduğunu şu şekilde ifade eder: “*Nimetin kulu olanların sayısı çoktur, nimeti veren (Mün'im)in kulu olanlar ise nâdir bulunur.*” (Sen nimeti verenin kulu ol).¹³⁰

Resûlullah (s.a.v) (onun için) buyurmuştur ki: “*Dirheme kul olanın burnu yerde sürünsün, dirheme köle olan kahr olsun, kesesine esir olan hor ve hakir olsun.*”¹³¹

Hakîkî'nin ubudiyet konusuna bakış açısını *Mahâbbet-nâme* adlı eserinde incelediğimizde onun bu husustaki görüşlerinin diğer sufilerin anlayışlarından temelde ayrı olmadığını gördük.

¹²⁶ Abdulkerim Hevazin **El-Kuşeyri**; *Kuşeyri Risalesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 2003, s. 280.

¹²⁷ M. Musatafa, **Çakmaklıoğlu**, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, İnsan Yay., İstanbul 2011, s.80.

¹²⁸ Abdulkadir **Geylânî**; *el-Feth'ur-Rabbâni*, (Haz. Sıtkı Güler), Huzur Yay., İstanbul 2003, s. 42.

¹²⁹ ez-Zümer, 39/36.

¹³⁰ El-Kuşeyri, *er-Risale*, s. 281.

¹³¹ Buhari, *Rikâk*, s. 10; İbn Mâce, *Zühd*, s. 58.

Mutasavvıfımıza göre kişiye düşen ilk görev kulluktur. Bu kulluğu kalben ve isteyerek yapması gerekir. Hakîkî, insan Allah'a sıdk ile kul olduğunda herkesin sevgisine ve saygısına erişebileceğini söyler. Allah'a sıdk ile kulluğun insanlar arasında sevgi ve saygınlığı da getireceğini, sıdk ile yapılmadığında ise insanlar arasında saygınlığın kaybolacağını dile getiriyor.

Ger olsañ şıdk ile Allah'a sen kul

Severdi seni cümle bâý yoħsul¹³²

Senüñ Allâh'a bu kul olmaduguñ

Olur dillerde makbul olmaduguñ¹³³

Hakîkî, ubudiyet yolunda olan kulun bir hocaya bağlı olması gerektiğini ve hakikatli bir mümin ise o kişinin hocaya kul olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kulluğu da sıdk, itaat, ihlâs ve zikir ile yerine getirmesini şu şekilde beyan eder.

Kalub düşme cüdâ sen kârbândan

Senüñ ayru işün ne řârbândan¹³⁴

Neçün kül olasın aldaya her gül

Ėaķıķat mü'minseñ hocaya ķul¹³⁵

Begüm şıdk ile ol göster itâ'at

Hem ihlâs ile ķıl zıkr ile tâ'at.¹³⁶

Hakîkî, hocaya kul cümlesiyle, hocanın kendisine kul olmayı kast etmemiştir. Allah'a gerçek manasıyla kul olabilmek için hoca diye söylediği mürşid-i kâmilî kendisine

¹³² **Yusuf-ı Hâkîkî**; *Mahâbbet-nâme*, vr. 26a; *Mahabbet-name*, Haz. Ali Çavuşoğlu, Aksaray Belediye Başkanlığı Kùltür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kùltür Yay, No: 1, Ankara Kasım 2009, 495b, s.140.

¹³³ Hâkîkî, *Mahabbet-nâme*, vr.26; *Mahabbet-name (nşr.)*, 496b.

¹³⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 39a; *Mahabbet-nâme (nşr)* 773b.

¹³⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 39a; *Mahabbet-nâme (nşr)* 774b.

¹³⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 39a; *Mahabbet-nâme (nşr)* 775b.

rehber edinmesidir. Mürşid-i kâmil'in rehberliğiyle kişi kulluğa gidilen yolda uyulması gereken kuralları da yine hocanın rehberliğinde yapabileceğini yukarıdaki dizelerde ifade etmiştir.

Hakîkî, Hakka kul olan insanın, kulluğunda kendini kemale ermiş, olgunlaşmış görüp te Mahabbet sarhoşluğuna dalmaması gerektiğini ifade etmiştir. Halka karşı hiçbir şekilde ihtiyaç içinde olmayıp kendi yolunu Allah'tan talep ederken kulun hamlık ve doğru davranmamak arasında olmaması gerektiğini vurgular. İnsanın ancak Rab'bine karşı doğru kulluk eylerse hak din üzerine olan kulluğu yerine getirdiğini şu şekilde ifade etmiştir.

Çün anı sa'y idüp getürdüñ ele

Mahabbet sekri anı elden ala¹³⁷

Dahı kalmaya halka ihtiyâcuñ

Ne hod râh-ı talebde i'vicâcuñ¹³⁸

Hak'a toğrı kul olduñ kullık eyle

Ki olur din yolında kullık eyle¹³⁹

Hakîkî, dünya izzetine düşkün insanların gerçekte maksatlarının Allah'a kulluk değil halkın saygınlığını ve sevgisini kazanmak çabasıyla bir gaflet ve gurur girdabında olduğunu şöyle beyan etmiştir.

Dilerdi halk içinde ola maqbûl

Degül maşşûdı olmak Hâlık'a kul¹⁴⁰

Hakîkî'nin tasavvufî düşüncesinde terk-i dünya önemlidir. Masivadan uzaklaşmak ilahi aşkın lezzetini tatmak için gerekiyorsa Yusuf Baba da hakiki manada kul olabilmek için

¹³⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1184b.

¹³⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1185b.

¹³⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1186b.

¹⁴⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 976; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2039b.

riyakârlıktan, gösterişten, dünyanın süslü niteliklerinden uzak durmak gereğini şu şekilde beyan etmiştir.

Ûo sâluslğı şatduķca ĥalka

Saņa sûd itmez olma ġirra delka¹⁴¹

Çü gerçeklik ile olmayasın ģul

Ĥudâ'ya nide saņa geydügüñ ģul¹⁴²

Ururlar merkebe daĥı çü palan

Anı derviş idermi hiç ol i cân¹⁴³

Ne gelür saņa ĥalkuñ 'izzetinden

Kin itti aşşı dünyâ devletinden¹⁴⁴

Gel ol ġirçeklik ile Ĥâlîķ'a ģul

Ola tâ'atlerüñ tâ külli maķbûl¹⁴⁵

Yukarıdaki beyitlerde geçen delka ve ģul ile mutasavvıfımız tasavvuf tarihindeki önemli bir konuya da dikkatimizi çekmiştir. Delka ve ģul ile sufilerin giydiği saf yünden yapılmış aba kastedilmektedir.

“Sufi kelimesinin kökü olarak en çok hüsn-i kabûl gören kelime, yün anlamına gelen Arapça “suf” tur. Klasik tasavvuf yazarlarının ilklerinden olan Ebu Nasr Serrâc (ö. 378/988), peygamberlerin, evliya ve asfiyânın yolu dediği sûf giyme âdetinden hareketle sûfi kelimesinin bu kökten türediğini söyler.¹⁴⁶

Sühreverdi klasik eseri Avârifte bu hususta şu bilgileri verir: “Sufilere yün elbise giydikleri için “sufi” dendiğini benimsemek, lügat bakımından ve kelimenin türetilmesi

¹⁴¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 104a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2180b.

¹⁴² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 104a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2181b.

¹⁴³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 104a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2182b.

¹⁴⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 104b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2183b.

¹⁴⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 104b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2184b.

yönünden mânaya uygun düşmektedir. Şöyle ki: bir kimse yün elbise giydiği zaman; yün elbise giydi anlamında: “tesavvete” denilir. Nitekim gamis (gömlek) giyen kimseye gömlek giydi anlamında “tekamma” denilir.¹⁴⁷

Yusuf Hakîkî'nin babası Somuncu Baba ve mürşidi Hacı Bayram-ı Veli melâmet neşvesine sahiptir. Mutasavvıfımızın tasavvufi düşüncesinde babasının ve mürşidinin Melamilik düşüncesinin etkilerini görmekteyiz. Mutasavvıfımız bu husustaki düşüncelerini, çul giyinmekle kişinin gerçek kulluk yapan sufi veya derviş olamayacağını şayet çul giyinmekle olsaydı merkebe giydirilen palan ile merkep de derviş olurdu diye beyan etmiştir. Ayrıca dış görünüm bakımından giyimi veya hareketleri dervişe benzediği halde kişi kalp dünyasında hakîkî bir kulluk üzere değilse Hakk'ın onun dış görünüşüne bakmayacağını da ifade etmiştir.

Yusuf Hakîkî ubudiyetle alakalı fikirlerini beyan ederken kullukta sürekliliğe önem vermiştir. Bu sürekliliği sağlamak için kulun sıkıntıları sabırla itaatle karşılaması gerekir. Bu meşakkatli sabır yolculuğunda yalnızca Allah'a kul olmasını ve bu kulluk yolculuğunun baki bir kulluğa dönüşmesi gerektiğini beyan etmiştir. İtaatli sabırlı kişilerin ubudiyet yolculuklarının makbul olduğunu söylemiştir. Asi, isyan edenin ise sürekli hakir olacağını, zillet içinde olacağını ve boynundan bela eksik olmayacağını ifade etmiştir.

İşi hõd-binlerũn olur fuzũllik

ul olanlar ider Allah'a kulluk¹⁴⁸

Ki kulluk yaraşur dâyimâ kul

Şeķâvet zũlli oldu boynına gũl¹⁴⁹

Anuñçũn emre eylemez itâ'at

Ki bağlu boynı nice ide tâ'at¹⁵⁰

¹⁴⁶ H. Kamil **Yılmaz**; *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 32.

¹⁴⁷ Şihâbuddin **Sühreverdî**; *Avârişü'l-Meârif*, (Haz. Dilâver Selvi), Semarkand Yay., İstanbul 2008, s. 74.

¹⁴⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 1366; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2871b.

¹⁴⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 1366; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2872b.

¹⁵⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 1366; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2873b.

Mu'tî' oldı 'ubûdiyyetde ma'bul

Ki qaldı 'âşî 'isyân ile ma'zûl¹⁵¹

2. İbadet*

Arapça bir kelime olarak “ibadet”, “boyun eğmek”, “kulluk etmek” ve “itaat” etmek anlamlarına gelir.¹⁵² Tapma, salikin gösterdiği çaba anlamlarına da gelir.¹⁵³ “Abd” kökünden gelen bu kelime, tasavvufta Allah rızasına yönelik her türlü hareket ve davranışı içine alır.¹⁵⁴ Kur’ân-ı Kerim’de ibadet ve ibadeti ilgilendiren 140 âyet mevcuttur. Bunlardan yaklaşık 30 kadarı ibadet yapmayı emretmektedir. Bu nedenle ibadetin farziyeti, Kitap ve sünnetle sabittir. İslam dininde imandan sonra hemen zikredilen şey ibadettir.¹⁵⁵

Kur’ân-ı Kerim’de ibadetin önemine işaret eden ayetlerden bazıları şunlardır: “*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*”¹⁵⁶ “*Ölünceye kadar Rabbine ibadet et*”¹⁵⁷, “*ibadet et ve şükredenlerden ol*”¹⁵⁸, “*Ey iman edenler! Rükû edin; secdeye kapanın; Rabbinize ibadet edin; hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz*”¹⁵⁹

“İbadet, ‘ululama’, ‘övme’, ‘yüceltme’ anlamında da Kur’ân-ı Kerim’de geçmiştir.¹⁶⁰ “Ben kendisinden başka hiçbir ilah olmayan Allah’ım. Yalnızca bana ibadet et ve beni hatırlamak için namaz kıl!”¹⁶¹

Sufilere ibadetleri sadece zahiri hükümleri açısından değil bir de batını hükümleri açısından değerlendirirler. Mesela İbn Arabi bu hususta çok farklı yorumlar getirir. İbn Arabi’nin ibadetlerin manevi boyutlarına ilişkin bir kitap hazırlayan M. Mustafa

¹⁵¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 1366; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2874b.

* Bu başlık altında Hakîkî’nin; taharet, namaz, kıyam, zekat ibadetleri hakkında ortaya koyduğu Bâtinî yorumları incelemek ibadet anlayışı için yeterli olmaktadır.

¹⁵² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Sözlüğü*, s. 293.

¹⁵³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.178.

¹⁵⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.174.

¹⁵⁵ Kemal Atık, Ali Bardakoğlu, Celal Kırcı, Selahattin Polat, Ali Toksarı, *İslami Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara 1997, s. 343.

¹⁵⁶ Zariyat, 51/56.

¹⁵⁷ Hicr, 15/99.

¹⁵⁸ Zümer, 39/66.

¹⁵⁹ Hac, 22/77.

¹⁶⁰ Recep Toparlı, *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Devlet Kitapları, Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü, Ankara 2009, s. 153.

¹⁶¹ Tâhâ, 20/14.

Çakmaklıoğlu bu hususta şu bilgileri verir: “İbn Arabi’ye göre şer’i emirlerde insanın zâhirine ve bâtınına yönelik hitap eden vecheleri vardır. İbadetler söz konusu olduğunda özellikle namazın, bütün şekli hareketleri ve tilaveti gibi maddi hislere tahsis edilen bir vechesi olmasının yanı sıra huzûr-i ilâhîde bulunduğunu bilmek ve okunan ayetleri iyiden iyiye düşünmek gibi akla tahsis edilen kısmı da vardır. Bu sebeple akıl kurbiyete yönelirken hisler Kâ’be’ye yönelir.”¹⁶²

Hakîkî, ömrünün bitip tükenmekte olduğunu fakat elinde avucunda Rabbine karşı bir ibadetinin olmadığını bununla beraber layıkıyla kimsenin Allah’a ibadet edemeyeceğini beyan etmiştir. Kullardan isyan eden isyancıların Allah’a zarar veremeyeceği gibi kulun yaptığı ibadet ve itâatinin Allah’a fayda vermeyeceğini ifade etmiştir:

Düketdüm ‘ömri yok elde biğâ‘at

Saňa lâyıķ kim idebile t̂a‘at

Ne‘ işyân-ı ‘uşâtuñ irgürür zül

Ne ĥod t̂a‘at ‘ibadet itdügi kıl¹⁶³

Hakiki’ye göre ibadet riya maksadıyla yapıldığında ya hiçbir mükâfat beklemeden yalnız gösteriş için yapılır yâhut hem gösteriş hem de sevab maksadıyla yapılır.¹⁶⁴ Buna göre bir insan riya maksadıyla yaptığı ibadeti şu sâiklerle yerine getirir: 1. Hiç sevap niyeti olmadan yapar. 2. Hem gösteriş niyeti vardır hem de Allah rızası niyeti vardır fakat bu niyeti zayıftır. Zira yalnız olsaydı o ibadeti yapmazdı. 3. Sevab ve gösteriş niyeti devam ederken yapar veya gösteriş niyeti olmasa sevab niyetiyle yapmayacaktı. 4. İbadetini insanlar duydukça ibadet yapma isteği ve zevki artarak yapar.¹⁶⁵

Mutasavvıfımıza göre ibadetten kim el çekerse aşağıya doğru battıkça batar. Riyakârlık ve gösteriş ona perde olur. İbaret nuru ona bir ışık vermez.

¹⁶² M. Musatafa, **Çakmaklıoğlu**, *İbn Arabi’ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, İnsan Yay., İstanbul 2011, s.57.

¹⁶³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 15a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 261b-262b.

¹⁶⁴ İmam Muhammed Ebu Hamid **el-Gazâlî**, *İhyâ’u Ulûm’id-Din*, (Ter. Ahmed Serdaroğlu), Bedir yay, C. III, İstanbul 2002, s. 654.

¹⁶⁵ Gazali, *İhyâ’u Ulum’id- Din*. III, s.654

‘İbadetten kim el bu yolda çekdi

Ṭalabıduḡca ol aṣaḡa çökdi¹⁶⁶

Olur perde riyâ vü süm‘a añâ

‘İbâdet nûrı virmez lem‘a añâ¹⁶⁷

Yukarıdaki beyitte geçen perde kelimesinin Arapça, karşılığı “hicab”tır.¹⁶⁸ Kulun kalbi riya ile perdelenmişse kul ibadetlerini Allah rızası veya sevap maksadıyla değil de gösteriş için çoğunlukla yapar. Kul zaman zaman sevap maksadıyla yapmaya çalışsa da içinde gösteriş yoksa o ibadeti yine yapmaz. Kalbindeki hicabı ibadet mahabbetine ve isteğine engeldir.

Mutasavvıfımıza göre, ruhunda mahabbet çöşküsü olmayanın, ibadet için koşturma çabası olmaz. Böyle bir kişi itaat ve ibadet etmez ve Kur’an okumaz. Çünkü itaaten ve ibadetten tat almaz. Zira ibadete gerçek değerini veren ve yukarıda dikkat çekilen riya tehlikesinden kurtaran muhabbettir.

Maḡabbetden çü cânda cûṣiṣi yoḡ

‘İbâdetde bes anuñ kûṣiṣi yoḡ¹⁶⁹

Ne ṭâ‘at ne ‘ibâdet ne tilâvet

Nide ṭâ‘atde bulmaz çün ḡalâvet¹⁷⁰

Hakîkî, insanları Allah’a devamlı zikir etmeye davet ettiği gibi ibadette gece gündüz sürekliliği vurgulamıştır. Allah’a bir ay boyunca taat, ibadet etmek ve Allah’ı zikir etmek gerekir. Çünkü Allah’ın âdeti böyle gelmiştir diye beyan etmiştir.

Gelüñ zıkr idelüm Allah’ı dâyim

¹⁶⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 32b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 615b.

¹⁶⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 32b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 624b.

¹⁶⁸ Hicâb: İstenen ile isteyen arasına giren engele hicâb denir. İnsan, hicâbla, Allah’a yakınlıktan perdelenir. Bu, ya nûrânî (aydınlık), ya da zulmânî (karanlık) olur. Cebecioḡlu; *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 275.

¹⁶⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 123b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2592b.

¹⁷⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 123b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2593b.

‘İbâdette olup şeb rûz kıyım¹⁷¹

Saña tât ‘at ‘ibâdet zikri imâh

Ki cârî böyle oldu ‘adettullâh¹⁷²

“İmandan sonra, kul üzerine farz olan ilk şey: namazı eda etmek için abdest almaktır”.¹⁷³

“Sufilere göre; temizlik iki nevidir: Biri zahirdeki (bedeni) temizlik, diğeri (bâtındaki) kalp temizliğidir. Bedendeki temizlik olmadan namaz sahih olmadığı gibi, kalpteki taharet olmadan da marifet sahih olmaz. Beden temizliği için temiz su lazımdır. Karışık, kirlî ve kullanılmış su ile temizlik yapmak caiz değildir. Kalp temizliği için de hâlis ve saf bir tevhid lazımdır. Doğru ve saf olmayan bir itikad bu işe layık olmaz. Sürekli olarak zâhirde temiz olanlar, bâtında tevhid üzere bulunurlar. Nitekim Resûlullah (s.a.), “*Daima abdestli ol ki, iki muhafız (melek) ’ın seni sevsin*”, diye emretmişlerdir.¹⁷⁴

Yüce Mevlâ da; “*muhakkak ki, Allah tevbe edenleri sever, temizliğe ihtimam gösterenleri sever*”¹⁷⁵ buyurmuşlardır.

“Olgun kimseler sürekli olarak zâhirde temizlik, bâtında tevhid üzere bulunurlar. Hakk’ın dergâhına yönelenlerin zâhirde ve bâtında abdesli olmaları gerekir. Zâhir abdesti su ile bâtın abdesti tövbe ve Hakk’a dönmekle mümkün olur.”¹⁷⁶

Yusuf Hakîkî için; içi temiz olmayanın din ilimlerinde bir mahareti olmaz. Dolayısıyla ona göre öncelikle iç temizliği gerekmektedir. Kişinin ibadet için abdest alıp diğer kalan zamanlarında abdestsiz kalması, acizlerin namazı ve orucu gibi olacağını, söylemiş ve bu durumun da câiz olmayacağını belirtmiştir. Kişi kalbi arı duru temiz olduğunda taharetsiz durur, şimdilik onun işi bedeni temizlik değildir, kalp ve gönül temizliğidir.

¹⁷¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 131b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2770b.

¹⁷² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 132a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2780b.

¹⁷³ Ali b. Osman Cüllabi **Hucviri**, *Keşfu’l Mahcûb*, *Hakikat Bilgisi*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 2003, s. 425.

¹⁷⁴ Hucviri, *Keşfu’l Mahcûb*, s. 425-426.

¹⁷⁵ Bakara, 2/222.

¹⁷⁶ Mehmet, Demirci, *İbâdetlerin İç Anlamı Besmele-İbâdetlerin İç anlamı- Ramazan Kültürü*, vefa Yay., İstanbul 2013, s.41

Tahâretsüz kalursın kıanda câyiz

Olur şavm u şalâtuñ çü 'acâyiz¹⁷⁷

Şu bâtında ki olmaya tahâret

Ne bilsün 'ilm-i dinde ol mahâret¹⁷⁸

Tahâretsüz durur çün kıalbi arı

Degül pâki kıo anuñ imdi kıarı¹⁷⁹

Allah Teâlâ "Namazı kıınız, zekat veriniz"¹⁸⁰ buyurmuştur.

"Namaz çok önemli bir ibadettir. Müritler namazın içindeki ve dışındakilerle baştan sona kadar Hakk'ın yolunu namazda bulurlar, makamları orada keşf olur. Şöyle ki; Abdest, müritler için tevbe yerindedir. Bir mürşide bağlanıp onun gösterdiği yoldan gitmek kıbleye yönelmek gibidir. Nefis tezkiyesi ile uğraşmak, namazdaki kıyam yerindedir. Nefsi tanıma ve onun hakkında marifet sahibi olma sücûd yerindedir. Teşehhüd, üns makamı yerindedir. Selâm, dünyadan tefrid ve ayrılma, makamların kaydından çıkma yerindedir. Bundan dolayıdır ki, Resülüllah (s.a.v), bütün meşreplerden kesildiği vakit, hayretin kemâli mahallinde şevke tâlip olur, meşrebe taalluk eder ve o zaman "Ya Bilal, ezan ve namazla bizi rahatlandır" derdi.¹⁸¹

Mutasavvıfımıza göre, Allah'a niyazı arz eden dil değildir, namazı eda eden insanın uzuvları değildir.

Ne dildür 'arz iden şâha niyâzı

Ne 'uzv olur edâ iden namâzı¹⁸²

Mutasavvıfımız tarafından yukarıdaki beyitte gönlün, bätını olarak asıl niyazı arz eden olduğu, ruhun da namazı gerçek anlam da eda eden olduğu dikkatlerimize sunulmuştur.

¹⁷⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 109a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2284b.

¹⁷⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 107a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2240b.

¹⁷⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 40b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 807b.

¹⁸⁰ Bakara, 2/43.

¹⁸¹ Hucviri, *Keşfu'l Mahcûb*, s.437.

¹⁸² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 92a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1922b.

Namaz Allah'ın emridir. Namaz ile kul huzur bulur. Namazın kendisi huzurdur. Namaz ne huzurun âletidir ne de gaybetin vasıtasıdır. Zira emir hiçbir şeyin aleti olmaz. Namaz huzur temin etmenin veya gaybet halinin, yani kendinden geçmenin bir vasıtası değildir. Namazın bizzat kendisi gaye ve maksattır. Resûlullah (s.a) “*Göz aydınlığı namazda kılınmıştır*”, buyurmuşlardır. Yani benim bütün rahatım namazdadır, demek istemişlerdir.¹⁸³

Mutasavvıfımıza göre, kulun eğer ruhunun huzuru yoksa namazın kulun gönül dünyasına fethi olmaz. Tasavvufta namaz, kulun miracı olarak kabul edilmiştir. Hal ve makamlar kulun gönül dünyasında gerçekleşirken, namaz ile manevi kapılar ona açılır, namazın kendisi huzurdur.

Eger yokdur huzûruñ bil ki rûh!

Namâzuñuñ hanum yok bil fütûh!¹⁸⁴

Sufilerden bazıları farz ibadetleri açıkça yaparlar fakat nâfile ibadetleri gizlice eda ederler. Bununla riyadan kurtulmak isterler. Bu zümreden olanlar derler ki: Muamelemizi ve amelimizi biz görmesek bile, şüphesiz ki, halk onu görmektedir ve bu da bir riyadır onun için nâfile ibadetlerimizi gizli ifa ediyoruz.¹⁸⁵

Aynı hususa dikkat çeken Yusuf Hakîkî de namazımız ve niyazımızın riyalı olduğunu buna rağmen yüzümüzün hâyasızlığından şikâyetçidir.

Namâzumuz niyâzumuz riyâsuz

Degül lâkin yüzümüzdür hâyâsuz¹⁸⁶.

Kul yaptığı hatasıyla utanma yani hâya belirtisini yüzünde gösterir. Fakat biz kulların yalnız Rabbimiz için namaz kılıp yalnızca Rabbimize niyaz etmemiz gerekirken, bizim gibi kul olan kulların söylemlerine bakarak ibadetlerimizi yapıyoruz bunun adı da riyadır.

¹⁸³ Hucviri, *Keşful Mahcûb*, s. 438.

¹⁸⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 108b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2276b.

¹⁸⁵ Hucviri, *Keşful Mahcûb*, s. 441.

¹⁸⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 153a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 3235b.

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde ibadet konusu ile ilgili şunları ifade etmiştir: “ *Keramet ya havada uçmak ya su üzerinde yürümektir; oysa havada uçmak erenlerin yanında sivrisinek derecesidir. Deniz üzerinde yürümek ise bir saman çöpü gibi olmaktır. Bunlara itibar edilmez.* (vr. 46b) Yine demişlerdir ki: Alışılmışın dışında bu gibi işler bir kimsede görülse ve o kişi bu kerametlerle halk içinde sevilip sayılsa muhtemelen ona öbür dünyada “*ezhebtüm tayyibâtiküm fî hayâtikümü'd-dünya ve's-temta 'tüm bihâ*”¹⁸⁷ nasip olmaz. Kişi hangi ilim ve fenni elde ederse maksadı amel değil de şöhret ve makam ise; ayın aydınlığı, yani ilim ve amelin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan yakın nuruna zulmet olur.

(vr.47a) Kişi yaptığı ibadetleri sırf Allah için yapmazsa ibadet nurları ona yüz göstermez ve yaptığı ibadetler onun için gurur ve bir perde olur.

Mürid vaktini iyi geçirmeli, ziyan etmemelidir. İçinin süslenmesi için beklemelidir. Dört ay boyunca sultan huzurunda müşahedede olur. (vr.54a) Mürid de batın huzuru ile müşahede lezzetinden başka bir şeyle meşgul olmamalıdır. Topladığı bütün gıdayı götürür, onun hesabıyla meşgul olmaz. Topladıklarını kendinin bilmez . Ve sultanın izni olmadan kullanmaz. Mürid de işine bakmalı, işin hesabını yapmamalı; ibadetle meşgul olmalı, göze getirmemelidir.”¹⁸⁸ Kısaca, müellifimize göre asl olan ne olağan üstü haller göstermek, ne de dünyevi kaygılarla sadece teorik olarak bir ilim ya da fenni elde etmektir. Asl olan samimiyetle yapılan kulluktur.

3. Tевbe

Sözlükte “dönmek” (rücû), “pişmanlık”, “nedamet” gibi anlamlara gelen tevbe, İslami bir kavram olarak;

I. Kalpteki kötülükte ısrar düğümü çözüp Hakk’a dönme ve Rabb’in hukukunu gözetmedir.

II. Mü’minin kötü huylardan, İslâm’ın ruhuna zıd davranışlardan sıyrılması, samimiyetle güzel huylara rücû etmesidir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Ahkaf 46/20. ...lezzetlerinizi dünya diriliğinde zayı ettiniz, orada safa sürdünüz...

¹⁸⁸ Bk. Yusuf-ı **Hakîkî**; *Tasavvuf Risalesi ve Metaliu'l-İman* (İnceleme ve Metin),(Haz: Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yay., Ankara 2004, s.39-46

¹⁸⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.657; Uludağ, *Tasavvuf ve Tarikat*, s.179.

Tevbe'ye yakın anlamlı kelimelerden biri de istiğfardır. İstiğfar kulun Allah'tan kendisini azaptan korumasını istemesidir. Bu isteğin sadece sözle olması yeterli değildir. Azabı gerektirecek davranışlardan uzak durmalıdır¹⁹⁰.

Tevbe, sâliklerin vuslata ermeleri için uğradıkları menzillerden ilk menzildir. Taliplerin ulaştıkları makâmlardan birinci makamdır.¹⁹¹

Ehl-i sünnetin (kelâm) âlimleri, sahih bir tevbenin üç şartı vardır, demişlerdir: Şeriata muhalif işleri yapmaktan pişmanlık duymak, hatalı ve günah olan şeyleri terk etmek, eskiden işledikleri günahların benzerlerini yapmamaya gayret etmek.¹⁹²

Bâzı âlimler, yukarıda zikredilenlerle birlikte tövbenin şartlarını sekize çıkarmışlardır. Bunlara göre diğer şartlar şunlardır:

“İnsanların haklarını korumak, onlara revâ görülen haksızlığı önlemek, geçmiş farzları kazâ etmek, nefisle mücâdeleye devam ederek, haram olan şeylerden kaçınmak, yiyecek ve giyeceği vs. helâl yoldan te'min etmek, kalbi tûl-i elemenden, haset ve hileden temizlemek.”¹⁹³

el- Herevi'ye göre Tevbenin hakikati üçtür: Günahı büyük görmek, tevbeyi yetersiz kabul etmek ve insanlardan helallik istemek.¹⁹⁴ Tövbenin şartları şu şekilde ifade edilir: “Allah'tan sakınmayı izzetten [halis takva ile şöhret ve üstünlük elde etmek için takva sahibi olmayı birbirinden] ayırmak, günahı unutmak ve devamlı tevbeden tevbe etmek. Zira tevbe eden kişi ‘*Hep beraber, Allah'a tevbe ediniz*’¹⁹⁵ ayetindeki “hep beraber” kısmına dâhil olmaktır. Dolayısıyla Allah tevbe edene de tevbeyi emretmektedir.”¹⁹⁶

Klasik tasavvufî eserlerden et-Ta'arruf'ta tövbe hakkında şöyle bir diyaloga yer verilir: “Hüseyin Megazili'ye tevbeden sorulur. O da: “*İnabe tevbesinden mi yoksa iticâbe tevbesinden mi*” soruyorsunuz, der. Soru sahibi, “*İnabe tevbesi nedir*” diye sorar. Megazili; “*sana gücü yettiği için Allah'tan korkmandır*” der. Soru sahibi, “*peki iticâbe*

¹⁹⁰ Atik, *İslami Kavramlar*, s. 179.

¹⁹¹ El-Kuşeyri, *er-risale*, s. 187.

¹⁹² El-Kuşeyri, *er-risale*, s.187.

¹⁹³ Selçuk Eraydın; *Tasavvuf ve Tarikatlar*, M.Ü. İFAV Yay, İstanbul 2008, s.157.

¹⁹⁴ Hâce Abdullah el-Ensari El-Herevi; *Menâzilü's-Sâirin*, (Haz. Abdurrezzak Tek), Emin Yay., İstanbul 2003, s. 76.

¹⁹⁵ Hucurât, 49/11.

¹⁹⁶ El-Herevi, *Menâzilü's Sâirin*, s.76.

tevbesi nedir”, der. Magâzili: “*sana yakın olduğunu düşünerek Allah’tan korkmandır*”, der.”¹⁹⁷

Kuşeyri, tövbeyi üç kısımda ele alır: “Tevbe üç kısımdır. Birincisi; tevbe, ortancası; inâbe ve sonuncusu; evbe adını alır. Tevbe bidayet, evbe nihayet, inâbe ise ikisinin ortası kılınmıştır. Ceza görme korkusundan tevbe eden her insan tevbe sahibidir. Sevap arzusu veya ceza korkusu ile alâkalı olmaksızın emre riâyet ederek tevbe eden evbe sahibidir.”¹⁹⁸

Hakk Taâlâ: ‘*Ey müminler, hepiniz Allah’a tevbe ediniz*’¹⁹⁹ buyurmuştur. İnâbe veli ve mukarrep olanların sıfatıdır. Yüce Allah: ‘*inabeli bir kalp* (yani gönül verme hâli) *ile geldi*’²⁰⁰ buyurmuştur. Evbe, nebî ve resûl olanların sıfatıdır. Ulu Allah: ‘*O ne hoş bir kuldur*’. Şüphesiz ki, o evbe sahibi (evvâb) dir²⁰¹ buyurmuştur”.²⁰²

Hakk’ın dışındaki her şeyden tevbeye ulaşmadıkça tevbe makâmı tamam olmaz. Sonra tevbenin kusurunu görmelidir. Sonrada bu kusuru görmekten tevbe etme derecesi gelir.²⁰³

Gazali insanları tevbe ettikten sonra, tevbelerinden sonraki tutumlarına göre dört kısma ayırır:

“Birinci kısım: Geçmişte tevbe edip ölünceye kadar tevbesinde duranlardır. Bunlar geçmişteki eksikliklerini tamamlar ve bir daha günâha dönmesini hâtırının kenârından bile geçirmezler. Bu tevbeye “Nasuh tevbesi” denir ve böyle sükûn bulan nefse “Nefs-i Mutmaine”²⁰⁴ adı verilir ki Rabbinden ve Rabbi de kendisinden râzı olduğu halde O’na yönelir. İkinci kısım: Ana vazifeleri yerine getirmekte ve büyük günahları terk etmekte tevbesinde istikamet etmiş, ancak kasıtsız olarak bâzı te’sirler altında yine bâzı kusurlar kendisinden sâdır olmuş, fakat her def’asında da işlediği hatadan dolayı kendisini kınamış ve bir daha bu gibi tehlikelere düşmemeğe azmetmiştir. Bu nefse

¹⁹⁷ Ebu Bekir Muhammed bin ishak El-Kelâbâzi; *Ta’arruf*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 1992, s. 141-142.

¹⁹⁸ El-Kuşeyri, *er-Risale*, s.190.

¹⁹⁹ Nur, 24/31.

²⁰⁰ Kaf, 50/33.

²⁰¹ Sad, 38/44.

²⁰² Kuşeyri, *er-Risâle*, a.g.e., s.190.

²⁰³ El-Herevi, *Menâzilü’s Sâirin*, s. 77.

“Nefs-i Levvâme”²⁰⁵ denir. Üçüncü kısım: Tevbe edip tevbesinde bir müddet sebât ettikten sonra, şehvetlerinin azması üzerine kendi kasıd ve irâdesiyle yine bâzı günahlara dönmesi ve bunun yanında mümkün olduğu kadar diğer günahları terk ederek ibâdete devâm etmesidir. Bu nefse, “Nefs-i müsevvile” denir. Dördüncü kısım; tevbe edip bir müddet tevbesi üzerinde durarak istikamet ettikten sonra, tevbe hâtırından geçmemek şartıyla yeniden günahlara dönenlerdir. Bunların nefesine de “*nefs-i emmare*”²⁰⁶ denir.²⁰⁷ ‘Kur’andaki: “*Çünkü nefis kötülüğü şiddetle emreder*”²⁰⁸ ayeti nefsin kötülüğe, günaha, meylini açıkça gösterir.

Nefsin bu tehlikelerinin farkında olan Yusuf Hakîkî, Hakk Teâla’nın tövbeleri çok kabul eden ve çok merhametli oluşunu hatırlatarak “helesen bir tevbe et o tevvâbür rahimdir, bütün dertlere devadır hâkimdir” der ve kulu öncelikle tevbeye çağırır. “*Tevbeyi yaparken bize merhamet eyle ey günahları affeden, tevbemizi kabul eyle ey tevbeleri kabul eden*”²⁰⁹ diye dua eden Hakiki Allah’ın günahları affeden, tevbeleri kabul eden sıfatlarına vurgu yaparak kulun Rabbinin bu özelliklerini düşünerek tevbe etmesini, umutsuzluğa düşmemesini vurgular. Allah’ın kullarının tevbesini kabul ettiğini, Tevvâb ve Rahim olduğunu sıkça hatırlatır. Zira kul, öncelikle kendi üzerine düşeni yerine getirmelidir. Hak Teâla zâten bir şekilde ona karşılığını verir.

Hele kııl tevbe **tevvâbü’r-raħim** ol

Çamu derde devâ andan ħakim ol²¹⁰

Bize raħm eyleyüp; **gâfiri’ z zenb**

Çabul it tevbemüz i **ķâbili’t –tevb**²¹¹

²⁰⁴ Nefsani tarikatların kabul ettiği nefsin yedi makamından biri nefs-i mutmaine: Kötü ve çirkin sıfatlardan kurtulup güzel ahlâk ile hem hal olan nefstir. Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 265.

²⁰⁵ Nefs-i Levvâme: Yaptığı kötülüklerin akabinde zaman zaman nedâmet duyan ve sâhibini münkere mülazemetinden dolayı ayıplayan ve tevbeye temâyül gösteren nefstir. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 265.

²⁰⁶ Nefs-i Ummâre: münker ve günah olan şeyleri işlemeyi teşvik ve emreden nefstir. Yılmaz, *a.g.e.*, s.265.

²⁰⁷ İmam Muhammed Ebu Hamid el-Gazâli, *ihyâ’ulûm’ iddin*, ter. Ahmet Serdaroglu, Bedir Yay., C.IV, İstanbul 2002, s.78-83.

²⁰⁸ Yusuf, 12/53.

²⁰⁹ Bakara, 2/37.

²¹⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 61b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1261b.

²¹¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 63b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1301b.

Mutasavvıfımız yukarıdaki beyitlerinde Kur'an'ın şu iki ayeti ışığında kulu tevbeye davet etmekte ve bu husustaki tasavvufi düşüncelerini şekillendirmektedir: *“Onlar Allah'ım kullarından sadır olan tövbeyi kabul ettiğini, sadakalarını ahz ve kabul eylediğini, tevvâb ve rahim olduğunu bilmiyorlar mı?”*²¹² *“O, günahı yargılayan, tövbeleri kabul eden, ukûbette şiddetli, in'am ve ihsanı bol olan bir zattır”*²¹³

Hakîkî, Kur'an'ın *“Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tövbe edin ki umduklarınıza ermiş olun”*²¹⁴ ayetini okuduğu halde kulun Allah'a tevbe etmemesine hem şaşırır hem de Allah aşkına niçin tevbe etmezsin diye sitem eder. Bu tür ifadeleriyle ve vurgularıyla o, tevbenin hem tasavvufî açıdan hem de genel anlamda dini açıdan ne kadar önemli ve temel bir esas oluşuna vurgu yapar.

Oğursun âyet-i tûbû ile'llâh

Neyiçün tevbe itmezsin ya bi'llâh²¹⁵

Mutasavvıfımız, bazı beyitlerinde hanımına hitap ederek düşüncelerini ifade etmiştir. Tevbe konusunda da hanımından ölüm gelip çatmadan tevbe etmeyi, teninin toprağa düşmeden, can vermeden tevbe etmeyi istemiştir. Hakîkî, tevbenin fani dünyadan göç etme vakti gelmeden yapmayı işaret ederek kulların tevbe konusunda geç kalmamalarını ölüm gerçeğiyle gözler önüne sermiştir.

Hanum gel tevbeye mevt irmedin gel

Düşüp ten toprağa cân virmedin gel²¹⁶

Hakîkî'ye göre tevbe, yapılan bütün kötülüklerden dolayı pişmanlık duyup bir daha onları işlememeye söz vermektir. Dünya lezzetlerini terk etmek ve Allah'ın yasakladığı her şeyi terk etmek halinde kurtuluşu bulacağını yani Allah'ın rızasını kazanacağı ve affına ulaşacağını ifade etmiştir. Şayet kul tevbe etmezse Allah'ın gazabı olan musibetlere uğrar. Mutasavvıfımız kulun tevbe ettikten sonra İslâm ahlakına aykırı olan

²¹² Tevbe, 9/104.

²¹³ Mü'min, 40/3.

²¹⁴ Nur, 24/31.

²¹⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 84b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1755b.

²¹⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 85a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1763b.

nefsâni istek ve arzularını terk etmesini istemiştir. Nefsâni istekler, kulun hayat yolunda hatalar yapmasına sebep olur.

Seni irgürür âhîr bir belâya

İdüp ger tevbe dönmezseñ Hüdâ'ya²¹⁷

Dilerseñ saña nâr olmaya delķuñ

Yüzün kızartma el şunup bu halkuñ²¹⁸

Demidür tevbe it kıl terk-i lezzât

Niçe bir bağlaya yoluñ hañî'ât²¹⁹

Tasavvufi eserlerde “Tevbe ve ona tealluk eden hususlarla ilgili olarak kula yüklenen on esas vardır:

1. Allah Teâlâya karşı ma'siyette bulunmaması farz kılınmıştır.
2. Bir ma'siyete düçâr edildiğinde, onda ısrar etmemelidir.
3. İşlediği kusurdan dolayı pişman olmalıdır.
4. Ölene kadar istikamet üzere olma niyetini perçinlemelidir.
5. Ölene kadar istikamet üzere olma niyetini perçinlenmelidir.
6. Azap ve cezadan korkmalıdır.
7. Mağrifeti ümit etmelidir.
8. Günahını itiraf etmelidir.
9. Allah Teâlâ'nın kendisine bunu takdir edip kendisinin bundan döndüğüne inanmalıdır.

²¹⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 85b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1773b.

²¹⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 107b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2253b.

²¹⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 109b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2298b.

10. Salih amelde devam ederek, kefarete için çaba sarf etmelidir.”²²⁰

Mutasavvıfımız’da bu esaslar doğrultusunda Allah’a karşı sıdk ve ihlâs ile tevbe etmeyi istemektedir. Böyle bir tevbe yapanların arasında kendisine de sıra gelmesini istemektedir. Hakîkî, tevbesinin sıdk ve ihlâs üzerine olmasını istemesi tevbelerimizde; istikamet üzere olmamız, samîmî olmamız, günahlarımızdan pişmanlık duymamız tevbelerimizden ümitvar olmamız içindir.

İlâhi sıdk u ihlâs ile tevbe

Vir andan ôñ ki bize ire nevbe²²¹

Buyurdi ‘ accilu bi` t-tevbe hoca

Ûo tevsifi dilersen ola yüce²²²

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde tevbe konusu ile ilgili şunları ifade etmiştir:

“İmam Cafer-i Sâdık²²³ buyurur ki: ***El-mevtü hüve’t-tevbetü***, (vr.31b) Ya‘nî mevt tevbe getirmektir. Allah buyurur: ***Fetûbû ilâ bâri’iküm fektulû enfüsekküm***²²⁴. ***Femen tâbe katle nefsehu***²²⁵. Hz. Peygamber buyurur: ***Reca’nâ mine’l-cihâdi’l-asgari ile’l-cihâdi’l-ekberi***²²⁶. Bir başka hadiste: ***El-mücâhidu men câhede nefsehü femer tâbe ‘an hevâhufekad hayye bihüdâhu***, ya‘nî kim nefsin arzularından tevbe etti, yanî kâmil bir şeyhin gözetimin de mücâhedât kılıcıyla nefsini öldürdü, hidayet nuru ile dalâletten kurtuldu ve marifetle de cehâletten kurtulup ebedî bir hayat kazandı.”²²⁷

²²⁰ Ebû talib *el-Mekki, Kütü’-l-Kulûb, Mahlûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Müridin Tevhid Makamına Giden Yolu*, Ter. Muharrem Tan, İz Yay., C. II, İstanbul 2004, s.162.

²²¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 110b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2311b.

²²² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 111a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2321b

²²³ Cafer es-Sâdık (ö.148/765); Şiânın altıncı, İsmâiliyenin beşinci imamı, Ca’ferî fıkının kurucusu, baba tarafından Hz. Ali’ye ana tarafından Hz. Ebu Bekir’e ulaşmaktadır. Tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahiptir. Attar, *Tezkiretü’l Evliya’sıma* onunla başlar. Nakşibendiyye ve Bektaşîyye, silsilelerinde ona yer verirler. Bayezid-i Bistâmî’yi onun müridi olarak görürler. Bir ekol olan Aşkîyye mensupları da silsilelerine Cafer’le başlarlar. Şia ise Cafer’in tasavvufla hiçbir ilgisi bulunmadığını iddia eder. Pekçok eseri bulunmaktadır. (Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Öz, Cafer-i Sadık, DİA, c.7, s.1-3).

²²⁴ Bakara, 2/54: ...Yaratanımıza tevbe edin, nefislerinizi öldürün...

²²⁵ Kim nefsinin öldürmeye yönelirse.

²²⁶ Küçük cihattan büyük cihada döndük.

²²⁷ Bk. Yusuf-ı **Hakîkî**; *Tasavvuf Risalesi ve Metaliu’l-İman* (İnceleme ve Metin), s.27.

4. İhlâs

İhlâs kelimesi sözlükte “samimiyet, içtenlik”²²⁸ “temiz ve katışıksız yapmak, seçmek”,²²⁹ “bir şeyi hâlis kılmak, halis olmak, özgünü almak”²³⁰ “bir şeyi sadece bir şeye ait kılmak, başkasını karıştırmamak”²³¹ gibi anlamlara gelir. Tasavvufî ıstılahta ise “amellerinde sadece Allah rızasını gözetmek, yaptıklarını sırf Allah emrettiği için yapmadıklarını da sırf o yasakladığı için yapmamak, riya ve gösterişten uzak olmak,²³² “Kalbi, safasına keder veren şeyden kurtarma”, “tam bir doğrulukla kullukta bulunmak”, “amellerinde, Allah’tan başkasından karşılık beklememek”²³³ anlamlarına gelmektedir. İhlâsın karşıtı riya ve süm’adır. Riyâ: “gösteriş yapmak”, “amel işlerken Allah’tan başkası düşünülerek, ihlâsı terk etmek”.²³⁴ “Süm’a ise yaptığı iyi şeyleri insanlara duyurmaktan zevk almak ve bir takım şeyleri insanlar duysun diye yapmaktır”.²³⁵

“İhlâs sahibi kişiye muhlis veya muhlas denir”.²³⁶

Kur-ân-ı Kerim’de dini sadece Allah’a has kılıp ihlas üzere itaat etme noktasında şöyle buyrulur: “*Onlara sadece şu emredilmişti: Bâtıl dinleri bırakarak yalnız Allah’a yönelip ona itaat etsinler, namazı kılsınlar, zekâtı versinler. İşte doğru din budur*”²³⁷. *Kurbanların ne etleri, ne de kanları Allah’a ulaşır.*”²³⁸ “*De ki, gönülünüzdeki duyguları saklasanız da açıklasanız da Allah hepsini bilir.*”²³⁹

Resul-u Ekrem (a.s)’de “Yapılan işler niyetlere göre değerlendirilir. Herkes yaptığı işin karşılığını niyetine göre alır. Kimin niyeti Allah’a ve resûlü’ne varmak, onlara hicret etmekse eline geçecek sevap da Allah’a ve Resûlü’ne hicret sevabıdır. Kim de elde edeceği bir dünyalığa veya evleneceği bir kadına kavuşmak için yola çıkmışsa onun hicreti de hicret ettiği şeye göre değerlendirilir.” “Allah Teâlâ sizin bedenlerinize ve yüzlerinize değil, kalplerinize bakar”. “Allah Teâlâ iyilik ve kötülükleri takdir edip

²²⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 180, Eraydın; *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 163.

²²⁹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 190.

²³⁰ Karagöz, İsmail; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İş. Başk. Yay., Ankara, 2010, s. 299.

²³¹ Atik, *İslami Kavramlar*, s. 358.

²³² Atik, *İslami Kavramlar*, s. 358; Himmet **Konur**; *Tasavvuf Ahlakı ve İlâhi Ahlâk İnsana Yolculuk*, H. Yay, İstanbul, s.78-79.

²³³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.298.

²³⁴ Cebecioğlu, *.a.g.e.*, s. 520.

²³⁵ Atik, *İslami Kavramlar*, s. 358.

²³⁶ Atik, *a.g.e.*, s. 358.

²³⁷ Beyyine, 98/5.

²³⁸ Hac, 22/37.

yazdıktan sonra bunların iyi ve kötü oluşunu şöyle açıkladı: Kim bir iyilik yapmak ister de yapmazsa Cenâb-ı Hak bunu yapılmış mükemmel bir iyilik olarak kaydeder. Şayet bir kimse iyilik yapmak ister sonra da onu yaparsa Cenâb-ı Hak o iyiliği on mislinden başlayıp yedi yüz misliyle hatta kat kat fazlasıyla yazar. Kim bir kötülük yapmak ister de vazgeçerse Cenâb-ı Hak bunu mükemmel bir iyilik olarak kaydeder. Şayet insan bir kötülük yapmak ister sonra da onu yaparsa Cenâb-ı Hak o fenalığı sadece bir günah olarak yazar.”²⁴⁰

Salih niyet, Salih bir amelin başlangıç noktasıdır. Niyet iki esastan ibarettir: “Amele dönük kalpten yönelişi sağlıklı kılmak ve bunda uyanık bulunmaktır.

Amelde Allah Teâlâya karşı ihlâslı olmak ve O’nun katındaki sevabı ummaktır. Kulda, doğru yoldan sapmanın başlangıcı niyette görülen zaaf ve bozulmadır. Niyet zaafa uğradığı zaman nefis güçlenir ve arzular insana hâkim olmaya başlar. Niyet güçlendiğinde ise sağlıklı bir kararlılık ortaya çıkar ve nefsâni sıfatlar zayıflamaya başlar.”²⁴¹

İmam Gazali ihlâsın hakîkâti üzerine şu çarpıcı bilgileri verir: kendisine başka bir şey’in karışması düşünülen bir şey’e başka şey karışmamış ise işte buna “halis” derler. Bu sâfi ve karışksız ise de ihlâs derler. Nitekim Allah’u Teâlâ: “*karınlarındaki medfûât ile kan arasından size hâlis ve içimi kolay süt içeririz*”²⁴² Şüphesiz sütün hâlis ve sâfi olması, kan, sidik ve pislik gibi inekten çıkan herhangi bir şey’in ona karışmış olmamasıdır.²⁴³

Kuşeyri için ihlâs, taat ve ibadette sırf Hakk’ı kastetmektir. Bu da taatle sadece Allah Teâlâ’ya yaklaşmayı irade etmek suretiyle olur.²⁴⁴

Şeyh Abdülkadir-i Geylânî şu yönde tavsiyelerde bulunur: “*iyi niyet taşımadan bir tek taş dikme*”, talebelerinden kendisine buğday daneciği kadar sadakat tasadduğunda bulunun, mallarınız ve evlerinizdeki şeylerde tam bir serbestlik içinde olun. Ben sizlerden yalnız doğruluk ve ihlâs istiyorum. Amel etmeden daha ne kadar ilim

²³⁹ Âl-i İmrân, 3/29.

²⁴⁰ Müslim, *İmaret*, 155; Müslim, *Birr*, 33; Müslim, *İmân*, 207; **İmam Nevevi**; *Riyâzü’s Sâlihîn*, (Ter. M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük), Erkam Yay., İstanbul 2008, s. 91-117-130-131.

²⁴¹ Mekki, *Kütul-Külob*, C. IV, s. 44-53.

²⁴² Nahl, 16/66.

²⁴³ Gazâlî, *İhyâ’u Ulüm’id-Din*, C. IV, s. 680.

²⁴⁴ Kuşeyri, *er-Risâle*, s.288.

öğreneceksin? İlim defterini dür, ardından ihlâsla amel defterini açmağa yönel yoksa kurtulman mümkün değildir.²⁴⁵

Hak Teâlâ heybeti ile kaleme nazar edince kalem korktu, secdeye vardı. Ucundan nur belirdi, aktı elif oldu. Kalem, Allah'a itaat edip bir kez secde etti Allah ise bunu zayi etmeyip kerametler verdi. Kul ihlâs ile itaat etse zayi etmez. O karşılığını veren padişahdır.²⁴⁶

Nefsin en büyük düşmanı olan ihlâs, menfaat ve çıkar kaygısı gönüllere girdiği zaman zayıflar. Riya amellerimize karışınca yapılan birçok amelin imana katkısı çok azdır. Amelin çokluğu değil ihlâslı olması iman bereketini arttırandır. Nitekim Cüneyd Bağdadi bu durumu şöyle ifade eder: “ihlâs Allah ile kul arasında bir sırdır ki: onu melek bilip de yazamaz, şeytan ifsad edemez, hevâ ve heves saptıramaz”.²⁴⁷

İbnü'l-Arabî'ye göre ibadette ihlâslı olmak, Allah'ın zâtının dışında hiçbir şeye yönelmemek, yalnızca kendisini yaratan Allah'ı kast etmektir. İhlâs bir ameli yaparken olur. Yapılan amel şayet ihlâsın şartlarını taşıyorsa ihlâslı bir amel olur. Ameli işleyen de samimi, muhlis bir kul olur.²⁴⁸

Abdülkadir Geylani, avamda ihlâsın ve dine ittibâın meydana gelmesi ve Allah ile aralarında yakınlığın teşekkül etmesi için, insanların bir köşede inziva hayatı yaşamalarını ve sadece kendileriyle meşgul olmalarını istemiyordu.²⁴⁹

Cüneyd Bağdadi (ö. 298/910) der: “*İhlâs, hangi konuda olursa olsun Hakk'ın rızasına uygun düşen iştir*”²⁵⁰ İhlâsın üç derecesi vardır. Birincisi, amelini görmemek, ameline karşılık beklememek ve amelinden razı olmamaktır. İkincisi, (sâlikin) elinden geleni yaptığı hâlde işlediği amelleri kendine nispet etmekten utanmak, şuhûddan sakınmak sureti gayret göstermeye devam etmek ve amelini cömertlik pınarından kaynaklanan tevfikin nurunda görmektir. Üçüncüsü, ameli ilme uydurmanla, hükmü gözetmenle ve

²⁴⁵ Geylani, *el-Feth'ur-Rabbânî*, s. 392-397.

²⁴⁶ Seyyid Yahya **Şirvanî**; *Şifau'l Esrar*, (Haz. Mehmet Rıhtım), Sufi Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 371.

²⁴⁷ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 291; Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2000, s. 78.

²⁴⁸ Bardakçı, *a.g.e.*, s.79.

²⁴⁹ Ebü'l Hasen Alî **el-Hasenî**, *En-Nedvi, Külliyyatı: 4; Gerçek Tasavvuf*, (Çev. İsmet Ersöz), İslami Neşriyat Yay., İstanbul 1974, s. 55.

²⁵⁰ El-Kelâbâzi, *Ta'arruf*, s. 149.

resmin köleliğinden kurtulmanla ameli, amelden kurtarmaktır.²⁵¹ Kısaca din açısından vazgeçilmez bir husus olan ihlas tasavvufi literatürde genişçe yer bulur.

Yusuf Hakîkî'nin eserinde ihlâs kavramını incelediğimizde, sufilerin nezdinde büyük öneme sahip olan ihlâs kavramına Hakîkî'nin de önem verdiğini görüyoruz. Hakîkî öncelikle kulun Allah'ın emrine itaat etmemesini ve kulun ibadetlerinde ihlâslı olmadığından dolayı eleştirmiştir. Kişi şayet ihlâs ile ibadet ederse, ibadetleri dışındaki bütün dini yaşantısında ve manevi yaşantısında yanlış olan her şeyi terk etmeli ve hiçbir yanlış artık yapmamalıdır. İhlâslı olmanın gereği de temiz, saf, arındırılmış katışıksız olmak olduğuna göre kişi dünyevi ve manevi hayatını yanlışlarla kirletip, temizliğini ve katışıksızlığını bozarsa ihlâsın tam manasıyla gerçekleşmesi mümkün olmaz.

Ne Hâk emrine eyler ol itâ'at

Ne ihlâş iledür itdügi tâ'at²⁵²

Ger ihlâs ile eylerseñ 'amel

Çoma bünyâd-ı dinüñde hâlel sen²⁵³

Mutasavvıfımız kulun her zaman amelini ihlâs ile yapması sonucunda fakr ve fâka (fakirliğin)'nin onun dünyasında ve maneviyatında olacağını ifade etmiştir. Tasavvufta "Fakr"²⁵⁴, şerefli bir makamdır. Bu makamda olan sufiler kendi içlerinde mal-mülk sevgisi bırakmamışlardır. Fakr, mala ihtiyacı olan yoksulluk değildir. Bu manevi ihtiyaçlık hâlidir. Fakir fenâfillah makamındadır. Böyle kişiler ne kadar malı olursa olsun gönül bağlamaz. Böyle birinin malı cebindedir, gönlünde değildir. Hz. Süleyman onca mal ve servetine rağmen fakirdir.²⁵⁵ Mutasavvıfımız, ihlâs ile amel yapmanın sonucu bir nevi ödül olarak kulun fakr makamına ulaşacağını işaret etmiştir. Fakr'ın anlamında özellikle kişinin malından, özbenliğinden sıyrılması söz konusudur. Fakat çoğu insan malını terk etme bir yana malının sadakasını, zekâtını vermekte cimrilik yaptığından sevabını bile almaktan mahrumdur.

²⁵¹ El-Herevi, *Menâzilü's-Sâirin*, s. 93.

²⁵² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 31b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 613b.

²⁵³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 32b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 339b.

²⁵⁴ Fakr: Yoksulluk, Dervişlik, Sâlikin hiç bir şeye malik ve sahip olmadığına şuurunda olması, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunu idrak etmesi, Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.131.

²⁵⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.204.

‘Amel ihlâş ile eyle hemîşe

Ki faqr u fâka olsun saña pişe²⁵⁶

Hakîkî, seyru sülûk yolcusu olan salik’in²⁵⁷ hevayı ve nefsi terk etmeyi, amellerini de ihlâslı ve riyasız yaptığında bu amellerinin hoş olacağını ifade etmiştir. Salik tam bir teslimiyetle Allah’a giden kulluk yolculuğunda tabî ki birçok engelle karşılaşacaktır. Bu engellerden biri onun düşmanı olan şeytandır. Şeytan saliki nefesine hoş gelen dünyevi güzellikleri yaşaması noktasında zorlayacaktır. Özellikle bunları sâlik’e hoş, iyi, güzel göstererek yapmaya çalışacaktır. Mutasavvıfımız, bu noktada sâliki uyararak hevasını terk etmesini istemektedir. Salik bunu yaptıktan sonra amelinde birinci öncelik olarak ihlâslı olması gerekiyor. Çünkü ihlâslı olmayan amel faydasız, hatta zararlı bile olur. Daha sonra amelini riyasız yapması noktasında uyarmasının önemi büyüktür. Çünkü “riyâ”²⁵⁸ hem çok gizli hem de tehlikeli bir düşmandır. İhlâslı bir amelin şartlarından biride riyasız olmasıdır. Bu da gösteriyor ki ihlâs, insanı riyadan vesveseden, dünyevi hevadan nefsi zevklerden, ameli de illet ve şüphelerden temizler. Allah-ı Teâla Kur’ân-ı Kerim’de “malını insanlara gösteriş yaparak infak eden gibi”²⁵⁹ “İnsanlara gösteriş yaparlar ve Allah’ı az zikrederler”²⁶⁰ ayetleri ile riyalı yapılan amellere işaret etmektedir.

Efendi sâlike terk-i hevâ hoş

‘Amel ihlâs ile hem bî-riyâ hoş²⁶¹

Peygamberimiz (s.a.v) efendimizin cemaatle kıldığı namaza yetişemeyen özü temiz, ihlâs sahibi birisi içi yanarak öyle bir âh etmiş ki içinin yanık kokusu gelircesine, namaz kılanlardan birisi o ah çeken adamın yanına giderek “bu âhı sen bana ver, benim kıldığım namaz senin olsun” dedi... Namaza yetişemeyen adam âhını vererek sadece Peygamber (a.s.) ile kılınan namazın sevabına nail oldu ahı olan kişiye ise rüyasında

²⁵⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 33a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 650b.

²⁵⁷ Sâlik: Mana olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişiye, sâlik denir. Olgunluk durumuna giren kişiler durumlarına göre sırasıyla şu isimlerle anılırdı: Tâlib, Sâlik, Mutasavvıf, sufi, Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 541.

²⁵⁸ Riyâ: Amel işlerken Allah’tan başkası düşünülerek ihlâsı terk etmek. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 520 daha geniş bilgi için Bk. Harîs **el-Muhasibi**, *er-riâyeli hukukillah, Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay., İstanbul 2009, s. 289, 429.

²⁵⁹ Bakara, 2/264.

²⁶⁰ Nisa, 4/142.

²⁶¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 34b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 667b.

dediler ki “*Sen âb-ı hayatı ve şifayı satın aldın*”. İki kişi arasında gerçekleşen bu manevi alışverişin hürmetine camide o gün namaz kılanların namazları kabul edildi.²⁶²

Yusuf Hakîkî'nin tasavvufî hayatında ihlâs kavramı çok önemli bir yere sahiptir. Mutasavvıfımız, kulun şüphesiz sıdk ile Allah'a itaat etmesini, ihlâsı ile de zikir ve tâ'at de bulunmasını doğru bulmuştur. Kulun sıdk (doğruluk) ile itaat etmesinin önemi yine ihlâsın önemini ortaya koymaktadır. Kul Rabbine karşı dürüst olmazsa itaatının ne önemi var. Kul Rabbine cennet ümidi veya cehennem korkusuyla itaat (boyun eğme) etmek yerine, Allah aşkını ve rızasını elde etmek gayesiyle itaat etmeli. Kulun Rabbine karşı itaatinde ihlâslı olmasının şartının sıdk olduğu ortaya çıkmaktadır. Mutasavvıfımız riyadan korunmamızı ihlâs ile amel yapmamızı fakat bunları yaparken her zaman iyi insanlarla beraber olmamız gerektiğini ifade etmiştir. Hakîkî'nin iyi insanlardan kasdı Allah'ın Salih kullarının yanında tabii ki insanların nefis tezkiyesinde yardımcı olan mürşidi kâmilî kastedmektedir. Kişi tek başına nefis terbiyesi gibi önemli bir konuda başarılı olamayacağı için açıkça beyan etmediği halde iyi insanlarla beraber olmamızı bunun için istemiştir.

Begüm şıdk ile ol göster îtâ'at

Hem ihlâs ile kııl zıkr ile tâ'at²⁶³

Riyâdan kııl hâzer ihlâş ile kııl

‘Amel her bâr merd-i hâs ile kııl²⁶⁴

5. Rıza

Rıza kavramı sözlükte; “razı olma”, “memnun olma”, “sızlanma”, “yakınmama”, “kabul etme”, “seçme”, “benimsemek” anlamlarına gelir. Tasavvuf terminolojisinde ise, kulun Allah'tan gelen her şeyden razı olması, kaderin acı tecellilerinin karşısında kulun kalbinin mutlu huzurlu ve sukunet halinde olması, hüküm ve kazaya itiraz etmeyip fakat batıl bir şeye zulme rıza göstermeyip itiraz etmesi gerek. Allah'a açılan en büyük kapı

²⁶² **Mevlana Celâleddîn Rûmî**, *Mesnevi, Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, (Ter. ve Haz. Şefik Can), Ötüken yay., İstanbul 2008, C. I-II, s. 466.

²⁶³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 39a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 775b.

²⁶⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 108a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2267b.

ve dünya cenneti olan rıza, kalbin Allah'ın hükmü karşısında ızdırıp ve inhiraf duymamasıdır.²⁶⁵

Allah-u Teâlâ Kur-ân-ı Kerim'de: “Allah onlardan razı, onlar da Allah'tan razı oldular”.²⁶⁶ “Allah'ın onlardan razı olması her şeyden büyüktür.”²⁶⁷ Ayetlerin de, önce Allah'ın kuldân razı olduğu ifade edilirken, “ey itmi'nâna ermiş nefis dön Rabbine; sen O'ndan, O senden razı olarak”²⁶⁸ âyetinde de önce kulun Allah'tan rızası söz konusudur. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre rıza iki boyutludur: Kulun, Allah'tan razı olmasıdır. Allah'ın, kuldân razı olmasıdır.”²⁶⁹

Rızâ tevekkül ve sabrı tamamlayan rûhi bir yükseliştir. Allâh'ın kazâsına teslim olan, Allah'a isyanı, itirazı tamamiyle bırakan kimse rıza makamına yükselir, dünyalık işlerle ilgili kayıp ve kazancına üzülmeyiz de sevinmeyiz de. Kul için hayatı boyunca önemli olan Allah'ın rızasını kazanmaktır.²⁷⁰

Yusuf Hakîkî, rıza konusunda “Mevlamız'ın rızasını kazanmak için, müyesser eyle bize ya Rab rızanı, gönül gözümüze sana ulaşma nurunu ihsan eyle” diye yakararak dua etmiştir. Şâyet Hak Teâlâ bizlere kolaylık eylemezse Onun rızasını kazanmanın kolay olmadığını ve gönül dünyamızın aydınlanmasının Hak Teâlâ ya kavuşmak ile olacağı anlaşılmaktadır.

Müyesser kııl bize yâ Rab rızâñı

Gönül gözine hem nûr-ı liķâñı²⁷¹

Câbir, Resûllullah (s.a.v)'in şöyle dediğini rivâyet eder: Cennet ehli cennette otururken Allah onlara “Ey cennet ehli, dileyin Benden dilediğinizi!” der. Cennettekiler: “Bizden râzı olmanızı dileriz” derler. Allah onlara rızası sayesinde cennette bulduklarını söyler ve cennetin güzel nimetlerinden istifade etmelerine izin verir en sonunda o cennet

²⁶⁵ Ebû Nasr es-Serrâc **et-Tûsî, el-Lümâ**, *İslâm Tasavvufu, Tasavvufla İlgili Sorular ve Cevaplar*, (Haz. Hasan Kamil Yılmaz), Altıoluk Yay., İstanbul 1996, s. 52.; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 517., Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 291; Atik, *İslami Kavramlar*, s. 604; Karagöz, İsmail; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 553.

²⁶⁶ Mâide, 5/119.

²⁶⁷ Tevbe, 9/72.

²⁶⁸ el-Fecr, 89/27-28.

²⁶⁹ Hucviri, *Keşfu'l Mahcûb*, s.284-285; Serrac, *el-Luma*, s. 51-52; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 197; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 291.

²⁷⁰ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 276; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.180.

²⁷¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 17b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 324b.

ehliyle Kendi arasındaki perdeleri (hicab) kaldırılır ve cennet ehli Allah'ı temâşa etmeye başlar. Resüllullah (s.a.v) 'Rahmeti ve mağrifeti çok olan Rablerinden bir ikram ve konukluk'²⁷² "ayetinin bu hususa işaret ettiğini anlatır."²⁷³

Allah'ın cemaline bakmanın üstünde daha bir derece yoktur. Yukarıdaki hadiste Allah'ın cennet ehline "benden dileyin" buyurmasına karşılık ehl-i cennetin "hoşnutluğunu (rızanı) isteriz!" demelerinin sebebi şudur: Allah'ın rızalığı, onun devamlı cemalini görmeye sebeptir. Cennet ehli Allah'ın cemalini temâşâ etmekle gâyelerini ve son umutlarını görmüş olurlar. Fakat onlara "dileyiniz" denince "hoşnutluğunu isteriz!" cevabını vermekle, "cemalini temâşâ etme nimetinin devamını isteriz" demiş oluyorlar. Allah'ın razı olması onlardan perdenin devamlı kalkması sebebidir.²⁷⁴

Mutasavvıfımız, kişinin amacının Allah'ın rızasını kazanmak olmadan şan şöhret için yaşayan, oturduğu yerde herhangi bir gayreti, çabası ve kararlılığı olmadan Allah'ın rızasını istemesini yadırgar. Onun bu haline eşeklerin bile razı olmayacağını söyler. Ayrıca o kişiye şan-şöhret gibi dünyalığın verilmesinin onun için zaten yeterli olduğunu kinayeli bir şekilde ifade etmiştir. Hakîkî'nin bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere Allah'ın rızasını kazanmak için kişinin büyük bir azimle; çabasının, gayretinin, yiğitliğinin, kararlılığının olması gerekir. Kul mücadelecî bir ruhla Hak'tan gelen tüm bela ve müsibetlere itiraz etmemeli olayların üzerine sabırla kararlılıkla gitmeli gayret göstermelidir. Allâh'ın da kulunun sabrı ve gayreti sonucunda ondan hoşnut olma durumu söz konusu olur.

Ne gayretdür ne erlik yok mı 'âruñ

Rızâsı olmaya buña ħimâruñ²⁷⁵

Çün olmaya rıza-yı Hâķ murâdı

Çıkardığı aña kâfidür adı²⁷⁶

²⁷² Fussilet, 41/52.

²⁷³ Bk. Kuşeyri, *er-Risale*, s. 275-276.

²⁷⁴ Bk. İmam Muhammed Ebu Hamid **el-Gazalî**, *Mükâş efetu'l-kulüb, İlahi Nizam*, (Ter. Yaman Arıkan), Uyanış Yay., İstanbul 1986., s. 524-525; Gazâlî, *İhyâ*, C.IV.

²⁷⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 105a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2198b.

²⁷⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 109b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2290b.

Rıza, havâs ehlinin yollarının başlangıcı avâm için ise yolların en meşakkatlisidir. Rızânın üç derecesi var.

1. Avâmın rızâsı: Rab olarak Allah'tan razı olmak ve O'ndan başkasına ibadeti çirkin görmektir.
2. Allah'tan râzı olmak: Kaza ve takdir olan her şeye râzı olmaktır.
3. Allâh'ın rızasından râzı olmaktır: Kul kendisi için ne hoşnutluk ne de hoşnutsuz hâli görür.²⁷⁷

Süleyman b. Ca'fer es-Sane'i, Süfyan-ı Sevri'nin bir gün Rabiâtü'l-Adeviyye'nin (r.a) yanında şöyle dediğini nakletti: "Allahım, bizden razı ol. Rabia, 'Sen O'ndan razı değilken, Allah Teâlâ'dan rızasını istemekten utanmıyor musun?' diye sordu. Bunun üzerine Süfyan 'istiğfar ediyorum' dedi."²⁷⁸

Ebuzer (r.a.) adamın birine "*fakirlik zenginlikten, hastalık: sıhhatten daha sevimlidir*" demiş. Adam da Hz. Ali'nin (r.a) oğlu Hz. Hasan'a bu durumu sorunca Hz. Hasan bir kimse Allâh'ın güzel ihtiyarına işlerini bırakırsa o, Allah'ın kendisi için yaptığı tercihten başkasını istemez temennide bulunmaz.²⁷⁹ Bu sözlerden de anlaşılıyor ki: 1. Allâh'ın rızasının yanında kulun rızası da önemli, 2. Allâh'ın kulu için takdir ettiği kazası her ne olursa kulun bundan hoşnut olması rızanın tezahürüdür. Rızâ, tevbe-i nasuhun verdiği bir neticedir.²⁸⁰

Gazaliye göre Allâh'ı seven ve Allah'ın sevgisiyle meşgul olmayı kabul eden, rızayı inkâr edemez. Bunun da iki yönü vardır: Sevgisinden dolayı acı duyularının olması ve acıyı yaşamak için çabalar. Ayrıca Allah'ı aşırı sevmesinden dolayı O'nun dilediği her şey, onun için sevimli olur.²⁸¹

Hakîkî, yüzümüzle Allâh'a yalvarmamızı ve Allah'ın rızasını ve kavuşmasını beklememizi istemiştir. Kulun yüzü Allâh'a dönük beklemesini istemiştir. Kul yüzü

²⁷⁷ El-Herevi, *Menâzilü's Sâirin*, s. 99.

²⁷⁸ Kelâbâzi, *Ta'arruf*, s.153; Mekkî, *Kûtul-Kûlub*, c. III, s. 138; Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 646.

²⁷⁹ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 285; Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 647.

²⁸⁰ Bk. Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 621.

²⁸¹ Bk. Gazâli, *İhyâ*, C.IV, s. 624-626; Bardakçı, *Sosyo Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 88.

Allâh'a dönük iken gönlü masivaya dönük ise kulun Rabbinin rızasını kazanması ve O'na kavuşması imkânsızdır.

Yüzümüz idelüm cânum tazarru'

Rızasın hem liķâsını tevaķķu²⁸²

Yüz sözü ile burada kulun Allah'a yönelmesine işaret edilirken aynı zamanda kişinin beden ve ruhu ile yönelişi söz konusudur. İnsanlar namaz kılarken kibleye bütün bedeniyle yönelirken, gönlü kibleye ve kiblenin sahibi olan Rabbine yönelmiyorsa sadece şekli bir yöneliştir ki bu da Allah katında razı olunmayan bir yöneliştir. Allâh'ı dili zikrederken kalbi zikretmeyenlerin Allah'ın rızasını kazanmak ve Allah'a kavuşmayı beklemesi boşunadır.

Dua, kişiyi rıza makamından çıkarmadığı gibi günâhı kötü görmek, günah sebeplerine ve günahkâra kızmak Emr-i Mâruf ve Nehy-i Mûnker, isyanı ortadan kaldırmağa çalışmak rızâyâ aykırı değildir.²⁸³

İnsanoğlu Allah'ı tüm çıplaklığı ile yaşamak ve tanımak istiyorsa: Kişi Allah'ın kendi üzerindeki bütün tasarrufuna boyun eğip tam bir teslimiyetle kabullenip yaşar hem de Rabbine karşı herhangi bir mücadelesi söz konusu olmadığından dolayı Rabbinin rızasını (hoşnutluğunu) kazanmış olur.

6. Peygamber ve Dört Halifenin Örnek Ahlakı

Yusuf Hakîkî *Mahabbet-nâme* adlı eserinin ilk bölümünde tevhid inancını anlatır. Bu anlatımında Allah'ın varlığını, birliğini ve bazı sıfatlarını anlatırken, tevhid düşüncesini muhabbet ile temellendirmektedir. Ayrıca eserinin adının "*Muhabbetname*" olduğunu elli birinci dizelerde belirtmekte ve söylediklerinin Muhabbet yolu olduğunu ifade etmektedir.

Mahabbet – nâme'dür bu söyledüğüm

Muħabbet yolıdur bu soyladuđum²⁸⁴

²⁸² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 126b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2652b.

²⁸³ Bk. Gazâli, *İhyâ*, C.IV, s.631.

²⁸⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 5a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 51b.

Hakîkî, insanların ve yaratılan her şeyin Allah'ı, lisan-ı hâl ile zikreder der. Kul, Kur'an-ı okuyarak tefekkür etmeli, azap gelmeden önce tövbe ederek Allah'a yönelmelidir. Kul şayet yönelmezse azaptan onları kimse kurtaramaz. Kulun ihya'ya ermesi için ilim öğrenmeyi, ilim ile beraber amel etmeyi bilmelidir. Kul ilim ve amel birlikteliği ile ancak takvaya erer.

Lisan-ı hâl ile gel ki her eşyâ

Hağ'un zikrindedür ser-mest'ü şeydâ²⁸⁵

Ço zikr it Rabbüñ ismin eyle tebtıl

Aña dir rettili'l-Çur'ame tertıl²⁸⁶ *

Enîba buyurur hem **eslimûleh** *

Bes it varlığı teslim aña i şeh²⁸⁷

Gel imdi 'ilm ile kııl dinün ihya

Ki cehl ile ne din olur ne taçva²⁸⁸

'Amelsüz fâyide virmez velî 'ilm

Leçâfetsüz olur 'âlim bilâ-çılm²⁸⁹

Hakîkî, Hz. Peygamberin yaşadığı, mucize olan isra ve miracın hatrına ve peygamberimizin şefaata etme özelliğine atıfta bulunarak dua etmiştir. Resul'un âli ashabı, evladları, sevdikleri ve duası kabul olanların hürmetine Peygamberimiz şefaatine nail olmak dileğiyle dua etmiştir.

²⁸⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 7b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 100b.

²⁸⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 76b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 106b.

* Müzzemmil, 73/4: Ya'da bunu çoğalt ve Kur'an'ı belli bir düzen içinde (tertil üzere) koru.

²⁸⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 8b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 121b.

* Zümer, 39/54: Rabb'inize dönün tövbe edin. Size azap gelmeden evvel O'na boyun eğin sonra azaptan kurtulmak için yardım görmeyeceksiniz.

²⁸⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 10a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1566b.

²⁸⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 10a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 162b.

İlâhî leyle-yi isrâ haķıçün

İlâhî kıurb-ı ev-ednâ haķıçün²⁹⁰

İlâhî sırr-ı mâ evhâ haķıçün

Ra'âhu nezleten uhrâ haķıçün²⁹¹

Resûlün-i Hudâ mi'râcıyîçün

Başındağı şefâ'at tâcıyîçün²⁹²

Hocam 'izzîçün aşhâb-ı Resûl'ün

Du'âsı haķkı her şahib- kabûlün²⁹³

Bize yâ Rabbî sulţân-ı Resûl'den

Şefâ'at rûzî kııl anı bu kıuldan²⁹⁴

Resûl'ün âli vü aşhâbıyîçün

Anuñ evlâdı hem aħbâbıyîçün²⁹⁵

Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) İslam dininin peygamberi olmakla beraber bütün peygamberlerin son temsilcisi olan bir elçidir. Hz. Muhammedin peygamberliğine ve getirmiş olduğı İslam dinine inanmış olana Müslüman denir. Peygamberlere Allah birçok mucizeleri yapma iznini vermiştir. Hz. Muhammedin İsrâ ve Miraç hadiseninde de birçok mucizenin gerçekleştiğini Kur'an'dan ve peygamberimizin (s.a.v) sözlerinden öğreniyoruz.

Kur'an-ı Kerimde yüce Allah miraç mucizesiyle ilgili buyurmuştur ki *“kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir”*.²⁹⁶ Bu eşsiz hadise, “İsrâ

²⁹⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 16b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 293b. Bk. İsrâ, 17/1.

²⁹¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 16b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 294b. Bk. Necm, 53/13.

²⁹² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 16b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 295b.

²⁹³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 16b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 300b.

²⁹⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 18a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 326b.

²⁹⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 18a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 399b.

²⁹⁶ İsrâ, 17/1.

ve mirac²⁹⁷ mucizesi Resulün Allah'ı ru'yet ve müşâhedesine delalet eder. Ru'yet ve müşâhede, sûfler için de bir özlem ve ulaşılmak istenen bir haldir.²⁹⁸ Resulün Mi'rac hadisesi ve vahyi alırken kendisinden geçmesi Hz. Muhammed'in ruhani bir âlemlerle nasıl temas içinde olduğunu da gösterir. Bu hal, sufilerin yaşadıkları vecd ve istiğrak halinin aslıdır. Hz. Peygamber'in ruhî hayatında fenâ ve bekâ halleri de mevcuttur.²⁹⁹ Tasavvuf ehli mirac mucizesinin muhaliflerin iddia ettiği gibi sadece rûh ile olmadığını, âyetteki "esrâ – bi abdihi" sözcüğüne dayandırmaktadır. Zira "abd" ismi rûh maa'l-cesed olanlar için kullanılır.³⁰⁰

Mutasavvıfımız, bidat ehlini cehennem ateşinin köpekleri olarak görerek "onları yüce tutma çünkü onların kadri âl-i (yüce) değildir" der ve aynı zamanda onların Resulün arkadaşı olmadığını ifade eder. Ayrıca Resulün düşmanlarıyla içli dışlı olanlara İslamın, Müslümanlığın bu olmadığını söylemiştir.

Kilâb-ı ehl-i nâr-ı didi hoca

Ki aşhâb-ı bida'dur tutma yüce

Olaruñ qadrini 'âli degüldür

Resûl'ün bil ki hem âli degüldür³⁰¹

Hey İslâmun bu mıdur i Müslümân

Sen a'dâ-yı Resûl'e bâ-dil ü cân³⁰²

Cehennem, "Kıyamet günü imân ehline çabuk geç çünkü senin nurun ateşimi" söndürüyor der. Müminin nûru cehennem ateşi cinsinden değildir, ateşin zıttıdır. Cehennemlik olan bidat ehli de nûrdan ürker, kaçır. Çünkü o cehennem huyludur.³⁰³

²⁹⁷ Bk. İsrâ: geçmek gitmek, geceleyin yürümek anlamında ki "s-r-y" kökünden gelen isrâ kelimesi sözlükte gece yürütmek demektir. Dinimizde yaygın şekliyle mirac mucizesi olarak bilinen olay demektir. Dinimizde yaygın şekliyle mirac mucizesi olarak bilinen olay İsrâ ve Mi'rac olmak üzere iki bölümünden meydana gelmektedir. İlk bölümü olan İsrâ olayı isra suresinin birinci ayetinde anlatıldığı Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya kadar gece götürülmesine İsrâ denir. Mi'rac ise sözlükte merdiven yukarı çıkmak dini literatürde ise Mi'rac; isra olayının Mescid-i Aksa'dan sonra gerçekleşen Resulullah'ın semaya yükselmesidir. Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 327, 443-444.

²⁹⁸ Es'ad **Sahmerâni**; *Tasavvuf Menşei ve İstılahları*, (Çev. Muharrem Tan), İz Yay., İstanbul 2000., s. 58.

²⁹⁹ Süleyman **Ateş**; *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık Yay., Ankara 1972, s. 20-21.

³⁰⁰ Serrâc, *el-Lümâ*, s.116.

³⁰¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 30b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 596b.-597b.

³⁰² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 32a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 629b.

³⁰³ Bk. Mevlana, *Mesnevi*, C.III-IV, s. 575-576.

Hakîkî'nin, bidat ehlini cehennem köpekleri olarak vasıflandırmasının sebebi bidat ehli ile cehennem ateşinin birbirini çekişidir. Dünyada köpekler kendi mekânlarında nasıl avlanıyorsa, ahiret gününde cehennem ateşi o bidat ehli köpekleri avlar. Hakîkî, Peygamberimizin düşmanlarına karşı samimi olmamamızı dile getirirken aslında peygamberimizin düşmanının İslam'ın da düşmanı olma hususuna dikkat çeker. Dün de bugün de o düşmanlar hep oldu. Hz. Muhammedin, islamın ve kendisinin düşmanlarıyla mücadele ettiği gibi bizler de bu düşmanlarla mücadele etmeliyiz. Çünkü Hz. Peygambere olan sevgimizin ve bağlılığımızın gereği olarak Hz. Peygambere olan sevgi anlayışımızı Kur'ân ayetlerine dayanarak “onu sevmek”³⁰⁴, “ona tâbi olmak”³⁰⁵, “onun emrine itaat etmek”³⁰⁶, “onu örnek almak”³⁰⁷, şeklinde olmalıdır. Kur'ân-ı Kerim'de “*De ki: Eğer Allah Teâlâyı seviyor iseniz bana ittiba ediniz ki Allah da sizi sevsin ve sizin için günahlarınızı yargılasın, Allah gafûrdur rahîmdir*”³⁰⁸ mealindeki ayetin ışığında Hakîkî, onun cemali (peygamberlik nuru) kişinin kalbine bir ışık salmadıkça Resule tabi olmanın mümkün olamayacağını söyler. Şayet kişi doğru yoldan gitseydi Hakîkî'ye göre resule tabi olurdu. Resule ittibası olmayan kişiden de hiçbir fayda beklenmemelidir. Kişi ashâbı resulün yolunu gözlemezse onların yollarından izlerinden gitmezse resulün şeriatının nurundan yarasalar gibi kaçarsa bu kaçışla ahmaklığını ortaya koyar.

Sen aşhâb-ı Resûl'i gözlemezsin

Düşüp izlerine hiç izlemezsin³⁰⁹

Hevâ-yı nefse oldı ittibâ'ũñ

Anuñçün zulmetine ibtidâ'ũñ³¹⁰

Çün in küntüm tuhibbûn'dan aña râh

Ĥudâ açmadı bil yuhbibkümü'llâh³¹¹

³⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/31.

³⁰⁵ Nûr, 24/56.

³⁰⁶ Zuhruf, 43/43.

³⁰⁷ Ahzâb, 3/31.

³⁰⁸ Al-imran, 3/31.

³⁰⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 47a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 185b.

³¹⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 47a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 186b.

³¹¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 51a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1037b.

Cemâli şalmanı albıne pertev

Resûl'e bes nice ola pey-rev³¹²

Eger ol gitseydi oğrı yola

Olurdu ittbâ'ı bil Resûl'e

Anuñ kim yoğ Resûl'e ittibâ'ı

Sen ondan ummağıl hiç intifâ'ı³¹³

Biz Müslümanlar islamiyeti Kur'an'dan ve peygamberimizin sünnetinden öğrenerek yaşamaktayız. Peygaberimize tabi olmak, onu örnek alma, onun yaşadığı dini hayatı uygulama ve idrak etmekle mümkündür. Peygamberimizin dinle ilgili söz ve eylemleri müminleri bağlayıcı kabul edilirken dünyevi tutum ve davranışları bağlayıcı değildir. Kur'an-ı Kerim Hz. Muhammed'in üstün ahlaki kişiliğine, insani erdemlerine değindiği hâlde onun fiziki özelliklerine, dünyevi yaşam şekline temas etmemiştir. Kur'an'da onun "yüce bir ahlak sahibi olduğu",³¹⁴ "müminlere karşı şefkatli ve merhametli olduğu",³¹⁵ "utangaç olduğu",³¹⁶ "nazik ve yumuşak kalpli olduğu"³¹⁷ ifade edilmiş, ancak beşeri faaliyetlerinden fazla bahsedilmemiştir. Hz. Muhammed'in söz ve eylemlerinin bağlayıcılık yönü onun peygamberlik ve ahlaki kişiliğiyle sınırlıdır. Hz. Muhammed'in Allah'tan alıp insanlara tebliğ ettiği vahiy çerçevesindeki açıklamak, uygulamak, öğretmek, tavsiye etmek, emretmek yasaklamak şeklinde tezahür eden hadis ve sünneti bağlayıcıdır. Hz. Peygamberin sünnetinin önemli bir bölümü Kur'an'ı açıklama ve yorumlama şeklindedir. Bu görev bizzat Allah tarafından kendisine verilmiştir."³¹⁸

³¹² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 51b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1038b.

³¹³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 70b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1452b. – 1453b.

³¹⁴ Kalem, 68/4.

³¹⁵ Tevbe, 9/128.

³¹⁶ Ahzâb, 33/53.

³¹⁷ Âl-i İmrân, 3/159.

³¹⁸ Bk. İsmail Hakkı Ünal; "Sünnet, Çağlarüstü Örneklik", *İslam'a Giriş*, DİB Yay., Ankara 2006, s. 69-75.

“Sana da zikri (Kur’an’ı) indirdik ki düşünüp öğüt almaları için kendilerine indirileni insanlara açıklayasın”,³¹⁹ “(Kendilerine indirileni) açıklasın diye biz her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik”.³²⁰

Eğer kişi resulün ümmeti ise adam gibi âli himmet ise bu kişi kibir ehlinde olan kişileri sevmemeli ve tevazudan hiçbir zaman ayrılmamalıdır. İnsanın iç temizliği için muhabbet gereklidir. Resulü sevmeyen gönül haindir. Muhabbet yolu Resule tabi olmaktır. Aynı zamanda Hakîkî için muhabbet ışıktır.

Eger sende Resûl’e ümmet iseñ

Çü merdân merd-i ‘âlî-himmet iseñ

Gerek ki ehl-i kibri sevmeyesin

Tevâzu’dan demî ayrılmayasın³²¹

Maḥabbetdür şafâ-yı bâtni cân

Resûl’i sevmeyendür ḥâyini cân³²²

Resûl’e ittbâ ‘olur maḥabbet

Ṭarîkı bil şu‘â ‘olur maḥabbet³²³

Kur-an’da, “Fevâhişin zâhir ve bâtn olanlarından uzak bulununuz”.³²⁴ meâlindeki âyetinde bahsi geçen Bâtınî fevâhişi, İmam Gazâli “Rub’u mühlikat’ında “nefsin afetleri” olarak şöyle sıralar: “Kibir, buhul, hased, aldatmak, düşmanlık, gayz beslemek, tamah, kendini beğenmek, kendini yüksek görmek, hıyânet, müdahene riyâ, hakkı kabul etmeyip kendini büyük görmek, hile, tûl-i emel vesaire gibi kötü huylardır. Bunlardan sakınabilmek için korunma yollarını arayıp bulmak için kâmil ve olgun bir mürşide

³¹⁹ Nahl, 16/44.

³²⁰ İbrâhim, 14/4.

³²¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr.84b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1749b.–1750b.

³²² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 129a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2716b.

³²³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 133a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2797b.

³²⁴ En’âm, 6/151.

intisap zaruridir.” Kalbin tasfiyesi ve ahlâkın kemâli, mekârim-i ahlâkı tamamlamak için gönderilmiş olduğunu bildiren peygamber efendimizin yolu demek oluyor.³²⁵

Ashâb-ı Kirâm, Hz. Muhammed’i hayatı boyunca yalnız bırakmamış, insanlık âleminin en güzide örnekleri arasında olan bu insanlar peygamber’e olan sevgi ve sadakâtleriyle gönüllerimizde taht kurmuşlardır. Onlar için Hz. Peygamber’i canlarından mallarından, aile efradlarından aziz tutmuşlardır. Onların içinde gökteki yıldızlar gibi insanlık âlemine ışık saçan asırlar boyunca Peygamberimizle birlikte anılan, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali müstesna bir yere ve öneme sahiptir. Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî’de onlara olan sevgisini eserinde dile getirmiştir.³²⁶ Hakîkî, dört halifenin en güzel özelliklerini dile getirerek eserinde övmüştür.

Ebû Bekr’ün yoluñda bezliyiçün

İlâhî ‘Ömer’uñ hem ‘ad

Hayâsı haqqı ‘Oşmân-ı şehîdüñ

Żiyâsı haqq Kur’ân-ı mecîdüñ

Sehâsı haqqıyıçün Murtażâ’nuñ

Leţâfet kânı ol baħr-i ‘aţânuñ³²⁷

Emirü’l- mü’minin ol baħr-i ‘irfân

O kân-ı ħilm ‘Osmân ibn-i ‘Affân³²⁸

Emirü’l-mü’minin ol şâh-ı merdân

‘Aliyyü Murtaza ol şir-i Yezdân

³²⁵ Bk. Gazali, *İhya*, C.III., 92-107; Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar*, Med Yay., İstanbul 1981, s. 254.

³²⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 16b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 299b.

³²⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 64b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1325b.-1326b.-1327b.

³²⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 20b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 382b.

O zî'n-nûreyn için kim ol zekîdür

‘Aliyyü Murtaza kim ol vefîdür³²⁹

Göñülde heybet ile gel çü ‘Ömer

Bize göster olalum şâd i server

Müferridlig ile olduñsa mevşûf

‘Ömer’ veş eyle imdi emr-i ma’rûf³³⁰

B. Seyr u Sûlûkla İlgili Kavramlar

Seyr u sülûk “bakmak”, “gitmek” ve “girmek” demektir. Hak’ a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevi ve ruhi yolculuk demektir. “Seyru sülûk’ n dört mertebesi vardır.

1) Seyr ila’llâh, 2) Seyr fi’llâh, 3) Seyr ma’allâh, 4) Seyr ani’llâh, Seyrû Sülûk’un gayesi salikin kişisel arzu ve isteklerini bütünüyle yok edip kendisini Allah’ ın iradesinin hâkimiyeti altına sokması ve rehberlik yapan kâmil insan mertebesine yükselmesidir.³³¹

Burada, Yusuf Hakîkî’nin seyru sülûkla ilgili zikir, zühd kanaat, istikamet, Nefs Tezkiyesi ve Nefse Muhalefet hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

1. Zikir

Zikir kavramı sözlükte, “anmak, yâd etmek”,³³² “unutmanın zıddı olan hatırlamak”,³³³ “gaflet ve unutma halinde olmamak”,³³⁴ “şeref, öğüt, namaz, dua” gibi anlamlara gelir. “Bir şeyin dilde dolaşıp akması devamlı olması, hatırlanması gereken bir şeyi korumak,

³²⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 21ab; *Mahabbet-nâme* (nşr) 389b.-398b.

³³⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 113a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2369b.-2370b.

³³¹ Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.565; Karagöz, *Dini kavramlar Sözlüğü*, s.591; Atik, *İslami Kavramlar*, s.632; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 312; Dilaver Selvi; *Kur’ân ve Tasavvuf, Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şûle Yay., İstanbul 1997, s. 285-287; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.205.

³³² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 385; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 715; Mustafa Kara; *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1995, s. 200.

³³³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.728.

³³⁴ Atik, *a.g.e.*, s. 747.

Allah'ı anmak ve zikirdir. Kur'an'ın sıfatlarından biri olan zikir-i hakîm, her türlü ihtilaf ve çelişkiden uzak, sağlam ve şerefli manalara gelir".³³⁵

Tasavvuf terminolojisinde ise zikir; Allah'ı anmak, hatırdan çıkarmamak, gaflete dalmamak ve unutmamak şeklinde ifade edilir. Zikir: tarikat ehlinin belli kelime ve ibareleri belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep halinde düzenli olarak söylemeleridir. Zikirde zikreden, zikredilenden başka her şeyden geçer, hatırlamaz, kendisini kaybeder. Bu yüzden zikir kendinden geçip Hakk'ı buluş (vuslat, vücud) halidir.³³⁶

Kur'an'da zikir kavramı aynı kökten gelen kelimelerle birlikte üç yüze yakın yerde geçmektedir.³³⁷ Kur'an'ı Kerim'de *"Unuttuğun zaman Rabbini zikret"*³³⁸, *"Ey inananlar, Allah'ı çok zikrediniz."*³³⁹ *"Onlar ayakta, oturarak ve yanları üzere Allah'ı zikrederler"*.³⁴⁰ *"Allah'ı çok zikreden erkekler ve Allah'ı çok zikreden kadınlar; Allah bunlar için bağış ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır"*.³⁴¹ *"Allah'ı zikretmek en büyük ibadettir"*.³⁴²

Hz. Peygamber de zikrin önemini hadisleriyle dile getirmiştir. *"Rabbini zikredenle etmeyenin farkı, diriyle ölünün farkı gibidir."*³⁴³, *"İçinde Allah'ın anıldığı ev ile Allah'ın anılmadığı evin farkı, diriyle ölünün farkı gibidir"*,³⁴⁴ *"Zikrin en faziletlisi lâ ilâhe illah'tır"*.³⁴⁵ Ayetlerden ve hadislerden anlaşıldığı üzere Allah katında ve Peygamberin yanında zikrin önemi çoktur. Tasavvuf ehli de bu öneme binaen zikir konusunu tasavvufî hayatın önemli bir dalı olarak görmüştür. Abdulkerim Kuşeyri (ö. 465/1072), Allah'a giden yolda zikir kuvvetli bir esastır, bu yolun temel şartının zikir olduğuna işaret eder. Devamlı zikrin dışında, başka bir şekilde hiçbir kimse Allah'a ulaşamaz.³⁴⁶ Ebu Kâsım Cüneyd evliyanın büyüklerinden birine ariflerin nefsi, zikir yaparken bitkin düştüğü halde fikir halinde iken neden dinleniyor? Fikir, ruhu bir makama ulaştırmaz mı

³³⁵ Bardakçı, *Tasavvuf*, s.73.

³³⁶ Uludağ, *a.g.e.*, s.385; Bardakçı, *a.g.e.*, s.73.

³³⁷ Karagöz, *a.g.e.*, s.716.

³³⁸ Kehf, 18/24.

³³⁹ Ahzab, 33/41.

³⁴⁰ Al-i İmran, 3/191.

³⁴¹ Azhâb, 33/35.

³⁴² Ankebüt, 29/45.

³⁴³ Buhari, *Daavât*, 66; Nevevi, *Riyazü's Salihin*, C. II, s. 266.

³⁴⁴ Müslim, *Müsâfirin*, 211; Nevevi, *a.g.e.*, C. II, s. 266.

³⁴⁵ Tirmizi, *Daavât*; Nevevi, *a.g.e.*, C. II, s. 272.

³⁴⁶ Kuşeyri, *er-Risale*, s.301.

ve zikredene sevap yazılmaz mı diye sorduğunda şu cevabı alır. “*Zikrin semeresi küçük görülür bunun için sıkıntıya katlanılmaz. Fikrin ötesinde bulunan şerefli şeyler ruhu büyüler. Böylece kendinden geçen ârif, mücahede ve sıkıntının elemi hissetmez*”. Zikrin semeresinin küçük görülmesi, zikrin meyvelerinin tamamen nefsin hazlarından ibaret olmasıdır.

Ârifler ise nefistende nefsin hazlarından da yüz çevirmişlerdir.³⁴⁷ Zikirden hâli kalmamaya zikre mülâzemet etmektir. Zikre mülâzemet ise daima Hakk’ı anmak ve hatırlamak ile olur.³⁴⁸

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî de âşıklar meclisinde toplanan âşıkların, Lisan-ı hal (hal dili) ile orda bulunduğunu ve o meclise gelenlere de lisan-ı hal ile gelmelerini söylemiştir. Orda her eşya Allah’ı zikreder ve âşıklar kendinden geçercesine aklını kaybetmiş bir şekilde Allah’ı zikreder.

Yine gel nevbet-i şâhî uruldu

Yine gel meclis-i mestân kuruldu

Lisân-ı hal ile gel ki her eşyâ

Hak’uñ zikrindedür ser-mest ü şeydâ³⁴⁹

Yusuf Hakîkî için Hakk’ı devamlı zikreden, iyilik ve cömertlik yapan kişinin kalbinde masivaya dair üzüntü, kasavet olmaz, bu kişi salah ehli (dürüst – doğruluk) kişilere karşı düşmanlığı olmaz. Salah ehlinden olanların kalplerinde ve dillerinde Allah’ın zikrini eksik etmezler onlara şeytan yaklaşamaz, onların dostu şeytan olamaz. Bundan dolayıdır ki zikir ile meşgul olan kalp dost olarak salah ehlini kendine dost edinir. Büyükler derler ki “zikir kalbe iyice yerleşirse tıpkı şeytana yaklaşan insanın çarpılması gibi, o kalbe yaklaşan şeytan çarpılır, sar’aya yakalanır. Bunu gören öbür şeytanlar toplanırlar: Bu şeytana ne oldu? Derler ve: Ona insan dokundu, cevabını alırlar”³⁵⁰

³⁴⁷ Kelâbâzi, *Ta’arruf*, s.155.

³⁴⁸ İz, *Tasavvuf*, s. 137.

³⁴⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 7b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 996-1006.

³⁵⁰ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 305.

İşûñ zıkr ü tilavet olur idi

Kerem dâyim sehavet olur idi

Ne albũñde bulunurdu asâvet

Ne od ehl-i alâh ehl-i ‘adâvet³⁵¹

Zikir, tasavvuf meşgalelerindedir.³⁵² Sufinin seyrü sülûku zikir sâyesinde gerçekleşir. İnsanların gâyesi olan kesb-i kemal ve seyr-i cemâle zikir yoluyla ulaşılır.³⁵³ Tasavvuf ehl-i âyet ve hadislerin ışığında zikri tarikatlarının “üssü’l-esâsı” saymışlardır. Fakat zikrin yapılış şekillerinde mutakabat sağlanmadığından farklı fikir ve uygulamalar ortaya çıkarmışlardır.³⁵⁴

“Sufilere tasavvufî mânâda zikir telkinini yapan ilk kişi Hz. Muhammed’tir. O, dört halifesine de değişik usullerde zikir telkin etmiş, tarikat kurumunun teşekkülünden sonra da her tarikat bu dört usûle göre zikirlerine yön ve şekil vermişlerdir. Bu dört çeşit zikir telkini şunlardır:

- 1) Sıddîkiye: Hz. Peygamber Mekke’den Medine’ye hicret ederken mağara arkadaşı Hz. Ebû Bekir’in kulağına üç kez zikir telkininde bulunmuştur. Bu sırada Hz. Peygamber (s.a.v) uylukları üzerinde, Hz. Ebû Bekir de ayaklarını önde kavuşturarak oturmuş vaziyetteydiler. Hafî (gizli) zikir bu hadiseye dayanır.
- 2) Kubreviye: Hz. Ömer Müslüman olduğu sırada Hz. Peygamber ile kucaklaşmış, bu esnada lâ ilâhe illallâh kelime-i tevhidini sesli (cehri) olarak telkin etmiştir. Fakat Hz. Ömer ayakta duramayıp yere çöktüğü için Kübreviler ayaklarını önde kavuşturmuş vaziyette oturarak zikrederler.
- 3) Nurbahşiye: Hz. Muhammed’in (s.a.v), Hz. Osman’a telkin ettiği harfsiz ve sessiz, kalbî zikir çeşididir.

³⁵¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 25b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 491b.-492b.

³⁵² Abdu’l-Bârî en-Nedevî; *Kitap ve Sünnetin Ruhuna göre Tasavvuf ve Hayat*, (Ter. Mustafa Ateş), İrfan Yay., İstanbul 1974, s.70.

³⁵³ Selçuk Eraydın; *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİFV Yay., İstanbul 2008, s. 127.

³⁵⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.183.

4) Cehriye: Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi diz üstü çöktürüp gözlerini kapattırmış ve üç defa lâ ilahe illallah demiştir. Daha sonra aynı cümleyi üç kere de ona tekrarlatmıştır. Zikri, cehri olarak yapan tarikatlar, genellikle silsileleriyle Hz. Ali'ye bağlıdır.³⁵⁵

İslam tasavvufunun zamanla kurumlaşması ile tarikatların bir kısmı hafi zikri, bir kısmı da cehri zikri esas almışlardır. Bu zikirler hem ayakta hem de oturarak yapılmışlardır. Ayakta dönerek yapılırsa buna “devr” ve “deverân” adı verilir. Yesevilikte hançerden testere ve bıçkı sesi gibi ses çıkarılarak yapılan zikre ise “zikr-i erre” denilir.³⁵⁶

Mutasavvıfımız zikrin önemini, özellikle sürekli yapılması noktasında vurgulamıştır. İnsanların bir bir tenlerinin toprakla buluştuğu o günde kefenlerinin dahi parça parça dağılıp yok olacağı o gün için Allah'ı gece gündüz zikretmeli, gece gündüz ibadet etmelidir. İbadet ehli kişiler devamlı zikir ve ibadetle meşgul olurlar, kalplerini masivadan uzaklaştırırlar. Allah'ın zikrini dilimizde eksik etmeyerek, şükürümüzü de devamlı eda etmeliyiz. İnsana düşen en büyük görev her daim itaat ve zikirdir. Allah'ın âdeti de böyledir. Kul zikrini ve şükürünü eda ederken, şayet bunları yapmayarak hayatında unutursa yiğit insanların dışında bir kul olur. Çünkü şairimiz için yiğit insanın en güzel davranışı ve özelliği zikir ve şükür ile hayatını süslemesidir.

Çüridi rîze rîze oldı tenler

Tağıdı pâre pâre hem kefenler

Gözünle şöyle görürken bu hâli

Neçün zikr itmeyesin bi-zevâli

Gelün zikr idelüm Allâh'ı dâyim

‘İbâdetde olup şebrûz kıyım³⁵⁷

³⁵⁵ Ögke, Ahmed; *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2001, s. 167-168; Mustafa Kara; *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1995, s. 201-202.

³⁵⁶ Bardakçı, a.g.e., s.75.

³⁵⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 131b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2768b.-2769b-2770b.

İrâdet ehlinüñ dâyim bu hâlî

Ki albi mâsivâdan kıla hâlî

Gidermeye ki dilden zikrin anuñ

Edâ eyleye bil hem şükrin anuñ

Saňa â'at 'ibâdet zikri mâh

Ki cârî böyle oldı 'âdetu'llâh

Çü zikrünüñ şükrin idesin edâ sen

Bu nisyân ile ayruñ fetâ sen³⁵⁸

Dua aynı zamanda bir zikirdir. Zikrin asıl kaynağı ve oluştuğı yer kalptir. Dil ile yapılan zikir, kalpte oluşan cevherin sese ve söze dönüştürülmesinden ibarettir. Dua ile zikir bu noktada birleşir. Allah'a arz-ı hâl etmek onu kalben hatırlayarak istek ve arz ifadelerimiz olan dualarımızda zikirdir.³⁵⁹

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi*'nde zikirle ilgili olarak şunları söyler:

“Er dediğın kişi şeriate tam bağlanır ve kulluk makamında doğru yolu bularak şeyhine saygı ierisinde hizmet eder. (vr. 28b) ünkü sâlikin kalbi zikre devam ederek temizlenir; ruh tecellîlerine kabiliyetli bir hâle gelir; “*Ene'l-Hak*” ve “*Sübhânî*” zevki ona yüz gösterir. Şayet bir şeyhin yardımı olmazsa akılı bunu anlayamaz, hulûl ve ittihâd belâsına düşer. Bu durumda imanının gitmesinden korkulur. Necmü Dâye şöyle der:

“*Eğer kerametlerini kendinden bilirsen*

Sen bir firavunluk ve Tanrılık iddiasında bulunmuş olursun”

³⁵⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 132aa; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2771b-2272b–2780b-2781b.

³⁵⁹ Bk. Halil Altıntaş; *Duayı Anlamak*, DİB Yay., Ankara 2010, s. 45.

Pek çok insan doğruluktan ayrılarak sapmışlardır. Bu anlamda Şeyh ‘Attâr³⁶⁰ şöyle buyurur: “O senin için bir nursa da o ateşten başka bir şey değildir. Sen bu cılız gurur ışığında yürüme”³⁶¹

Dünyadayken ahiretten korkanlar arasında, Allah’ı zikreden, namazlarını kılıp zekâtlarını verenler sayılmıştır. Kuran-ı Kerim’de Allah “*Hiçbir ticaretin, hiçbir alış verişin kendilerini, Allah’ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar mescitlerde sabah akşam onu tespih ederler. Onlar kalplerin ve gözlerin kıvranacağı bir günden korkarlar*”. (Nur, 24/37) buyurmuştur.³⁶²

Devamlı zikir, Allah’tan başka her şeyi unutarak sadece O’nu zikretmektir. Dünya ile ilgili işleri zikretmek hem de Allah’ı zikretmek aynı yerde bu iki zikir bulunmaz. Böyle olursa zikir-i muttasıl (birbirine bitişik ve sürekli zikir) değil de zikir-i munkati (kesik ve aralıklı zikir) yapmış oluruz ki kulluğumuzun da derecesi o nisbette eksik ve kusurlu olur.³⁶³

Sufiler Kur’an, kasîde, zikir ve benzeri şeyleri dinleyerek semâ yaparlar. Sufilerin bunları dinlemekteki amaçları, zikir ve vecd olarak kalplerinde bulunan şeylere, dinledikleri şeylerde de kalben rastlamalıdır. Bu rastlantı karşılaşma vecdi güçlendirir.³⁶⁴

Hakîkî’nin zikre, verdiği önemi diğer sufilerin de verdiğini görüyoruz. Bu dünyanın geçici olduğunu, unutmuyarak, zikir ve idabet ehli gibi dilimizde, yüreğimizde ve

³⁶⁰ Feridüddin Attâr (ö.618/1221); Horasan Selçukluları zamanında Nişabur’da doğmuş. Gençliğinde attarlıkla uğraşmış; tasavvufî bilgiler edinmiş, şeyhlere hizmet etmiş. Kendisi bizzat peygamberler ve velilerle ilgili pek çok kitap okuduğunu, otuz dokuz yıl müddetle tasavvufî ilgili şiir ve hikâyeler topladığını söyler. Pek çok seyahatten sonra Nişabur’da inzivaya çekildi. Mevlâna, Mahmud-ı Şebüsterî, Sa’dî, Hâfız ve Molla Câmî onun önderlik ettiği kişilerdir. Özellikle Mevlâna, Attâr’ı âşikların önderi sayar. Eserlerinde Attar, Ehl-i beyte hürmet ve sevgide kusuru bulunmayan, müsamahalı ve taassuba karşı bir sünnidir. Yanlış olarak ona Şiilik isnat edilmiştir. Gazellerinde özellikle vahdet-i vücud düşüncesini işler. Kasidelerinde dünyanın geçiciliğinden bahsederek insanı hak yola davet eder. Attar, tasavvufun esası kabul edilen tarikat, marifet ve hakikat merhalelerini talep, aşk, marifet, istiğna, tevhid, hayret ve fenadan ibaret yedi merhaleye çıkarır. Son makama çok önem verir: İnsan vücudu Hakk’ın aynası ve cilvegâhidir. -Farkına varmadan bazan ittihad, bazan hulul akîdelerine yaklaşmıştır.- Şiirlerinin yüz bin beyiti aştığı söylenir; en çok hikâye anlatımına yer vermiştir. Eserleri arasında başlıcaları: *Îlâhî-nâme*, 2. *Esrar-nâme*, 3. *Musîbet-nâme*, 4. *Hüsrev-nâme*, 5. *Muhtar-nâme* 6. *Mantuku’t-Tayr*, 7. *Divan*, 8. *Tezkiretü’l-Evliya* (Daha fazla bilgi için bk. M. Nazif Şahinoğlu, “Attar”, DİA., c.4,s. 95-98)

³⁶¹ Bk. Yusuf-ı **Hakîkî**; Tasavvuf Risalesi ve Metalîu’l-İman (İnceleme ve Metin), s.24-25.

³⁶² İsmail Karagöz; *Allah Sevgisi Allah Korkusu*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 114-115.

³⁶³ Bk. Necmüddin Kübra; *Tasavvufî Hayat*, (Haz. Mustafa Kara), Dergah yay., İstanbul 1980, s. 58.

³⁶⁴ Bk. Serrâc, *el-Lüma*, s. 286-287.

hayatımızda bunları eksik etmeyerek Allah'ı unutturan masivanın zikrini kalbimizden uzaklaştırarak Allah'ı anmalıyız.

2. Zühd

Zühd kavramı sözlükte “rağbet etmemek”³⁶⁵ “yüz çevirmemek”³⁶⁶, “az şey, bir şeyi az veya değersiz bulmak”³⁶⁷, “ilgisiz davranmak”³⁶⁸ anlamlarına gelir. Tasavvufi olarak sâlikin vaktini Hakk'ın huzurunda geçirmesine engel olan masivaya dair fuzuli şeyleri terk ederek kendine ait haklarla yetinmesidir.³⁶⁹ Haram da zühd şarttır, helâl de ise fazilettir. Çünkü kul hâline şükreder, sabreder, Allah'ın kendisine verdiği rızığa râzî olur ve Allah'ın ihsanına kanaat getirirse bu durumda az mal ile yetinirse dünyada zengin ve rahat içinde yaşaması onun için daha hayırlıdır. Çünkü Allah Teâlâ; “De ki, dünya metaı azdır, takvâ sahibi olanlar için âhiret daha hayırlıdır.”³⁷⁰ âyeti ile insanlara dünyaya karşı zâhit olmayı tavsiye etmiştir.³⁷¹

Zühd yüce bir makamdır. Hoş hallerin, güzel mertebelerin temelidir. Allah'a yönelenlerin, her şeyden kesilip O'nun rızâsına tâlip olanların ve tevekkül erbâbının ilk basamağıdır. Zühdü sağlam olmayanın ondan sonraki durumu da pek sağlıklı olmaz.³⁷²

Zühd kavramının sufiler arasında çeşitli tarifleri olmuştur. Kimi sufiler zühdü kabul etmezken Şibli; “*Yazık size! Dünyada bir sineğin kanadından daha değerli ne var ki, onda zühd bahis konusu olsun!*” Kimi sufiler ise Cüneyd: “*Zühd, elde malın kalbte mal sahibi olma arzusunun bulunmamasıdır*” demiştir.³⁷³

Mutasavvıfımız zühd konusunda, şeyhlerin sohbetinde bulunmayan, gönüllerinde dünya gamını çıkarmayanların, yolun ne olduğunu, bu yolda yapılması gerekenlerin ne olduğunu bilmeyeceklerini ifade etmiştir. Bunları bilmeyenler, gönlün, sırrın ve canın ne olduğunu da bilmezler. Seyr-u suluk yolcusu olan mürid, mürşidi kâmil olan bir şeyhin rehberliğinde hal ve makamlara dair mertebeleri aşama aşama yaşayarak insan-ı

³⁶⁵ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 734.

³⁶⁶ Uludağ, *a.g.e.*, s. 389; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 734; Serinsu, *a.g.e.*, s. 403.

³⁶⁷ Atik, *a.g.e.*, s. 756.

³⁶⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 722.

³⁶⁹ Abdürrezzak el-Kaşânî; *Elf Makam*, (Ter. Abdürrezzak Tek), Emin Yay., İstanbul 2008, s. 258.

³⁷⁰ Nisa, 4/77.

³⁷¹ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 208.

³⁷² Serrac, *el-Luma*, s. 45.

³⁷³ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 142–143.

kâmil olur. İşte insan-ı kâmil olma yolunda olan müride gizli olan sır âlemi gittikçe daha derinleşir ve daha gizli olur. Şairimiz, vefa, zühd, takva onda nasıl olur diye bir soru sorar:

Meşayih sohbetine irmeyenler

Gam-ı dünyâyı dilden ırmayanlar

Ne bilsün yol nedür erkân ne olur

Göñül ne sır ne dür ya cân ne olur³⁷⁴

Hañî kıanda durur aħfâ ne olur

Vera ‘ ne zühd ne takvâ ne olur³⁷⁵

Hakîki kurtuluş ve felah bulmak isteyen için elden zühdü ve ıslahı düşürmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Dilerseñ bulasın fevz ü felâhı

Çoma elden hanum zühd ü şalaħı³⁷⁶

Zâhit, dünyevi bir şeyi olduğu halde kendi iradesiyle bunları terk etmiş kimseye denir. Zâhit, ahiret sevabı veya Allah için dünyayı terk edendir. Zahitlerin hepsinin mertebeleri vardır. Ahiret azabından emin olmak ve cehennemden türlü azaplarından kurtulmak için zahit olur. Bu korkanların zahitliğidir birinci mertebedir. İkinci mertebe ise ümid edenlerin ahiret sevabı; cennet nimetlerinden dolayı zahit olur. Üçüncü mertebe ise yalnız Allah sevgisinden dolayıdır.³⁷⁷

³⁷⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 80b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1670b–1671b.

³⁷⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 81a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1672b.

³⁷⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 107b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2254b.

³⁷⁷ Azizüddin **Nesefî**; *Tasavvufia İnsan Meselesi, İnsan-ı Kâmil*, (Ter. Mehmet Kanar), Dergah Yay., İstanbul 1990, s. 147.

Kur’ân’da zühd terimi bir yerde geçmektedir.³⁷⁸ Fakat dünya hayatının ve nimetlerinin geçici ahiret hayatının daha hayırlı ve ebedî olduğuna dair birçok ayet bulunmaktadır.³⁷⁹

Zühdde zühd ancak, insanın zühdündeki ihtiyâtlarından çıkmasıyla olur. Çünkü zâhid, zühdü tercih etmiş ve onu istemiştir. İradesi ilme dayandığı için ilmi de yetersizdir. İradesini terk makamına geldiğinde ve kendi ihtiyarından sıyrıldığı zaman Allah ona kendi murâdını keşfeder. Böylece o, dünyayı nefsinin isteği ile değil Hakk’ın murâdıyla terk eder. O zaman zühdü Allah’ı Teâlâ ile olur. Yahut da Allahu Teâlâ’nın ondan istediğinin dünyadan herhangi bir şeye el atmak olduğunu bilir. Allah’ın izniyle dünyadan herhangi bir şeye girmesi zühdünü noksanlaştırmaz bu durumda zühde zühd denir.³⁸⁰

İbrahim b. Edhem, “*zühd haramı terk hususunda farz, şüpheli ve helallerde faziletlidir*” der. Selef ehl-i zühdü üç kısımda incelemiştir.

- a) Farz olan zühd, büyük–küçük bütün günahlardan sakınmak,
- b) Şüphelilere yaklaşmamak, helâlden fuzûliyi terk,
- c) Allah’ı tefekküre mani olan şeyleri terk³⁸¹

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî Baba zahidliği gerçek anlamıyla yaşamayan insanları yaşam şekilleri ve tutumlarıyla eleştirmiştir. Bu insanları şu şekilde anlatmıştır: Kimisi mecnun olmuş dağa taş sel gibi taş taş yürür, saçını sakalını yolan hâyasızları özellikle eleştirmiştir. Bunların ne zühdü, ne takvası, ne dini, ne ahvali ne de nur–ı yakînî vardır. Böyle kişilerin de sırdan haberdar olması mümkün değildir. Dalâletleri onları murdar kılmış. Bu pislik hallerinden dolayı onlar yüzbin defada gusletseler pistirler, pisliklerinden de arınamazlar.

Kimisi oldu Mecnûn tağa taş

Düşer çün seyl yürür taş taş

³⁷⁸ Yusuf, 12/20.

³⁷⁹ Âl–i İmran, 3/22, 117, 185; Nisâ, 4/77, 94; En’âm, 6/32; Enfâl, 8/67; Tevbe, 9/38; R’ad, 13/26; Kehf, 18/46; Hadid, 57/20; A’lâ, 87/16.

³⁸⁰ Sühreverdi, *Avârifü’l–Meârif*, s. 631–632.

³⁸¹ Bk. Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 203; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 175.

Değül didükleriüm sol bi–nevâlar

Ki yir saçın saçalın bi–hayâlar

Ne zühdi var ne takvâsı ne dini

Ne aḥvali ne ḥod nûr–ı yaḳîni

Değül mümkün ki bu sırdan ḥaberdâr

Ola kıldı ḍalâlet şöyle murdâr

Ki yüz biñ gusl iderse hem cünübdür

Ḥa bâşetden arınmaz pür–ḥücübdür³⁸²

Zâhidliği anlamak zor olduğu gibi zâhid için de, kendi zühd hâlini anlaması zordur. Bâtındaki üç alamet bunu anlamakta dayanaktır. Birinci alâmet, varlığa sevinmemek ve yokluğa üzülmemektir. Allahu Teâlâ “*Elinizden çıkana tasalanmayasınız, onun size verdiği ile sevinip şıarmayasınız*”³⁸³ diye buyurmuştur. İnsanlar aslında varlığa üzülerek yokluğa sevinmelidir. İkinci alâmet, zem (bir kimseyi kötöleme) ile medhî (övme) müsavî (eşit) görmektir. Birincisi malda zühdün, ikincisi de câh (makam) ve mevkideki zühdün alametidir. Üçüncü alâmet, çoğunlukla tâatın zevkine varmak ve Allah ile ünsiyet etmektir. Zira gönül, sevgiden hâlî olamaz. Ya dünyayı veya Allah’ı sevecektir.³⁸⁴

Mutasavvıfımız açısından nice zahîdler zühdünü rehin koymuştur. Zühdlerini rehin koydukları için zahidler hiçbir şeye mâlik olmadan yalın ayak bir şekilde kalmıştır. Bu maneviyatı elde etmediği için kör bir haldedir. Bu dünya nicelerini bu körlüklerinden dolayı iflas ettirmiştir. Bu haldeyken insanoğlu ilahi huzura eli boş olarak gider, elinde ne ibadeti ne bineği ne de zikri vardır. Dünya ve içindeki her şey yalandır. Ahiret saadetini elde etmek için, elinde ilmi, verası, zühdü, takvası olmayan için, ona yaşadığı hayatı iflas ettirmiştir.

³⁸² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 142a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2995b–2996b–2997b–2998b–2999b.

³⁸³ Hadid, 57/23.

³⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 441.

Niçe zâhid ƣodı zühdini rehne

Ki olmışdur bu varlıƣdan bürehne

Bu varlıƣdan ki idüp ‘ûr heyhât

Niçeyi ƣodı müflis bu ƣarâbât³⁸⁵

Gidersin ƣazrete uş bî–biğâ‘at

Ne zâd u râhıla ne zıkr ü tâ‘at

Ne ‘ilm ü ne vera’ne zühd ü taƣvâ

Dirîğâ vü dirîğâ vü dirîğâ³⁸⁶

Zühdün gıdası, zahîdin sıfatını ortaya ƣıkaran ve onu tamah sahibinden ayıran bu gıda, zühd sahibinin nefsin arzuladığı bir dünyalığa sevinmeyip ƣaçırılan bir dünyalık için de üzülmemesidir. Zühdün başı kalbe ahiret kaygısının yerleşmesidir. Sonra da Allah için amel yapma ve muamelede bulunmanın tadına varma gelir. Dünyayı terk etmesine rağmen zühdün tadını alamayan herkes ona tekrar döner. Heva ve arzuların tadı gönülden ƣıkmadıkça amellerin tadı oraya giremez. Zühdün özü, varlığı kalpten ƣıkardıktan sonra kalpten ƣıkanı elden de ƣıkarmaktır.³⁸⁷

3. Kanâat

Kanâat sözlükte “iknâ olmak, yetinmek”³⁸⁸, “tutumlu, gönlü zengin”³⁸⁹, “verilene razı olmak”³⁹⁰ anlamlarına gelir.

³⁸⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 244a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 3040b.–3041b.

³⁸⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 165b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 3509b.–3510b.

³⁸⁷ Bk. Mekki, *Kütul-Kûlub*, C. 11, s. 376–377.

³⁸⁸ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 347.

³⁸⁹ Uludağ, *a.g.e.*, s. 204.

³⁹⁰ Karagöz, *a.g.e.*, s. 358; Serinsu, *a.g.e.*, s. 194.

Tasavvufî olarak kanâat, kişinin elinde bulunanla yetinmesi dünya nimetlerinden kısmetine düşene razı olmasıdır, bütün nefsânî arzu ve hayvani isteklerden uzak durmaktır.³⁹¹

Kur’ân’da kanâat kavramı lafız olarak değil mana olarak vardır. Allah’u Teâlâ buyurmuştur ki; “*Erkek ve kadın, her kim inanmış olarak iyi bir iş yaparsa, onu hoş bir hayatla yaşatırız*”³⁹² ayetindeki “hoş hayat” (hayaten tayyibe) tâbiri müfessirlerce kanâat olarak açıklanmıştır.³⁹³

Kur’ân’da kanâatkâr olma hususu ve tokgözlü olup dünya hayatının değersizliği ahiret hayatını tercih etmek gerektiği ve rızkı ancak Allah’ın verdiği sık sık anlatılmıştır.³⁹⁴

Hz. Peygamber de kanâat konusunun önemini hadisleriyle vurgulamıştır. “*Gerçek zenginlik, mal çokluğu değil, gönül tokluğudur.*”³⁹⁵ “*Müslüman olan, yeterli geçime sahip kılınan ve Allah’ın kendisine verdiklerine kanaat etmesini bilen kurtulmuştur.*”³⁹⁶

Kettânî; “*Hırsı satarak onun parası ile kanâat satın alan izzet ve müriüvvetle zafere ulaşır.*”³⁹⁷ âyetinde geçen nimetten maksat, dünyada haris (hırslı) olmaktır, denilmiştir.³⁹⁸

Yusuf Hakikî kanâat konusunda: Cihanın tüm varlığını yok sayıp, kanâat edip azı çoğa saymalıyız. Kulun dışının altından geçen onun rızkıdır. Ne kadar uğraşırsa uğraşsın yediği onun rızkıdır (fazlasını elde edemez). Bu yüzden kullara verileni az görüpde çaba harcamasının boşuna olacağını bunun yerine kanaat etmelerini dile getirmiştir.

Cihânuñ varlığını yoğa şaygıl

Çanâ‘at eyle azuñ çoğa şaygıl

³⁹¹ Karagöz, *a.g.e.*, s. 358–359; Cebecioglu, *a.g.e.*, s. 347.

³⁹² Nahl, 16/97.

³⁹³ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 245–246; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 204.

³⁹⁴ Âl-i İmrân, 3/14; Ankebût, 29/64; Hud, 11/6; bakara, 2/273; Furkan, 25/67; İsrâ, 17/29; Zâriyat, 51/56–57.

³⁹⁵ Buhârî, *Rikâk*, 15; Nevevî, *a.g.e.*, C. III, s. 314.

³⁹⁶ Müslim, *Zekât*, 125; Nevevî, *a.g.e.*, C. III, s. 316.

³⁹⁷ İnfitar, 81/14.

³⁹⁸ Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 247.

Diş altından geçendür rızkı kuluñ

Ne deñlü uzadursañ diñle koluñ³⁹⁹

Kanâat eden Aziz olur, Tamah eden zelil olur.⁴⁰⁰

Kanâat, insanların güçlerin yettiği kadar çalışıp çabaladıktan sonra, eline geçene râzı olmaktır.⁴⁰¹ Cenâb-ı Hak herkesin erzâkını birer sebebe bağlayarak taksim ettiğini buyurmuştur.⁴⁰²

Tasavvufi eserlerde israfın yanı sıra ayrıca tebrîz kavramında yer verilir. Tebrîz: herhangi bir şeyi lüzumsuz yerlere harcamaktır. İsrâf: Lüzumlu yerlere çok fazlasıyla harcamaktır. Konuyla ilgili olarak Necmeddün’i Kübra *Tasavvufi Hayat* adlı eserinde şu anekdotu anlatır: “Velilerden biri verdiği bir ziyafette bin tane mum yakmış. Davetliler bunun israf olduğunu söyleyince söndürün demiş. Ziyaretçiler çok uğraşmışlar ama söndürmemişler. Veli bunları hak için yaktık. Bu yüzden israf değil yaptığımız demiş ve şu ayeti okumuş:”⁴⁰³ “*Onlar Allah’ın ruhunu ağızlarıyla söndürmek isterler. Halbu ki Allah kâfirler istemese de nurunu tamamlayacak*”⁴⁰⁴

Mutasavvıfımız kanâatin, bu dünyada bitmez tükenmez bir hazine olduğunu işitmedin mi diyerek peygamberimizin “El kanaatû kenzun la yefna (kanaat tükenmez hazinedir)” hadisindeki “la yefna” sözcüğüyle vurgulamıştır.

İşitmedüñ mi bu dünya degül mi

Çanâ‘at kenzi lâ yefnâ degül mi⁴⁰⁵

Hırs ve tama’ın ilacı ve kanâat etmenin çaresi sabır, ilim ve âmeldir.⁴⁰⁶

³⁹⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 44a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 886b.–887b.

⁴⁰⁰ Gazâli, *Mukâşefetu’l-Kulüb*, s. 529.

⁴⁰¹ İz, *Tasavvuf*, s. 136.

⁴⁰² Zuhruf, 43/32.

⁴⁰³ Bk. Necmeddün Kübra, *Tasavvufi Hayat*, s. 51.

⁴⁰⁴ Saf, 61/8.

⁴⁰⁵ Hakîki, *Mahabbet-nâme*, vr. 47b; *Mahabbet-nâme* (nşr); 963b.

⁴⁰⁶ Bk. Gazâli, *İhya*, C. III, s. 534–539.

Kul Allah'ın verdiklerine razı olmadıkça, rahat etmek, kurtulmak ümidi ile nereye kaçsa, orada karşısına bir bela gelir. Allah'ın has kullarını dâvet ettiği kanâat ziyafetinden uzak kalan kimse, padişah bile olsa, dilenci gibi aç gözlüdür.⁴⁰⁷

Hakikî kanâat hususunda Hak Teâla'nın cemalini bir kez görmekte kanâat etmeyi uygun görmemiştir. Çünkü Allah'ın cemalini bir kez görmeyi istemeyi çirkinlik olarak addetmiştir. Onu görmeye arzulu gönül için bir kez görmek yetmez işte bu noktada kanaat etmeyip Rabbinin cemalini çok fazla görmeyi murad etmiştir.

Seni bir görmege itmek kanâ'at

Bu müştâk-ı liķâyâ key şenâ'at⁴⁰⁸

4. İstikamet

İstikâmet kavramı “Dürüstlük, doğruluk, istikrarlı tutum, ahde ve taahhütlere sadakat”⁴⁰⁹ “Düzeltilmek, bir şeyi doğrultmak”⁴¹⁰, “Kalkmak, ayakta durmak, bir iş mutedil olmak, devam ve sebat etmek, bir işi üzerine almak, hak zuhur etmek, sabit olmak”⁴¹¹ anlamlarına gelir.

Tasavvufi olarak istikâmet; “hakka tabi olmak, her hususta ifrat ve tefritten sakınarak itidal yolunda, yani sırat-ı müstakimde yürümek”⁴¹² anlamlarına gelir.

“Hâlinde istikâmet olmayan sâlikin çabası boşa gider; o yoldaki harcadığı himmet de fayda vermez. İstikamet en büyük kerâmet olarak görülmüştür.”⁴¹³

Kur'ân-ı Kerim'de istikâmet (doğruluk) ile ilgili birçok ayet vardır.⁴¹⁴

⁴⁰⁷ Bk. Mevlâna, *Mesnevi*, C. I-II, s. 304.

⁴⁰⁸ Hakikî, *a.g.e.*, vr. 162b; 3450b.

⁴⁰⁹ Uludağ, *a.g.e.*, s. 193.

⁴¹⁰ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 323.

⁴¹¹ Karagöz, *a.g.e.*, s. 335.

⁴¹² Uludağ, *a.g.e.*, s. 292; Karagöz, *a.g.e.*, s. 335.

⁴¹³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 323.

⁴¹⁴ Fatiha, 1-7; Tevbe, 9/119; En'âm, 6/153; Hûd, 11/112; Fussilet, 41/30-32; Ahkâf, 46/13-14.

Hız. Peygamber de iman ve istikâmeti beraber zikrederek tevhid inancının önemine işaret etmiştir. “Allah’a inandım de, sonra da dosdoğru ol!”⁴¹⁵, “(işlerinizde) orta yolu tutunuz, dosdoğru olunuz. Biliniz ki, hiçbiriniz ameli sayesinde kurtuluşa eremez. Dediler ki: Sende mi kurtulamazsın, ey Allah’ın elçisi?”

“(Evet) ben de kurtulamam. Şu kadar var ki Allah rahmet ve keremi ile beni bağışlamış olursa, o başka!”⁴¹⁶

Bir kimse sıfatında istikâmet üzere olmazsa bulunduğu makâmdan ileriye gidemez, sülükünü sağlam bir temel üstüne bina kılamaz. İstikâmet üzere olmak da ârifin hakkı ve vazifesidir. İstikâmet devamlı surette kerameti gerektirir.⁴¹⁷

Beyazid’e: Ulaştığın mertebeye ne ile eriştin diye sorulmuş. O da: “Bütün dünyevi sebep ve vasıtaları (mal ve servet arzusunu) topladım, bunları kanâat ipi ile bağladım, sıdk mancığına koydum, ümitsizlik denizine attım ve istirahat ettim” demiştir.⁴¹⁸

İnsanın Allah’a vasıl olmasının yolu doğruluktan geçer. Sıdk ve takva ayetlerde birlikte zikredilirken burada kulun diliyle, kalbiyle, davranışlarıyla güzel ahlâkın örneğin peygamberimizin ahlâkına ve hadislerine uygunluk içerisinde bir yaşam tarzı yaşmalıdır.

Bu uygunluk ahlâki olgunluktur ki bu da sıddîklerin yaşantılarında olur.⁴¹⁹

Yusuf Hakiki, istikâmeti elde edemeyen insanın, başkalarına karşı iltifatı olmadığı halde Allah’a kavuşma yolu üzerinde sebat göstermesine rağmen istikâmeti elde edemediği için ne kadar uğraşırsa uğraşsın safa bulamaz.

Ki ğayra olmayanuñ iltifâtı

Olur râh-ı vuşûl üzre şebâtı

⁴¹⁵ Müslim, *İman*, 62; Nevevi, *a.g.e.*, s. 366.

⁴¹⁶ Müslim, *Münafikîn*, 76, 78; Nevevî, *a.g.e.*, s. 369.

⁴¹⁷ Bk. Kuşeyri, *a.g.e.*, s. 287–288.

⁴¹⁸ Kuşeyri, *a.g.e.*, s. 248.

⁴¹⁹ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 76.

Çü var kesb idemedüñ istikâmet

Ne deñlü uzadursañ kıadd ü kıâmet

Yaraşmazsın yürü ihvân içinde

Şafâ hem bulamazsın cân içinde⁴²⁰

İstikâmet, hâllerin kendisi ile canlandığı bir ruhtur. Aynı şekilde avâmın amelleri de istikâmetle artar. Yine istikâmet, tefrika çukurları ile cem' tepeleri arasındaki bir berzâhtır.⁴²¹

Usûlde, sâlikin velâyet yolundaki Seyr u sülûku esnasında istikâmet üzere olmasıdır. Ahvâlde, kesben (çalışmak) değil de bilâkis cezbe ve vecden hakîkatin şuhûduyla sevgide istikâmet üzere olmaktır. Velâyette, Hak'ta Hak'la kalmaktır.⁴²²

Mutasavvıfımız, istikâmeti elde etmek isteyen, menzile sağ' salim ulaşmak isteyen kişinin, kötülükten tamamıyla uzak durması gerekir ve Allah'ın kitabını kendine rehber eylemelidir.

Dilerseñ hâşıl idüp istikâmet

Varasın menzile şahum selâmet

Hudud-ı şer'den kıılma tecâvüz

Kitâbu'llâh'ı idin gel kıulavuz⁴²³

Doğruluk, nefs-i emmârenin tezhibini te'min ederek, bu sayede insanı mânevi hastalıklardan ve şehevî arzûlardan kurtarır, kalbi kötülüklerden temizler. Bu sûretle insan, Peygamber (s.a.)'in de belirttiği gibi gerçek imanın zevkini tatmaya başlar.⁴²⁴

⁴²⁰ Hakîkî, *a.g.e.*, vr. 102a; 2130b–2131b–2132b.

⁴²¹ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, s. 94.

⁴²² Abdürrezzak el-Kâşânî; *Elf Makâm*, (Ter: Abdürrezzak Tek), Emin Yay., Bursa 2008, s. 265.

⁴²³ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 108a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2259b–2260b.

⁴²⁴ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 162.

Ebu Bekir el-Verak sıdkı anlatırken: “Sıdk, üçtür. Tevhidde sadakat, taatte sadakat, mârifette sadâkattir. Tevhide sadâkat, bütün mü'minler içindir. Nitekim Allah'ı Teâlâ; “Onlar ki Allah'a ve Resûlüne iman ettiler, sadıkların tâ kendileridir onlar”⁴²⁵ buyurmuştur. Tâatte sadâkat, ilim ve vera' erbâbı içindir. Mârifette sadâkat ise, yerlerin direkleri demek olan velâyet erbâbınıdır.⁴²⁶

Doğruluk insanlar arasında güven duygusunun oluşturulması için vazgeçilmez bir ahlâki niteliktir. Sosyal varlık olan insan, diğer insanlarla birlikte yaşadığında mutlu başarılı olur. Doğruluğun olmadığı yerde güven duygusu zedelenir. İnsanlar yalnızlaşır; birlikte hareket edemez ve iş yapamaz hale gelir.”⁴²⁷

Mutasavvıfımız, istikâmeti bulan kişinin ihvân-ı safadan (gönül ehlerinden) uzak olmamalı, Hz. Mustafa'nın şeriat yolundan ayrılmamalıdır. Çünkü fakirlik sırrına ererek kendini tamamladığını ifade etmiştir.

Gel olma dür ihvân-ı şafâdan

İrılma râh-ı şer'-i Muştafâ'dan

Çü bulduñ râh-ı dînde istikâmet

Çü bildüñ faqr sırrın sen tamâmet⁴²⁸

5. Nefs Tezkiyesi ve Nefse Muhalefet

Arapça bir kelime olan nefis sözlükte; “ruh”, “akıl”, “insanın bedeni”, “ceset”, “kan”, “azâmet”, “izzet”, “görüş”, “kötü göz”, “bir şeyin cevheri”, “hamiyyet”, “işkence”, “ukubet”, “arzu”, “murâd”, “can”, “benlik”, “ruh”, “aşağı duygular”, “akıl”, “bir şeyin varlığı”, “zâtı”, “içi”, “hakikâti”, “kötü söz”, “istek”, “Allah'a nisbet edildiğinde Allah'ın zâtı” anlamlarına gelir.⁴²⁹

⁴²⁵ Hadid, 57/19.

⁴²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 703.

⁴²⁷ Himmet **Konur**; *Tasavvuf Ahlâkı ve İlâhî Ahlâk, İnsana Yolculuk*, H. Yay., İstanbul 2009, s. 80.

⁴²⁸ Hakîki, *Mahâbbet-nâme*, vr. 155b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 3293b.-3294b.

⁴²⁹ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 472; Uludağ, *a.g.e.*, s. 271; Karagöz, *a.g.e.*, s. 522; Atik, *a.g.e.*, s. 575.

Nefs kavramı Kur'ân'da 295 defa geçmiş ve Adem (a.s.)⁴³⁰, anne⁴³¹, insan⁴³², ehl-i din⁴³³, ruh⁴³⁴, beden⁴³⁵, bedenle beraber ruh⁴³⁶, Allah'ın zatı⁴³⁷, kişi⁴³⁸, kendisi⁴³⁹, hemcins⁴⁴⁰, insanın iç âlemi⁴⁴¹, ilahî tekliflere, emir yasaklara, müjde ve uyarıya muhatap olan insanın manevi varlığı⁴⁴², kalp, göğüs⁴⁴³ ve cins⁴⁴⁴, can⁴⁴⁵ anlamlarında kullanılmıştır.

Nefs, hem insanın maddi varlığını ve hem de insanda var olan fakat gözle görülmeyen, iyi ve kötüyü arzu eden manevî varlığını ifade eder⁴⁴⁶: “*O Allah ki, sizi bir tek nefisten inşa etti...*”⁴⁴⁷; “*Gerçekten nefis kötülüğü emreder.*”⁴⁴⁸ Allah, nefisini kötü sıfatlardan arındırıp iyi sıfatlarla benzeyenleri kurtuluşa erenler olarak vasıflandırmış⁴⁴⁹, kişinin bunu gerçekleştirebilmesi için de nefis tezkiyesini tavsiye etmiştir.⁴⁵⁰

Suffilere göre nefis kavramı, daima kötülüğe meyleden nefis, belaların başı; rezaletlerin baş kaynağıdır.⁴⁵¹ Nefs, kulun kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiilleridir, beden kalıbına yerleştirilen ve kötü huyların kaynağı olan bir lâtife (sır) dir.⁴⁵² Nasıl âlem şeytan-melek, Cehennem-cennet var ise tıpkı o şekilde nefis ile ruhun her ikisi de kalıba ve bedene yerleştirilmiş latifelerdir. Ama biri şer mahalli; öbürü hayır mahallidir. Nefse muhalefet etmek bütün ibadetlerin başı ve tüm mücahedelerin kemâlidir. Kul, bundan

⁴³⁰ Nisâ, 4/1; En'âm, 6/98.

⁴³¹ Nûr, 24/12.

⁴³² Mâide, 5/45.

⁴³³ Nûr, 24/61.

⁴³⁴ En'âm, 6/93.

⁴³⁵ Âl-i İmrân, 3/185.

⁴³⁶ Bakara, 2/286.

⁴³⁷ Âl-i İmrân, 3/28.

⁴³⁸ Bakara, 2/286.

⁴³⁹ Fussilet, 41/46.

⁴⁴⁰ Tevbe, 9/128.

⁴⁴¹ Bakara, 2/248.

⁴⁴² Yusuf, 12/53; Kıyame, 75/12; Fecr, 89/27.

⁴⁴³ Bakara, 2/77, 109.

⁴⁴⁴ A'râf, 7/118.

⁴⁴⁵ Nisâ, 4/66.

⁴⁴⁶ Atik, a.g.e., s. 523.

⁴⁴⁷ En'âm, 6/98.

⁴⁴⁸ Yûsuf, 12/53.

⁴⁴⁹ A'lâ, 87/14; Şems, 91/9.

⁴⁵⁰ Ankebût, 29/69.

⁴⁵¹ Gazâli, *Mukâşefetu'l-Kulüb*, s. 35–36.

⁴⁵² Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 181.

başka Hakk'a giden bir yol bulamaz. Çünkü nefse muvafakat, kul için helâk olmaktır, kurtuluş ise ona muhalefet etmektir.⁴⁵³

İnsan nefsinin tabiatlarını teşkil eden dört mizaç; zaaf, cimrilik, şehvet, cehalet, Allah Teâlâ'nın onu yarattığı fitratın esasları olan hevadan türemiş esaslardır. Nefs, dört değişik sığata mübteladır ki bunların ilki; Rububiyet sıfatlarının, kibir, azgınlık, övülmeyi sevmeye, ululanma isteği ve zenginlik gibi tezahürler karşısında kendini göstermesidir. İkinci olarak nefis; kandırma, hile yapma, hased ve gıybet gibi şeytan ahlâkından olan sıfatlara mübteladır. Üçüncü olarak; yemeyi içmeyi ve cinsi münasebeti sevmek gibi hayvani tabiatlara mübteladır. Bunların yanı sıra dördüncü olarak; korku, tevazu ve alçak gönüllük gibi kulluk sıfatlarına da duyabilir. Nefs sükunet bulduğu zaman, Allah'a muhtaciyet ve yakarışın alameti olan kalpteki gaflet perdesi kalkar. İnsan nefsi icabı hareketlidir. Hareketi durduğu zaman minnet ve fazilete ulaşır. Tabiatına uyarak hareketliliği seçerse, o zaman imtihan ve adalet gösterme lüzumu ile karşılaşır.⁴⁵⁴

Mutasavvıflar, genellikle ulvi sıfatların hasretin kaynağına ruh, sufli özelliklerin kaynağına da nefis dendiğini; ancak bunların zamanla değişkenlik arz edebileceğini; yâni genellikle kötüden iyiye doğru bir yükseliş veya zaman zaman da iyiden kötüye doğru bir alçalma olabileceğini belirtmişlerdir.⁴⁵⁵

“Atvâr-ı Seb'â” olarak adlandırılan bu mertebeler kısaca şöyledir:

a. Nefs-i Emmâre: Nefsin ilk mertebesi olan nefis-i emmâre Kur'ân-ı Kerîm'de; “... *Muhakkak ki, nefis dâima kötülđü emredicidir...*”⁴⁵⁶ Biçiminde geçmektedir. Bedenin doğal isteklerine meyleden bu nefis, dünyevî lezzetleri ve hissi şehvetleri emredip kalbi, alçak, aşâğılık yöne doğru çeker. Bütün şerrin barınağı ve kötü huyların kaynağı durumundaki bu tür nefis, kötülüklere karşı koymayı terk ederek şehvi isteklere ve şeytanın çağrılarına kulak verip itâat eder.

b. Nefs-i Levvame: Kur'ân-ı Kerîm'de; “*Hayır! Dâimâ kendini kınayan nefsi yemin ederim.*”⁴⁵⁷ şeklinde geçen nefis-i levvâme; hevâ, heves, hile, kendini beğenme, kahr,

⁴⁵³ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 30.

⁴⁵⁴ Bk. Mekki, *Kûtul-Kûlub*, C. I, s. 292-296-297.

⁴⁵⁵ Ögke, *Ahmet Şemseddin Marmaravi*, s. 184.

⁴⁵⁶ Yusuf, 12/53.

⁴⁵⁷ Kıyâmet, 75/2.

vb. gibi kötü huyları kınayan nefstir. Ayrıca bu, insanı gaflet uykusundan uyandırdığı kadar, kalp nûruyla da aydınlanan nefis türüdür. Her ne zaman bu nefsten herhangi bir kötülük ortaya çıksa, yapısı gereği o kendini kınamaya başlar ve o kötülükten tevbe eder.

c. Nefs-i Mülheme: Nefsin tavırlarından üçüncüsü olan nefis-i mülheme ile ilgili Kur'ân'da; “*Ona (Nefs'e) bozukluğunu ve korunmasını (isyânını ve itâatini) ilham andolsun*”⁴⁵⁸ ayeti geçmektedir. Nefs-i mülhemelik makâmı, iyi ahlâklarla ahlâklanmak sûretiyle basîretin açılması, açılan bu basîretle Hakk'ın görülmesi; bâtinî kulağın da açılarak Rabbâni ilhamların işitilmesi makâmıdır.

d. Nefs-i Mutmaine: Bu nefisle ilgili olarak Kur'ân-ı Kerim'de; “*Ey huzura eren Nefs!*”⁴⁵⁹ biçiminde geçmektedir. Nefs-i mutmaine, kalbin nûruyla nurlanması tamamlanan ve bunun neticesinde kötü özelliklerden uzaklaşarak güzel ahlâkla donanan nefstir.

e. Nefs-i Râziye: Seyr-u Sülûkun beşinci aşamasını oluşturan nefis-i râziye ile ilgili olarak Kur'ân'da; “*Râzı olmuş ve kendinden râzı olunmuş olarak Rabb'ine dön!*”⁴⁶⁰ âyet-i geçmektedir. Nefs-i Râziye, Allah'ın celâli ve cemâli tecellîlerini gönül rızasıyla karşılayan ve kaderden şikâyet etmeyen nefstir.

f. Nefs-i Marziyye: Nefsin mertebelerinin altıncısı olan nefis-i marziyye ile ilgili olarak da Kur'ân-ı Kerim'de nefis-i râziye konusunda anılan âyet-i kerime delil gösterilir. Ayrıca; “Rahmân'ın kulları ki; onlar yeryüzünde alçakgönüllü olarak yürürler ve câhillere kendilerine lâf atarsa “selam” derler.”⁴⁶¹ âyetinde tanıtılan “Rahman'ın kulları”, rahmete ve itminâna ermiş nefis-i marziyye sâhibi, kendilerine hikmet ve ledün ilmi verilmiş kimseler olarak da yorumlanmıştır.

g. Nefs-i Kâmile: Seyr-u Sülûkün son aşamasını oluşturan ve Kur'ân'da; “*Nefsini temizleyen kurtuluşa ermiştir*”⁴⁶² ayetiyle işaret edilen nefis-i kâmile, tam olgunluğa eren nefis olup, “nefis-i kâmile, tam olgunluğa eren nefis olup, “nefis-i zekiye veya nefis-i sâfiye” isimleriyle de adlandırılmakta ve her ikisi de arınıp temizlenmiş, saf ve duru

⁴⁵⁸ Şems, 91/8.

⁴⁵⁹ Fecr, 89/27.

⁴⁶⁰ Fecr, 89/28.

⁴⁶¹ Furkan, 25/63.

⁴⁶² Şems, 91/9–10.

nefs anlamlarına kazandırabilecek hâle gelmiş kimselerin sahip olduğu nefse denir. Bu kimseler Allah'ın ahlâkıyla ahlâklandırmayı başarmışlardır.⁴⁶³

Hakîki, nefsin hilelerinden korunmak için neyin varsa ona feda et bundan çekinme, bunu yaparak Rabbinin hikmetine ve sırrına erişirsin. Nefsi emre itaat ettirerek sevk Cenâhı (tarafını) seri seyr et. Kişinin gözü gönlü, nefsi kendi himayesinde olursa, nefis ve ruhun izdivacı onu peyda eder. Yoksa ne tac ne de hırka onu peyda edemez. Nefsi kendi otağına bırakmamalı, nefsi yola getirmek için kulağına sıkıca yapışmak gerekir. Nefsimiz merkebimizdir, onu başıboş bırakarak kurda kaptırmamalıyız. Yusuf Hakiki bu durumda şeriat kalesine sığınılması gerektiğini *Mahabbet-nâmede* dile getirir.

Gel imdi nefs keydinden hâzer kı1

Fedâ neñ varsa şâha mâ– hâzar kı1

İrişün hikmetün sırrına yâ Rab

Bizi öz nefsümüz şerrine yâ Rab

Hele sen nefsi gel emre muṭi'it

Cenâh–ı şevkı aç seyr–i seri'it

Gözün gönlün dahı kendünde olsun

Bu nefs–i şûm hem bendünde olsun

Anı bu nefs ü rûhuñ izdivacı

İder peydâ ne bil hırka ne tâcı

⁴⁶³ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekkîn–Nüfûs, Nefisleri Temizleyen ve Evrâdı Kâdirîyye ve Şerhli Tercümesi*, Anonim, Salâh Bilici Kitabevi Yay., İstanbul 1979, s. 15–45, 125–128; Mekkî, *Kûtu'l–Kulûb*, s. 345–358; Kelâbâzî, *et–Ta'arruf*, s. 84–112; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 268–273.

Bu nefsi niçe kıarsın otlağına

Yo getir yapış ber kuğına

Yidürme nefsi kurda merkebüñdür

Şeri‘at şükr kıal‘añ mehrebüñdür⁴⁶⁴

Nefsin esiri olanlar ölü gibidir, hayatın kolay yönünü seçmiştir. Nefsin hevasına uyan onun zulmetine düşer. Nefsin sıfatından uzak olanların kalpleri mamur olur. Nefsin tuzağına düşenler yollarından çıkmış, yakalarını kurtaramaz haldedir. Şayet kul yularını nefis eline verirse o zaman ölmüş eşek misali yola gidemez. Nefis ehlinden uzak duran merkep olmaz diye mutasavvıfımız ifade etmiştir.

Yüri kıolayuña nefis esiri

Ölüsün sen değülsün aği diri

Hevâ–yı nefse oldı ittibâ‘un

Anuñçün zulmetine ibtidâ‘un

Şıfât–ı nefsdan bil dür olanlar

Durur bâtınları ma‘mûr olanlar

Yaķañ kıurtarımazsın nefis elinden

Çıķarur nefis şağşı ĥod yolundan

Yidilme nefis eline sen yularuñ

Virüp nefse ura gör sen yularuñ

⁴⁶⁴ Hakikî, Muhabbet-name, vr. 9b–15b–24a–26b–35b–37b–38b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 277b–457a–515b–705b–756a–760b.

Kim ölmüş hâr yola gider degüldür

Kim eydür ehl-i nefsi hâr degüldür⁴⁶⁵

Muhasibiye göre beden ve nefsin fenâsını (yokluk) değil, nefsi hastalıkların fenâsını oluşturabilmek için kalbinden dünya sevgisini atmalıdır. Çünkü dünya (değer verilmeyecek şeyleri kula süsleyip güzel gösteren) bir düşmandır. Bu düşmanı, nefsin heva ve hevesini vasıta yaparak nefse güzel gösteren ikinci düşman ise şeytandır. Öyleyse nefis, bizzat kötülük ve kötülüğün kaynağı değil, heva ve hevesleridir.⁴⁶⁶

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde nefis konusu ile ilgili olarak şunları söyler:

“Şeyh Sadreddin⁴⁶⁷ der ki: (vr. 36a) Peygamber miracdan dönerken kadınlardan bir topluluğun cehennemde, ateşten yapılmış kesici aletlerle kendi etlerini kesmekte olduklarını gördü ve bunların kimler olduklarını sordu. Onların zina ile çocuk dünyaya getirip kocalarına “senden” diyen kişiler oldukları söylendi.

Şeyh buyurdu ki: Nefsin arzu ve istekleriyle dopdolu oldukları hâlde gönül ve irşat davasında bulunuyorlarsa onların azapları bu kadınların gördüğü azaptan şiddetlidir. Şeyh Safiyyüddin buyurur ki: Yerin üstü gaflet, altı hasret diyarıdır. Kişi yeryüzünde nefsinin arzularıyla meşgulken gaflettedir. Ecel ulaşıp yer altına girince “*Fekesefnâ ‘anke gıtâ’ eke febasaruke’l-yevme hadîdün*”⁴⁶⁸ (56b) denilir. Herkese yaptıkları iş ve hâlleri görünür, o zaman hangi nimetlerden ve saadetlerden mahrum kaldığını anlar, hasreti artar da artar; fakat artık bir faydası yoktur. El yumayınca bâtın akılları açılmaz.

⁴⁶⁵ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 43a–47a–48a–58b–59a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 864a–852a–969a–1197b–1208a.

⁴⁶⁶ Muhasibi, *er-Riâye*, s. 113–114.

⁴⁶⁷ Şeyh Sadreddin Muhammed b. İshaku’l-Konevî, Konya’da doğmuştur. Şeyh Ekber, Konya’ya geldikten sonra, Sadreddin’in babası ölmüş ve validesi dul kalmıştı. Şeyh Ekber bu dul kadınla evlendiğinden, Sadreddin onun manevi terbiyesi ile inkişaf etmiş ve Vahdet-i vücud meslekinin Anadolu’da tutunmasına pek çok hizmet etmiştir. Zaten eserlerinin çoğu, Muhyiddin Arabî’nin fikir ve itikatlarını şerh ve tenkide münhasır gibidir. Sadeddin Hamevî ve Necmeddin Dâye gibi başlıca Necm-i Kübra halifeleriyle mülâkat eden, Mevlana ile aralarında karşılıklı bir samimi muhabbet bulunan Sadreddin Konevî’nin vefatı, Mevlana’dan sonradır. (Bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1981, s.202).

⁴⁶⁸ Kaf, 50/22: Biz de senden perdeni kaldırıp açtık; bugün senin gözün keskindir.

“Ve men kâne fî hâzihî a‘mâ fehüve fî’l-âhireti a‘mâ ve ezallü sebîlen⁴⁶⁹.”

Musa Firavun’un nimetlerinden elini ve ağzını yıkadığından Kerem deryası ona bembeyaz el (yed-i beyza) vermiştir. Aynı bunun gibi gönül Musa’sı, bir Firavun gibi olan nefis nimetinden, yani nefsin hazlarından hırs elini, aç gözlülük dudağını yursa padişahın kereminin deryası ona da bembeyaz el, doğruluk ve saflık bağışlar. Salığe Allah’tan sıdk verildiğinde kayıt ve teslim şartıyla yola girerse doğru rehber onu hedefine ulaştırır.

Nefsanî hazlardan bütünüyle kurtulursan

O zaman mana âleminde beka bulursun⁴⁷⁰

Mutasavvıfımız Hakîkî, nefsin hevasına yönelik olarak kötü huylu, asi nefis, şom nefis diye adlandırmıştır. Kötü huylu nefsi kolayına gelen yola koyarsak asi olur ve doğru yolda gitmez. Asi nefse sahip kişiler kurtuluş yolu bulmak istemez. Nefsin alıştığı şeylere ve yıkımına mahabbet denmemeli. Mahabbetsiz olan insanların nefsi ile cihat etmek gibi niyetleri olmaz. Bütün hayatını nefsin hevasına tabi kılanların hayatlarının tamamı da zayi olur. İşte bu şom nefsin ülfetinde kalan onun en acılı ve yorgunluk külfetinde olur.

Ki kosañ kolayına nefs-i bed-ğû

Olur ‘âşi ne çutsun hazrete rû

Dirîğa ol zebûn-ı nefs-i ‘âşi

Görüñ bir bulmağ ister mi ħalâşı

Mağabbet dime me’lûfat-ı nefse

Sağın zinhar oy âfât-ı nefse

⁴⁶⁹ İsra, 72: Her kim bu dünyada kör davranırsa öbür dünyada da kör olacak, belki daha ziyade yoldan sapacaktır.

⁴⁷⁰ Bk. Yusuf-ı **Hakîkî**; Tasavvuf Risalesi ve Metaliu’l-İman (İnceleme ve Metin), s.32-48.

Maḥabbetsüz olan beñzer cemâda

Ki olmaz kaçdı nefis ile cihâda

Hevâ-yı nefse tâbi‘dür hemîşe

Ki ‘ömri şöyle zayı‘dür hemîşe

Maḥabbet olmıyacaḡ cân dimağı

Ḥalâvet qanda bulur o bayağı⁴⁷¹

Nefsanî isteklerin çöpleri, her an suyun yüzünü kaplar. O zaman hevâ ve heves (nefs-i emmâre) gülmeye; akıl da ağlamaya başlar. Takvâ, yani Allah’ın emirlerine karşı gelmekten çekinip kaçınma, hevânın (nefs-i emmârenin) iki eli bağlanınca Hakk Teâlâ aklın iki elini çözer. O zaman akıl; seni idâre etmeye başlar, senin kumandanın olur. Önce sana hâkim olan duygular; senin mâhkumun olur, senin buyruğın altına girer⁴⁷².

Şeriatte nefsinin ıslah etmeyen kurtuluşa eremez. Tarikat kişinin korunacağı ve sığınacağı bir kaledir. Kul tarikata sığınınca nefsi onun merkebi olur. Kulun kalbinde bir kez mahabbet kılıcı sallanınca nefisten kalbinin intikamını alır. Yusuf Hakiki *Mahabbet-nâme* adlı eserinde nefsin bu durumu ile ilgili sözlerine şöyle devam eder. Mahabbet nefsin zulmünü def eder. Kalpten de nefsin karanlığını kaldırır. Nefsin hazzına uyan kişilerin görevlerini ihmal ederek dış surette kalarak nefisleri onları rehin eylemiştir. Er kişi nefsinin esiri olamaz. Çünkü insanoğlu süprüntü bir yapıya sahip değildir. Ancak süprüntü olanlar dört ayaklılar olur.

Şerî‘atde kişi nefsinin işlâh

Bil itmeyince olmaz yolda iflâh

Ṭarîqat ger ḥişaruñ mehrebüñdür

Ḥaḡîqat bil ki nefsüñ merkebüñdür

⁴⁷¹ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 119a–119b–121b–123b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2497a–2505b–2547b–2587b–2891b–2594b.

⁴⁷² Rûmî, *Mesnevî*, C. III–IV, s. 155.

Maḥabbet şadmeti çün sola seyfin

Alur bil nefsdan ḳalbün o ḳayfin

Bu nefsün zulmini bil def ‘ider ol.

Gönülde zulmeti hem ref ‘ider ol.

Şular ki nefsinün ḳazına uydı

İşin mühmellik itdi ḳatı yuydı

Ki şûret naḳşına ḳaldun bu evde

Giriftâr eyledün nefsi girevde

Esîr-i nefsi sanmañ zinhâr er

Dimeñ âdem degüldür çâr-pâ ger⁴⁷³

Allahu Teâlâ; “*Rabbînin makâmından korkup nefsinî hevâ ve hevese uymaktan men edene gelince, onların yurtları cennettir.*”⁴⁷⁴ buyurmuştur. Birçok sufi nefse muhalefeti ibadetin başı olarak görmüştür. Nefis cibiliyeti icabı edepsizdir, halbuki kul sürekli olarak edebe riayet etmekle memurdur. Nefis tabiatı icabı muhalefet meydanında at oynatır, kul harcadığı çaba ile nefsin fena arzularına ulaşmasını engeller. Nefsinî doludizgin salıveren şer ve kötü işlerde onun ortağı olur.⁴⁷⁵

Mutasavvıfımız, nefsin bu afetlerine karşı Allah’ın takva nurunu kulun gönlüne vermezse kötü huylu nefsin kulu hor ve rüsvar edeceğini dile getirir. Canı gönülden dildara (gönül ehline) talib olanlar da nefis mağlup olur aşk galip gelir.

Ki Ḥak vire gönüle nûr-ı taḳvâ

Vegernî nefs-i şûm uş ḳor u rüsvâ

⁴⁷³ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 129b-133a-137b-145b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2721b-2722b-2795a-2798a-2896b-3069b-3071b.

⁴⁷⁴ Nazi’ât, 79/40.

⁴⁷⁵ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 239.

Olanuñ şıdķ ile dil-dâra tâlîb

Olur mağlûb-ı nefis ‘ışķ gâlîb⁴⁷⁶

Nefs tezkiyesi mutasavvıfımız açısından büyük önem arz eder. Mutasavvıfımız şeriat, tarikat, takva üçgeni çerçevesinde nefis tezkiyesi prensibini oluşturmuştur. İstiğfar ile nefisini tezkiye et, zikirle kalbini cilalandır, istikamet sayesinde de nefis ehl-i ile gönül ehl-ini ayırırsın. Nefis ehl-ine bu suretle uymazsın.

Ƙıl istiğfâr ile nefsi müzekkâ

Devâm-ı zıkr ile Ƙalbi mücellâ

Çü bulduñ râh-ı dînde istiğâmet

Çü bildüñ faķr sırrın sen tamâmet

Ne şâhib-dil didigüñ ehl-i nefse

Ne tâbi‘ olduğüñ ya ehl-i nefse⁴⁷⁷

II. MÜRİD-MÜRŞİD İLİŞKİSİ

Bu bölümde Hakîkî’nin tasavvufi sisteminde geniş yer alan, mürid ve mürşidin yerini, mürid ve mürşidde bulunması gereken vasıfları, mürşîd-i kâmile intisâb etmenin gerekliliğini, bey’ât ve intisâb’ın örfî hâllerini, onun *Mahabbet-nâme ve Tasavvuf Risâlesi* adlı eserlerinden hareketle inceleyeceğiz.

Hakîkî Seyr u sülûk yolundaki bir mürid için kâmil bir mürşidin gerekli olduğunu dile getirirken Kur’ân’da; “*De ki: Eğer Allah Teâlâ’yı seviyorsanız bana ittiba ediniz ki, Allah’da sizi sevsin ve sizin için günahlarınızı yargılasın. Ve Allah, gafurdur, rahimdir.*”⁴⁷⁸ âyetini eserinde vurgulamıştır. Hakk’a giden yolcunun vahdet sırrına ermek ve bu sırrın lezzetini tadabilmek için kâmil bir mürşidin rehberliğini dile getirmiştir.

⁴⁷⁶ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 145b-146a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 3074b-3078a.

⁴⁷⁷ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 155b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 3291b-3294b-3295b.

⁴⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/31.

Mürşîd-i kâmillerin üzerinde, Allah’u Teâla’nın vakarı ve heybeti vardır. Onlara tabi olan ve meclislerinde bulunan müridler, mürşidlerin üzerindeki edeb ve heybete bakarak zâhiren ve bâtınen edeb sahibi olurlar.⁴⁷⁹ Bu hâle işareten Allah’ın hidâyetine ulaştırdığı kimselerdir; öyleyse sen de onların yoluna uy!”⁴⁸⁰

Sühreverdi (ö. 632/1234) *Avârifü’l-Mearif* eserinde kişinin birinci doğumu, onun âlem-i mülk ile irtibatını sağlar. İkinci, manevi doğuş ise, melekût âlemiyle olan irtibatını te’min eder. Allahu Teâla, bu gerçeği ifade için şöyle buyurmuştur: “Böylece biz İbrâhim’e göklerin ve yerin melekûtunu (sır ve acâibliklerini) gösteriyoruz ki; (kudret ve azametimize) yakînen inananlardan olsun.”⁴⁸¹ Âlem-i mülk, kâinatın iç yüzü ve sırrıdır. Akıl; rûhun dili sayılır. Hidâyet nûrlarının kaynaklanıp yayıldığı basîret, rûhun kalbi durumundadır. Dil ise kalbin tercümanıdır. Tercüman tarafından konuşulan her şey, kendisinden tercüme edilen kimsece bilinmektedir. Halbuki, kendisinden tercüme edilen kimsenin bütün bildikleri (o konuşmadıkça) tercüman tarafından fark edilemez. Bunun için, Allahu Teâlâ’nın peygamberlerine ve onlara tabi olanlara ihsân ettiği hidâyet nûrundan nasibini almayan, sırf kuru akıllarıyla yetinenler; doğruyu bulmaktan mahrum bırakılmış, sâdece (kendisine açıklanan gerçekler için) tercüman olan dil ile yetinip beyan ve açıklamaların asıl gayesinden mahrum oldukları için önlerine perdeler çekilmiştir.⁴⁸²

Hakîkî, tasavvuf sisteminde özellikle kişinin akıl ile yetinmeyip kâmil bir mürşidin gözetiminde olması gerekliliğini ve bir mürşide intisabını gerekli görmüştür.

A. Bey’ât ve İntisâb

Sözlük anlamıyla, bey’ât, “Bağlılık, itimat bildirmek, satmak, satış muamelesi, ahdetme, söz verme, bu amaçla el sıkma” anlamlarına gelir.⁴⁸³ Tasavvufi ıstılah olarak ise “Mürşidden el almak, şeyhine sadık ve bağlı kalacağına, ona kayıtsız şartsız teslim olacağına her dediğine itiraz etmeden yapacağına dair müridin mürşidine söz vermesi

⁴⁷⁹ Sühreverdi, *Avârifü’l-Mearif*, s. 103.

⁴⁸⁰ En’âm, 6/90.

⁴⁸¹ En’âm, 6/75.

⁴⁸² Sühreverdi, *Avârifü’l-Mearif*, s. 105–106.

⁴⁸³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 76; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 69; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 209.

demektir. İntisab, mubâ yaa, ahid, inâbe, el alma ve ikrar gibi terimler de bu anlamda kullanılır.⁴⁸⁴

Tasavvufî anlayışta bey'âtin temeli, “Resûlullah’ın elçisi Osmân, Mekke’de hapse atılmıştı ve büyük kedere gark olan Resulullah, bugünde aynı yerde inşâ edilmiş Şumeysi (yahut Hudeybiye) Camisi ile vaat edilen, oradaki bir ağacın altına çöktü ve sonuna kadar döğüşeceklerine dair sahâbi askerlerinin her birinden söz aldı”⁴⁸⁵ Hz. Peygamber s.a.v kendini tasdik edenlerden sadakat yemini almıştır. Ancak bu aslında, Hz. Peygamber’in s.a.v şahsına değil, onun aracılığıyla Allâh’adır.⁴⁸⁶ Kur’ân-ı Kerim’de: “Gerçekte sana bey’ât edenler, Allâh’a beyât etmiş olurlar. Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir.”⁴⁸⁷ “Andolsun ki o ağacın altında biat ederlerken Allah, o mü’minlerden razı olmuştur.”⁴⁸⁸

İntisâb kavramına gelince: Sözlükte “bir kimseye mensup olma, bir yere bağlanma, kapılanma, birinin adamı olma” anlamlarında kullanılır.⁴⁸⁹ Tasavvufî olarak da müridin sürekli olarak gönülden sevgi ve saygı besleyeceği bağlı kalarak beraber olacağı müridine eğitimi için gayret göstermek, onun mânevi önderliğinde sülukunu tamamlamak üzere söz vermesidir.⁴⁹⁰

Bey’ât bir dilek ve temenni değil, sebeplerin hazırlanması, lüzumlu vesilenin bulunması için şuurlu, azimli bir teveccühtür veya en ulvi gayenin semtine yönelmeye başlama azmidir. Başka bir deyimle bey’ât erlik yolunda kendisinden daha bilgin ve daha merhametli bir er’e nefsinin dizginlerini teslim etmek, irşâd edici bir mürebbîye tefvîz-i umûr etmektir. Tıpkı malını alıcıya sunan bir satıcı gibi; tıpkı, tedavisini hâzık bir doktora havale eden ve onun tavsiyesinden başka hiçbir şeye kulak vermeyen bir hasta gibidir.⁴⁹¹

⁴⁸⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 100; Uludağ, *a.g.e.*, s. 76; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 209.

⁴⁸⁵ Muhammed Hamidullah; *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul 2001, s. 255; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 209.

⁴⁸⁶ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 69.

⁴⁸⁷ Fetih, 48/18.

⁴⁸⁸ Fetih, 48/10.

⁴⁸⁹ Serrac, *el-Luma*, s. 495; Develioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1982, s. ?.

⁴⁹⁰ Hasan Kamil Yılmaz; *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İstanbul 1997, s. 83.

⁴⁹¹ Bk. Abdu’l-Bâri **En-Nedevî**; *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, (Ter. Mustafa Ateş), İrfan Yay., İstanbul 1974, s. 147-148.

Mutasavvıflarımız açısından bey'ât etmeyen yani büyüklere hürmet ve hizmetleri olmayan şeyhlerin eşiğinde irade göstermeyen adetleri terk etmeyen mürid olamayanlar yüksek mertebeleri elde edemez.

Uluya hizmet ü hürmetleri yok

Kiçiye şefkat ü himmetleri yok

Meşayih işiğinde hem irâdet

Nedür bilmez ne itsün terk-i 'âdet

Mürid olmadı yok şıdk u maḥabbet

Neden ḥâsıl îde 'âliye rütbet⁴⁹²

Hakîkî, “*De ki; Eğer Allah Te'âlâyı seviyorsanız bana ittiba ediniz ki, Allah da sizi sevsin ve sizin için günahlarınızı yargılasın. Ve Allah gafurdur, rahimdir.*”⁴⁹³ ayetini açıklarken mürşid-i kâmile tabi olmanın gerekliliğini müridin önündeki tuzakları dile getirerek beyan etmiştir. Bedevi kişi gülü ne bilsin, yazı yabancı bırakıp sürüyü süren çobanı gözlemi. Koyunu otlakta tutan tamadır. Kurdun onu kapmasıyla sürüden ayrılır. Otlak koyunun sürüye ulaşmasını engeller ve koyunun yolunu görmesini engeller. Çobanın seslenmesi ona ermez. Hırsı onun yüzüne tokatı vurur. Koyun misali dünya otağında otlananlar, gül misali mürşid-i kâmillerin seslerine kulak vermeyerek peygamberin tebliğine sahip çıkmayarak dünya otağına hırslarına dalan nefis ve şeytan kurduna kendilerini kaptırmışlardır.

Belî ğulı beyâbânı ne bilsün

Yalı yâ kürki çobanı ne bilsün

Ḳo yiter yazı vü yabancı gözle

Süriyi sen süren çobanı gözle

⁴⁹² Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 23b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 447b–450b–451b.

⁴⁹³ Âl-i İmran, 3/31.

Ṭama‘dur koyunı kıuardı süriden

Ḳalur otlığa ayrılır süriden

Anı egler süriye irmege ol

Komaz hem-râhlarını görmege ol

Çobanuñ irmeyicek hây u huştı

İrer hırsı urur yüzine muştı⁴⁹⁴

Bir mürşidin elinde hırka giymekte bey’ât mânası vardır. Hırka giymek; müridin işlerini mürşidine havale etmesinin ve iradesini ona teslim ederek onun hüküm ve tasarrufatı altına girmesinin bir alametidir. Mürid mürşidinin sohbetiyle şereflenerek, onun edebiyatı edebilenirse lambanın kandilden ışık aldığı gibi, mürşidin bâtınından müride, mânevi bir hâl ve feyiz geçer.⁴⁹⁵

Hakîkî mürşid-i kâmile beyât ve intisabın gerekliliğini, “Ey İman Edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının, O’na yaklaşmaya vesile arayın...”⁴⁹⁶ ayetini dile getirerek şeriatın emrine boyun eğip tarikatın tavrını adet haline getirmemizi ifade etmiştir. Evliyaların huzurundan uzak olanların batınları nursuz olur, onların cemalini görüp eşiklerine yüz sürmelidir. Cehennem azabından kurtulmanın vesilesi Allah’ın kitabına uymaktır.

Şerî’at emrine münkâd ol imdi

Ṭarîkatı tavrına mu‘tâd ol imdi

Huzûr-ı evliyâdan dûr olanlar

Olur bâtınları bî-nûr olanlar

⁴⁹⁴ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 69b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1430b-1431b-1432b-1433b-1434b.

⁴⁹⁵ Sühreverdî, *Avârifü’l-Meârif*, s. 118-119.

⁴⁹⁶ Mâide, 5/35

Sen onlarıñ cemâlin görmek ile

İşiklerine hem yüz sürmek ile

Kemâ kıâle'llâhu te'âlâ yâ eyyühe'llezine

âmenû't-teķu'llâhe ve'b-teķü ileyhi'l-vesilete

Sebeb bil kıa'r-ı düzaķdan necâta

Kitâbu'llâh'a uymaķdur hey ata⁴⁹⁷

Yusuf Hakîkî'ye göre Salik, bir mürdiş-i kâmilin rehberliğinde Rabbine giden yolda gidebilmek ve Hakk'a layık bir kul olabilmek için çok çalışmalı. Mürşidin sureti fenâdan sonra meydana gelir, cemali göze suret olur. Nefisle ruhun izdivacı ile ne hırka ne tac meydana gelir. Salik resulun şeriatında huzurda olmak istiyorsa bir saat bile o şeraitten ayrılmamalı başka bir yana asla meyletmemeli kâmil bir şeyhin hizmetinde, onun terbiyesinde ve himmetinde, ibadetini sürdürmelidir.

Ki ol ba'de'l-fenâ-yı şûret olur

Yüz ol göze cemâl-i sîret olur

Anı bu nefis ü rûhuñ izdivacı

İder peydâ ne bil hırķa ne tâcı

Gel i şûfi eķer olmaķ şafâda

Dilerseñ emr-i şer'-i Muşafâ'da

Ol ondan sâ'ati zinhâr ırılma

Daķı bir yaña meyl idüp burılma

⁴⁹⁷ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 70b-71a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1454b-1460a-1461a-1466a-1467a.

şifat bil şeyh-i kâmil hizmetinde

Anuñ terbiyyetiyle himmetinde

Olur haşıl aña ger râğıbsañ

Yüri cidd eyle bul ger fâlibiseñ⁴⁹⁸

Kısaca Hakîkî'nin tasavvufî düşüncesinde bey'ât ve intisâb önemli bir yere sahiptir. Ona göre şeriate uygun bir yaşantı ve Hakk'a vuslatı yaşamının ön koşulu olarak mürşid-i kâmile talib olmakla gerçekleşir. Kişi safâ ehlienden olmak istiyorsa bu yolda çok gayret ve çaba sarfetmelidir.

B. Mürşid-i Kâmil'in Özellikleri

Sözlük anlamıyla mürşid; “doğru yolu gösteren”, “irşâd eden”, “rehber”, “delil”, “kılavuz”, “yol gösteren”, “sırat-ı müstakimi gösteren”, “dalâletten önce hak yola ileten”⁴⁹⁹ anlamlarına gelir. Tasavvufî terim olarak “tarikât lideri”, “postnişin”, “şeyh”, “seccâdenişin” ifadeleri kullanılır. Mürşid-i kâmil ise hidayetî hakikâte ulaştıkları zaman, kendilerine uyulmaya ehil ve ehliyetli kılınan, müttakilerin imâm-ı olan, fenâ fillâh mertebesine ulaşmış kişidir.⁵⁰⁰

İbn Arabî, en aşağı derecedeki mürşidi, müridinden tevbe alıp telkinde bulunarak onun nefsinin emmârelikten levvâme mertebesine yükseltebilen kimse; en üst makamdaki mürşidi ise sâliki mertebe mertebe yükseltip nefs-i sâfiye/kâmile seviyesine ulaştırabilen kişi olarak açıklar.⁵⁰¹

Yiğitbaşı Veli'de mürşidi; müridi irşad eden, ona menzil ve merâtib kat ettiren Cenâb-ı Hakk'ın mübarek bir kulu olarak tanımlar. Bu mürşid tasavvuf yoluna giren sâliki zâhiren irşad ettiği gibi bâtînen de onun vücûdunu her türlü kötü davranışlardan uzak tutmasına yardımcı olur.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 35b–36a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 704b–705b–706a–707a–708a–709a.

⁴⁹⁹ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 454; Uludağ, *a.g.e.*, s. 260; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 502.

⁵⁰⁰ Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 103; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 454.

⁵⁰¹ Muhyiddin **İbn Arabî**, *Tedbirât-ı İlahiye fî Islâhî Memleketi'l-İnsâniyye [Tedbirât]*, (Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk), Hazırlayan: Mustafa Tahralı, İstanbul, 1992, s. 348–349; Ögke, Ahmed; *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 150.

⁵⁰² Ögke, *a.g.e.*, s. 150.

Şeyh, tarikat ve yol arkadaşıdır. Allah şöyle buyuruyor: “*Ey iman edenler, Allah’tan korkun ve doğrularla (sâdiklarla) beraber olun.*”⁵⁰³

Allah’u Teâlâ Peygamberi Hz. Musa ile velisi Hz. Hızır arasındaki konuşmayı naklederek şöyle buyuruyor: “*Musa ona, sana öğretilenden doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tabi olabilir miyim dedi. O da sen benimle beraber bulunmaya sabredemezsin*” dedi.⁵⁰⁴

Şeyh, hak bir yola sülûk eden, bu yoldaki zararlı, korkulu ve tehlikeli hususları tanıdıktan sonra, vakt, menzil, hâl ve makâmlar konusunda müridi bilgi sahibi yapmak suretiyle onu irşad eden, faydalı ve zararlı olan şeyleri ona gösteren kimsedir.⁵⁰⁵

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî mürşid olan insanı tarif ederken: İrşad olan, işi bilen, şeyhinden nazar almış, tarikat sırrına hem vakıf olan hem de sır makamında da abid olacak, didever olmalı diye ifade etmiştir.

Bilâ–irşâd sen dağlı i mağdum

Başarımaduğun hem işi ma‘lûm

Gerek mürşid ki ola didever ol

Hem almış ola şeyhinden nazar ol

Tarîkat sırrına hem vâkıf ola

Mağâm–ı sırda dâyim ‘âkif ola⁵⁰⁶

Bazı kimselerin de tabiatı keşfe muvafık düşmektedir. Allah’a yakınlıkla bir alâkası yoktur. Bazı kimselerin tabiat ve bünyeleri keşf ve keramet göstermeğe müsait değildir. Bazı insanlar hayatlarında binlerce keşif hâsıl olmuştur ama mana âleminde az da olsa bir ilerleme olmamıştır. Keşif, velâyet ve kurbiyet alâmeti olamaz. Çünkü onda insanın mü’min olması bile şart koşulmamıştır. Zirâ o, mü’mine, kâfire, mülhide ve başka din

⁵⁰³ Tevbe, 9/20.

⁵⁰⁴ Kehf, 18/66–67.

⁵⁰⁵ Necmeddün Kübra, *Tasavvufi Hayat*, s. 87.

⁵⁰⁶ Hakikî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 98b–99a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2061b–2062a –2063a.

ve mezhepten olanlarda da zuhur etmiştir. Keşfe dayanan bilgiler delil sayılmıyor.⁵⁰⁷ Keşif sahibi olupta nefis muhasebesini yapmayan kişiler için Mutasavvıfımız Hakîkî şunları söyler: Sözünde tatlılık olmayan, belâgatı, fesahatı olmayanın yüzüne toprak saçılsın. Kâmil insan olmayan bu kişi, her ne kadar dünyada namı yürüyen biri de olsa şakiklik onun alınında yazılmıştır. Şefaattende mahrum kalır. O kötü adam kendince ben zamanın “Kutbuyum”⁵⁰⁸, şeyhim de dese de o saptırandır, sapıtmıştır; çünkü o, ehlullah ve takva ehli değildir.

Halâvet yok sözinde bî–melâhat

Belagat kıanda anda yâ feşâhat

Zelîl olsun onuñ başına toprak

Eger şeyh ise de meşhûr–ı âfâk

Kimüñ şer’uñ degüldür muqtedâsı

Kimüñ rahmuñ degüldür mültecâsı

Sa‘âdetden meger maħrûmdur ol

Çatı bed– baħtdur key şumdur ol

Şekâvet cehbe–i cânında merķum

Şefâ‘atden hem ola anda maħrum

Gerek kuṭb–ı zamânem disün ol şûm

Gerek şeyh–i cihânem disün ol şûm

⁵⁰⁷ Bk. Abdu’l–Bâri **en–Nedevî**, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 136–138.

⁵⁰⁸ Kutb: Değirmen taşının miline benzer. Değirmen taşı, milinin çevresinde döndüğü gibi, ölen de onun etrafında döner. Her işin, her ülkenin, her yerin bir kutbu vardır. Asıl kutub Kutbu’l–Aktâb (Kutubların Kutbu)’dur. Kendisinden yardım dileyene mâ’nen yardım elini uzattığı için “ğavs” ismiyle de anılmıştır. Bu zat Muhammedi hakikatın (Hakikat–ı Muhammediye) varisidir. Bk. Eraydın; *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 121; Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 385.

Muzill-i dâldür bil işi iğvâ

Ne ehlü'llâhdur ol ne ehl-i taqvâ⁵⁰⁹

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde Kâmil Şeyhin nitelikleri ile ilgili olarak şunları söyler:

Necmü Dâye şöyle der: Mûsâ 'aleyhi's-selâm nübüvvet ve risalete sahip olduğu hâlde on yıl Şu'ayb 'aleyhi's-selâma hizmet etti (vr.27b). Böylece Allah'la bizzat konuşma derecesine, *Ve kellema'llâhu Mûsâ teklîmen*⁵¹⁰ ve *ve ketebnâ lehu fi'l-elvâhu min külli şey'in illâ*⁵¹¹, ya ulaştı.

Derviş yüce himmetli olmalıdır (vr.32a), mâsivâyâ iltifât etmemeli ve ehil olamayan kişilere elini uzatmamalıdır.

Fakirlik dava edip meşayih giysisi içerisinde köy köy dolaşip lafla şöhret kazanmaya çalışmak iş değildir.

Ne yular urulup yidil halka

Ne himâr arkasında palan ol

*Tahallakû bi-ahlâki'l-lâhi*⁵¹² nurlu emri cana ışık göstermeden 'âşık *Vallâhu ganiyyün 'ani'l-âlemîne*⁵¹³ sıfâtıyla sıfatlanmış ola.

Şöhret din için büyük bir belâdır. **Eş-şöhretü âfetü evliyâ'illâhi**⁵¹⁴. **El-humûlü râhatü evliyâ'i Hak**⁵¹⁵. **Cilbâb-ı kîbâb-ı evliya'i tahte kîbâbî lâ ya'rifühüm gayri**⁵¹⁶(vr.32b).

Şeyh Safî kardeşi Salahaddin-i Reşîd'i, Şiraz pazarında peşinde yetmiş kadar çavuş ve başka kişilerle birlikte azamet içinde yürürken gördü. Hemen yanlarından uzaklaşmak

⁵⁰⁹ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 18b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 341b-342b -343b-344b-345b-346b.

⁵¹⁰ Nisa, 4/164. "... Allah Musa ile söz söylemiştir."

⁵¹¹ A'raf, 7/145. "Biz, Musa için elvahta din ve dünya için muhtaç olan her bir şeyi.. (mev'izeyi ve tafsilî ahkamdan hepsini) yazdık..."

⁵¹² Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanımız.

⁵¹³ Âli İmrân, 3/ 97: ... (feinnellahe) Allah âlemlerden müstagnîdir.

⁵¹⁴ Şöhret Allah dostlarının âfetidir.

⁵¹⁵ Şöhretten bütünüyle uzak durmak Hak dostları için rahatlıktır.

⁵¹⁶ Evliyanın örtüsü benim örtümün altındadır, onları benden başkası bilmez.

istedi, ancak izdihamdan dolayı şeyhin elbisesi Selahaddin'in elbisesine değdi. Şeyh aceleyle elbisesini çıkarıp bir su kenarında yıkadı. İşte şöret afetinden böyle kaçınmak gerekir.

“Senin elbisenin altında yüz putun varken

Nasıl olup da kendini halka sufi gösteriyorsun”

Bayezid⁵¹⁷ den nakledilir ki; Bayezid Şâm'a varınca bütün Şamlıların kendisini karşılamak, izzet ve ikramda bulunmak için beklediklerini gördü. Bayezid derhal bir taş üzerine çıktı ve *Festekım limâ yûhâ innenî ene'llahu Lâ-ilâhe illa ene*⁵¹⁸, ayetine kadar yüksek sesle okudu. Şamlılar bunu duyunca “*Hey bu zındıkmiş.*” (vr.33a) diyerek yanından uzaklaştılar. O da böylece şöret belasından kurtuldu, kendi yoluna gitti. Zü'n-Nûn⁵¹⁹ der ki: Bana marifet ehlinden bir kişiyi anlattılar . Ben de Likâm dağında onu görmek için yola çıktım ve mahzun bir sesle kulağıma şu sözler geldi:

Ey kalbimin dostu olan senin hatıranla

Senden başka isteğim yok

Bu sesin sahibine selâm verdim, selâmımı aldı ve şöyle dedi: Kale Resûlu'llahi sallallahu ‘aleyhi ve sellem, *İzâ erâde'llahu bi-‘abdin hayran a‘mâhu ve esammehu ve*

⁵¹⁷ Bayezid-i Bistâmî (ö.234/848(?)) ilk büyük mutasavvıflardan; menkıbeleri, sözleri ve şathiyelerine dair olup bunlar arasında hayatıyla ilgili pek az bilgi bulunmaktadır. Şii kaynaklar Bayezid'in altıncı imam Cafer es-Sâdık'ın talebeleri arasında yer aldığını kaydederler. Bayezid, tasavvuf tarihinde sekr, fena, melâmet, tevhid, marifet, muhabbet, mi'rac ve îsâr gibi konulardaki sözleri ve şathiyeleriyle tanınır. O, sâlikin kendinden geçip (sekr) benliğini yok ederek (fena), Hakk'a ermesi gerektiği düşüncesindedir. Heme ust (her şey O'dur) sözünü kullanmıştır. Sühreverdî-i Maktûl onu, İslâm öncesi İnan manevî hayatının bir temsilcisi sayar. Dedesinin mecûsî olması da bu davayı doğrulamak için delil gösterilmiştir. Üstadı Ebû Ali es-Sindî'nin Hindistanlı olması, Bayezid'in vedaların ve Budizm'in tesirinde kaldığının bir delili olarak öne sürülmüştür. Bayezid'in düşünceleri ile şiilik arasında da kuvvetli ilişkilerin varlığından söz edilir. İbnü'l-Cevzî *Telbîsü İblis*'te Bayezid'i şiddetle tenkit eder. (Daha fazla bilgi için bk. DİA., c.5, s.238).

⁵¹⁸ Tâ-Hâ, 20/13-14: ... Şimdi vahyolunacak şeyleri dinle, Tanrı benim benden başka tapacak yoktur...

⁵¹⁹ Zü'n-Nûn İbn İbrahim el Mısırî, Ebu'l-Fayd (245/859). İsmi'nin Sevban olduğu, Zu'n-Nun'un lâkabı olduğu söylenir. Kureyş'in mevlasıdır. Âlim, müttakî bir zat idi. Onu, halife Mütevekkil'e çekıştirdiler. Mütevekkil, Zü'n-Nun'u Mısır'dan celbedip ifadesini aldı. Zü'n-Nun, Mütevekkil'in huzurunda va'z edince halife ağladı. İkrâm ve i'zaz ile tekrar Mısır'a gönderdi. Mütevekkilin huzurunda takva ehlinden bahsedilince ağlar, “Ne güzel adamdı Zü'n-Nun” derdi. Cize'de öldüğü zaman köprü izdihamdan yıkılır korkusuyla cenazesi sandal içinde taşınmıştı. Cenaze kabre konuluncaya kadar uçan yeşil kuşlar görüldüğü rivayet edilir. (Bk. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, s.95).

*ahresehu ve echelehu ‘alâ gayrihî*⁵²⁰ sadaka Resûlu’llahi *men lâ-yechelü ‘alâ gayrihî keyfe ya‘rifuhu*⁵²¹ Allah’tan başkasını bilen Allah’ı nasıl bilir; O’ndan başkasını işiten O’nu nasıl işitir; dilsiz olmayan O’nunla nasıl söyleşir! (vr.33b)

Şiblî’ye, *summun bukmun ‘umyun*⁵²²’den soruldu; dedi ki *summun ‘an istimâ‘i’l-hakki* ya’nî *sum*’dur Hakk’ı istima’dan; *bükm*’dür tekellümden; Hakk’ile *umy*’dur nazardan âhirete ve Hakk’a; *fehüm lâ yerci‘üne*⁵²³ ki onlar rücu‘ etmezler, nefislerinin emrinden ve dünyadan ukbaya dönmezler, ârif ve siddîk bunların zıddıdır. *summun felâ yesme‘u gayre’l-hakki mine’l-hakki, bükmün felâ yentiku illâ bi’l-hakki ‘ani’l-hakki li’l-hakki*⁵²⁴, heyhât ehli dilin *a‘meyte ‘aynî ‘ani’d-dünyâ ve zînetehâ*⁵²⁵ dediği nerede ve *İllâ raeytüke beyne’l-cifni ve’l-hadaki*⁵²⁶ buyurduğu nerede!

“Arif ve sofinin nazarında

Tanınmış olmaktan başka büyük bir suç yoktur”

Meşayihden bazıları münacatlarında “*Beni halka unutturdun, onları da bana unuttur, halk içinde gösterilmeye takatim yoktur.*” derler.

Olgunlaşmamış bir şeyhe mürit olan, ehadiyyet cemâlini göremez.

“Eşegin kığını öpen o dudak

Mesihin öpüşünün tadını nasıl bulur” (vr.35b)

Hoca ‘Abdu’l-Melik-i Serâvî der ki: *Şeyh kaddesa’llahu sirrahu Kur’an’ı dünyevî kazançlara vesîle edenlerin durumunu, ulaşamadığı bir yere, Kur’an’ı ayağının altına koyarak ulaşmaya çalışanların durumuna benzetir. Velâ teşterû bi’âyâtî semenen kâlilâ*⁵²⁷

⁵²⁰ Allah bir kula iyilik etmek istediğinde onu kendisinden başkasına kör, sağır, dilsiz ve bilgisiz kılar.

⁵²¹ Allah’tan başkasına cahil olmayan Allah’ı nasıl tanır.

⁵²² Bakara, 2/ 18: ... Sağırlar, dilsizler, körlerdir...

⁵²³ Bakara, 2/18: ... Artık onlar tuttıkları yoldan dönmezler.

⁵²⁴ Hak’tan başkasını dinlemez, dilsizdirler; Hak’tan Hak ile ve Hak için almanın dışında konuşmaz.

⁵²⁵ Gözlerimi dünyadan ve nimetlerinden aldın.

⁵²⁶ Gözümün önünde hep sen varsın.

⁵²⁷ Bakara, 2/41: ...Ayetlerimi az para ile alıp satmayın...

Şeyh Sadreddin der ki: (vr.36a) “Peygamber miracdan dönerken kadınlardan bir topluluğun cehennemde, ateşten yapılmış kesici aletlerle kendi etlerini kesmekte olduklarını gördü ve bunların kimler olduklarını sordu. Onların zina ile çocuk dünyaya getirip kocalarına “senden” diyen kişiler oldukları söylendi.”

Şeyh buyurdu ki: “Nefsin arzu ve istekleriyle dopdolu oldukları hâlde gönül ve irşat davasında bulunuyorlarsa onların azapları bu kadınların gördüğü azaptan şiddetlidir.”

Cebra’il, Pîr’e: “Allah’ın davetçisine cevap verin.” sadası ve irşat sesi cihana düştü, siddıklar ve enbiyalar nesline cevap verin “*ecîbû dâ‘iyallahi mesâmi‘*” i, der. Şeyh Zahid’in oğlu Cemâleddin ‘Ali şeyhin huzûrına geldi dedi ki: (vr.36b) “İrşat seccadesine çok uzaklardaki insanların durumlarından manevî güçleriyle haberdar olabilen ve çok uzaklardaki, ölmek üzere olan müritlerinin imanlarını kurtarabilen kişiler oturabilir.”

Ahî Ferec-i Zengânî’den kâmil velînin kim olduğu soruldu. O da dedi ki: “Önüden geçen bir kişiden nasıl nesiller dünyaya geleceğini, hangisinin itaatkâr, hangisinin âsî olacağını bilmeli, bu da yetmez; müritlerinden biri ölmek üzere olsa onun imdadına yetişir ve şeytanın aldatmasından korur; bu da yetmez, müritlerinden biri ölse, Munker ve Nekir’in sualleri sırasında yanında olur ve soruları cevaplamasına yardım eder; ancak yine de “Şeyhliğin ‘ş’ si gönlünden geçerse erlikten nasibi yoktur.” (vr.37b)

Gerçekte gönül sahibinin kim olduğu soruldu; Ahî, “Müridi kıyamet gününde bütün durumlardan koruyan ve münâdînin Cebrâil, Kadî’nın Allah olduğu o gün müridi Peygamber’in sancağı altına iletendir.” dedi. (vr.38a)

“ayn-ı cem’a” vilayetin sonu olan ehadiyyet hazretine çıkmaktır.

Allah’tan Allah’la birlikte yürüyüş olan beka makamı mutlak fetih olan fenadan sonradır. Hak Te‘âlâ’nın kullarına *İzâcâ’enasrullahi ve'l-fethu*⁵²⁸ ol vahdet kapısı açılır. Mutlak fenâ ve istigrakla “ayn-ı cem’a”de zâtî şühud ve birlik nûri *izâcâ’enasru’llahi* verilince irşât seccadesi helâl olur. Bu da şeyh hazretlerinden icazet ve “hazret-i ‘izzet”ten işâret ile olur. İyi bilinsin ki mutlak fetih denen “*es-seyrü bi’llahi*

⁵²⁸ Nasr, 110/1: Allah’ın yardımı gelip Mekke fethi müyesser olunca...

‘*ani’llah*’ta vahdet kapısı açılmayınca (vr.38b) kimse şeyhlik makamına yetişmez. Feth-i karîb denen *es-seyrü ilallah*’ta apaçık ufka ulaşıp feth meydana gelmeyince, yani nefis makamından yükselip “*nasrun minellah*” verilmeyince pek çok ganimetler ve yakın bilgisi meydana gelmeyince, kudsî gerçek keşifler gerçekleşmeyince, yüce ufuklara ulaşmak kesinleşmeyince; “*es-seyrü fi’llahî*”de gönül fethi olan ruh nurlarının ortaya çıkmasıyla oluşan feth-i mübîn karanlıklardan, nurlardan ve kazançlardan muhakkak olmayınca kimse hilâfete lâîk olmaz. Ancak burada büyük bir tehlike vardır; çünkü kalp sırrın kontrolüne yükselince nefis, kalp makamına yükselir.

Önceki sıfatları kalbî nurlarla örtülür. Bil ki nuranî görüşlerden, renklerle ortaya çıktığından kalp makamı tamam ve kâmil olmaz; ancak ruh makamına yükseldikten sonra olur.

Hoca Sadreddin der ki: Tebriz’de zamanın meşhurlarından Ârif adında biri vardı. Şeyhin yanına geldi; Şeyh ona adını sordu; o da “*Adım Muhammed, fakat bana Ârif derler.*” diye cevap verdi. Bunun üzerine şeyh, “*Sen kendini tanıyor musun ki sana Ârif diyorlar?*” dedi. O da: “*Ben şeyhlerin kitaplarından ve menkabelerinden, tasavvuftan pek çok şey okudum ve öğrendim.*” dedi. Şeyh, “*Onların işi senin okuduklarındır, seninki hani?*” dedi. “*Bu okumak şuna benzer: Hocanın biri kölesini çeşitli iyi ve ucuz kumaşlar alması için Mısır’a gönderdi. Neler aldığını da yazıp kendisine göndermesini istedi. Şimdi bu hoca, arkadaşlarını çağırıp kumaş yerine bu belgeyi satabilir mi? İşte senin okudukların o insanların yaşadıkları hâllerdir. Sen de kumaş göstermelisin, kitap ve makale göstermek işe yaramaz.*”

Gönül sahiplerinden biri rüyasında hamile bir köpek gördü; eniklerin ses verdiğini duydu. Köpeğin havlaması ya gözcülük ya yardım ya da süt talep etmek içindir. Anne karnında da böyle bir şey söz konusu olmaz⁵²⁹.

Bu zat kendine gelince şaşırıldı. “*Bunun tevilini Allah’tan başkası bilmez diyerek Allah’a niyaz etti.* Gaybdan gelen ses şöyle dedi: *Bu, henüz perdelerden kurtulmayan ve batın gözleri açılmayan insanların hâlidir. Öyle olduğu hâlde basîret davasına kalkışır ve*

⁵²⁹ Bu rüya ve yorumu Mevlana’nın *Mesnevî*’sinde anlatılmaktadır. (Bk. *Mesnevî*, Tercüme: Şefik Can, Ötüken Yay., İstanbul 1997, c.5-6., s. 117.) Mevlana *Mecâlis-i Seb’a*’da da aynı olaya değinir ve vakitsiz söz söyleyen insanların durumunu anne karnında havlayan eniklere benzetir. (Bk. *Mecâlis-i Seb’a*, tercüme: A. Gölpınarlı, Konya Turizm Müdürlüğü Yay., Konya 1965, s. 72.)

makaleler söylerler. Onların bu söylediklerinden ne kendilerine bir (vr.41b) kuvvet ve yardım erişir ne de onların söylediklerini kullananlara bir olgunluk ve kurtuluş.”(vr.42a)

Meşayihden bazıları Allah’a giden yolda pek çok menzil ve aşamaların olduğunu, pek çoğunun ilk basamakta kaldığını, “*men* (vr.44a) *yuzlilillâhu felâ hâdiyeleh ve yezerühüm fi tугyânihim.*⁵³⁰” ayeti gereğince Allah’ın yardımı ulaşanların ise ileri gittiğini söylemişlerdir. “*Sümme reşşe ‘aleyhim min nûrihî*⁵³¹” kime yetişirse sülûkünde ona yol gösterir. “*Fe men esâbe min zâlike’n-nûri ihtedâ*⁵³²” kime ulaşmazsa, karanlıkta, dalalette kalır. Artık o, mürşit talebiyle nereye gitse ayın ışığı ona zulmet olur. Yani evliyanın keşif nurları ona şüphe karanlıkları olur. Bir mürşidin hizmetine girdiğinde de tam bir teslim, saygı ve bağlılıkla hizmet etmeyeceği için inat ve itiraz karanlıklarında kalır.

Fîhimâfih’te der ki: Zamanın güzellerini bir yere topladılar ve Mecnun’a, “*Bak, Allah kudretiyle neler yapmıştır.*” dediler. Mecnun başını kaldırıp bakmadı. Bakması için ısrar ettiler. O zaman dedi ki: “*Leyla’nın sevgisi başımın üzerinde keskin bir kılıç tutmaktadır; başımı kaldırdığımda boynumu vurmasından korkarım.*”Mürit şeyhin cemalinin velayetine âşık olup siyaset velayetinin saltanatı gönlüne iz bırakmayınca manevî ilgi ortaya çıkmaz ve şeyhin batınından müride bir yardım ulaşmaz.

Necmü Dâye der ki:” *Şayet şifa dağıtan doktor, hasta olsa kendi kendini tedavi edemez. (vr.49b) Çünkü hastalıktan dolayı artık eski doktor değildir. Ona sağlıklı, iyi görüşlü bir doktor gerek. Şayet bulunmazsa hasta doktorun tedavisi pek fayda vermez. Müride bir yardım ulaşmaz.*”

Seni bilen uyumakta sen uyumaktasın

Uyuyan uyuyanı nasıl uyandırısın

Artık hata ile nefse ve şeytana aldanmamak, kendi ilmine ve aklına güvenmemek gerektiği iyice anlaşılmalı. İradet tohumu gönle düşünce, gaybın hizmetçilerine

⁵³⁰ Araf, 7/186: Allah kimi şaşırtırsa onu doğru yola götürecektir, Allah onları şaşkın bir hâlde azgınlıkları içinde bırakır.

⁵³¹ Sonra onların üzerine kendi nurundan serpti.

saygı göstermeli, onları bir ganimet olarak görmelidir. Bir ulunun hizmetine girince onun kâmil olup olmadığını bilmiyorsa da “‘*aleyküm bi’s-sem’i ve’t-tâ’ati*⁵³³” işaretini kendisi için bilmeli. Şöyle buyrulur: “*Velev kâne ‘abden habeşiyen.*⁵³⁴” Meşâyih bu konuda, kendi tasarrufunda olmaksızın bir kedinin tasarrufunda olmak daha iyidir demişlerdir. “*Velâ tekilnî ilâ nefsi tarafete ‘aynin.*⁵³⁵” Ayrıca demişlerdir ki Kaf’dan Kaf’a uçmaktansa bir sivrisineğin kanadı altında olmak daha iyidir. (vr.50a) Bu sözlerin hepsi şöhrat âfetinden kaçınmak gerektiğine işaret etmektedir.

Ben kendi çalışmamla ne yapabilir ne iş başarabilirim. Senden bir yardım ulaşmayan o kula yazık. (vr.50b) Halktan ve nefsten, kim talibi şeyhe hizmetten alıkoysa irade gücüyle buna engel olunmalıdır. Böylece fakr devletinden mahrum kalınmaz; ondan mahrum olan iki cihan devletinden mahrumdur.

Şartlardan biri de müridin, şeyhine dost olana dost, düşman olana düşman olmasıdır. Allah buyurur: “*Lâ tecidu kavmen yû’minûne bi’l-lâhi ve’l-yevmi’l-âhiri yûadûne men hâddellahe ve Resûlehu velev-kâne âbâ’ehüm ev ebnâehüm ev ihvânehüm ev ‘aşîretehüm.*⁵³⁶” Dostluğun belirtisi dostun dostunu dost, düşmanını düşman tutmaktır. (vr.51a) *El-ma’nâ*, “*ennehu lâyectemi’u’l-îmânü me’a vidâdi a’dâ’i’llâhi*” yani iman, Allah’ın düşmanlarına sevgi ile bir arada olmaz. Kim bir kimseyi sevmezse onun düşmanını da sevmesi şu iki yönden yasaklanmıştır: Kalpte Allah’ın düşmanına karşı sevgi varsa kişi ya münafık olur ya da büyük bir günah işlemiş olur. Sahih iman ve halis tevhide ulaşanlar mübtedîlerle bir arada oturmaz, yiyip içmezler. Hakayık-ı Süllemî’de:

“*Ve men dâhene mebtedi’an selebehu’llâhu halâvete’s-süneni ve men dahike ilâ mübtedi’in neze’allahu nûre’l-îmâni min kalbihi ve in lem yusaddak felyücerreb.*⁵³⁷” denilir.

⁵³² Bu nurdan kim nasıbdar olduysa hidayete ermiştir.

⁵³³ Size gereken dinlemek ve itaat etmektir.

⁵³⁴ Habeşli bir köle bile olsa.

⁵³⁵ Göz açıp kapayacak bir süre kadar bile beni nefsimi bırakma.

⁵³⁶ Mücadele, 58/22: Allah’a ve âhîret gününe iman edenlerin babaları veya oğulları veya kardeşleri veyahut soyu sopu aşiretleri olsa da yine Allah’ı ve peygamberini düşman tutanlara dostluk ettiğini göremezsin.

⁵³⁷ Kim bir bidatçıya yalakalık ederse Allah ondan sünnetlerin lezzetini kahran alır, kim bir bidatçıya gülerse Allah ondan iman nurunu söküp alır, eğer bunun öyle olmadığı düşünülüyorsa denensin!

Bir şeyhin dostunu dost, düşmanını düşman bilmek, buna hadiste de işaret vardır:

(vr.51b) *“Men etâküm ve emereküm cemî’un ‘alâ raculin vâhidin yürüdu en yeşukka ‘asâküm ve teferraka cemâateküm fa’ktulûhu⁵³⁸.”* *“Men bâye‘a imâmen fe‘a‘tâhu safkate yedîhi ve semerete kalbihî felyutfihu ini’steta‘a fein câ’e âhare yünâzi‘hu fedribû ‘unuka’l-âhari⁵³⁹.”* *“Men etâküm”* yani, kim ki size geldi *“emereküm”* yani din meselelerini gören ya doğruluk ve iradenize ya şeyh ile kalp bağınıza itikâd ve istimdad ile *“cemî’un”* yani toplanmış iken, bağliken *“‘alâ reculin vâhidin”* bir kişinin bağlılığı ile *“yürüdu en yeşukka ‘asâküm”* yani diler ki igvâ ile yere karıştırma, güzel inancınızı boza. İnkâr ile sıdk ve iradenizi, nifak ve karışıklık ile şeyhe ve tarîka teveccühünüzü, yüz çevirme ile şeyhin emirlerine teslim ve bağlılığınızı, inat ve itiraz ile *“ve teferraka cemâ‘atüküm”*, kardeşlik topluluğunuzu dağıda; nefsinizi mücahadeden alıkoya, (vr.52a) ruhunuzu, murakabeden ve Hakk’ı temaşadan, sırrınızı ibadete bağlılıktan alıkoya; *“faktulûhu ey kezibuhu”* yanî katilden murad biatı ortadan kaldırmaktır demişler; (...) *“fektulûhu vezribû ‘unuka’l-âhiri”* kavliyle bey’at-ı sâniye ibtâlîne işârettir. Hak Te‘âlâ kelâm-ı kadîminde buyurur: *“Men yuti‘i’r-Resûle fekad etâ‘ellâhe ve men tevellâ femâ erselnâke ‘aleyhim hafîzan.”⁵⁴⁰* Bir ayette dahi: *“Felâ ve Rabbike lâ yû‘minûne hattâ yuhakkimûke fîmâ şecere beynehüm sümme lâyecidû fî enfüsihim haracen mimmâ kazeyte ve yüsellimû teslîmâ.”⁵⁴¹* Ve hazret-i (vr.52b) Resûl buyurur: *“Men etâ‘anî fekad etâ‘allâhu ve men ‘asânî fekad ‘asallahe⁵⁴²”* bir hadiste dahi buyurur: *“Vellahi lâ yû‘minü men lem yettebi’ hevâhu bimâ ci’tü.”⁵⁴³*

Rasûlullah (s.a.v.) Efendimiz bir hadislerinde buyurmuştur ki: *“Muhammed’in nefsinin elinde bulunduran Allah’a yemin olsun: Eğer isterseniz bu hususta yemin de edebilirim. Hiç şüphesiz, Allah’u Teâlâ’nın en sevgili kulları; Allah’ı kullarına, kullarını da Allah’a sevdiren, yeryüzünde hayır ve nasihat için dolaşandır.”* Rasûlullah (s.a.v.) Efendimizin zikrettiği bu durum, mürşidlik ve Allah’u Teâlâ’ya davet rütbesidir. İnsanın kemâle

⁵³⁸ Kim size gelir ve siz bir adam üzerinde ittifak etmişken topluluğunuzu dağıtmak ve cemaatınızı ayrılığa düşürmek isteyerek size emrederse onu öldürünüz.

⁵³⁹ Kim bir imama biat ederse ona itaat edin ve ona muhabbet edin. Şayet onunla çekişen bir diğeri gelirse o diğerrinin boynunu vurunuz.

⁵⁴⁰ Nisa, 4/80: Kim Peygamber’e itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur. Kim ki ondan yüz çevirirse kulak asma, çünkü seni onlar üzerine muhafız göndermedik.

⁵⁴¹ Nisa, 4/65: Öyle değil, Rabb’in hakkı için onlar, aralarındaki karışık işlerde seni hakem kılmadıkça, hem de verdiğin hükümden dolayı can sıkıntısı duymaksızın sana tamamıyla münkat olmadıkça iman etmiş olmazlar.

⁵⁴² Kim bana itaat ederse Allah’a itaat etmiş olur, kim bana asi olursa Allah’a asi olmuş olur.

⁵⁴³ Allah’a yemin olsun ki gönlü benim getirdiklerime tabi olmayan iman etmiş olmaz.

ermesi için lâzım olan kesin yakîn, “ikinci doğumla”⁵⁴⁴ hâsıl olur. Bu doğuşla insan, peygamberlerin (mânevi) mirasını elde etmeye hak kazanır.⁵⁴⁵

“Mürşid (şeyh) bir “insân-ı kâmil” dir. Bu kemâle bi’l asâle Peygamber (s.a.v) Efendimiz sâhiptir. Kâmiller de bi’l-vekâle bu kemâlin vârisleridir. Bütün peygamberler ve onların mensupları olan velîler Nûr-i Muhammedi mişkâtından feyz almış ve kıyâmete kadar alacaktır.”⁵⁴⁶

Mutasavvıfımız şeyhlik iddiasında bulunanları ağır bir şekilde eleştirmiştir. Çünkü bu kişi heva ehline uyararak şeyhliğin arkasına sığınarak kendi saçından sakalından izzet uman zavallı, gururundan gözü kör olmuştur. İlmi, fazlı, kemâli olmayan, dini bir kenara bırakan insanlara zirveyi gösteren zavallı bir kişidir. Hakîkî, özellikle kişinin dış görünümünü vurgulayarak kişinin saçı, sakalı, kıyafetiyle şeyhlik iddiasında bulunmasının yanlışlığını vurgulamıştır.

Hevâ ehline kalma saçın imdi

Ço şeyhlik adını tap taşın imdi

Bilürsin ki değülsin şeyhi şîh

Belî oldı gururuñ gözüne miñ⁵⁴⁷

Ger aḥvâl-i meşâyiḥden tıyayduñ

Be-küllî varlığıñdan el yuyayduñ

Hele gel şeyhliğiñ adın koyayduñ

Demidür şimdi tezvîri koyayduñ⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Mürid ile mürşid arasında yapılan sohbet nedeniyle güzel bir kaynaşma meydana getirmesiyle bir çocuğun tabii doğumla babasının bir parçası olduğu gibi, mürid de mürşidinin bir parçası durumuna gelir. Bu doğuş, mânevî bir doğuştur. Kişinin birinci doğum; onun âlem-i mülk ile irtibatını sağlar. İkinci mânevî doğuş ise, melekût âlemiyle olan irtibatını te’min eder. Allah’u Teâlâ, bu gerçeği ifade için şöyle buyurmuştur. “Böylece biz İbrahim göklerin ve yerin melekûtunu (sır ve acâibliklerini) gösteriyoruz ki; (kudret ve azametimize) yakînen inananlardan olsun. (En’âm, 6/75). Bk. Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 105.

⁵⁴⁵ Bknz. Sühreverdî, *a.g.e.*, s. 102–106.

⁵⁴⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 119.

⁵⁴⁷ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 44b–45a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 899b–900a.

⁵⁴⁸ Hakîkî, *Muhabbet-name*, vr. 72b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1495b–1496b.

Urup şâne bize saçuñ saķaluñ

Ki ‘izzet bundan umarsun hayâlũñ

‘Aceb ķanda uķar miskîn ki dîni

Ėoyup sen gösterürsin halka bîni

Burulmaz ķulaķuñ burnuñ ulaldı

Başun göķe mi iriser olaldı

Ne ‘ilmün var ne fazluñ ne kemâlũñ

Hele hoş şeyhsin şarkıt saķaluñ⁵⁴⁹

Cahil şeyh ile put arasında hiç fark yoktur. Zira ikisi de saptırmakta beraberdir.⁵⁵⁰

Şeyh ve mürşidler, kendilerine başvuran müridleri, “meşreb”⁵⁵¹lerine göre “seyahat, sohbet ve halvet” yollarından biriyle “irşad”⁵⁵² ederler. Her şeyh aynı zamanda bir mürşiddir. İman–ı Kümme (kâmil iman) hâsıl olması için şeyhe iradet–i külli (tam teslim) olmak gerektir.⁵⁵³

Her ayrılışın başlangıcı muhalefettir. Şeyhine muhalefet eden bir kimse artık onun tarikâtı üzerinde devam edemez.⁵⁵⁴

Ulular, kâmil ve mükemmel bir şeyh olmak için yirmi şartın gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

Şeyhin itikadı düzgün ve pak olmalıdır. Şeyh şer’i meseleleri bilmeli, şeyh bazı zamanlar müridin ayıbını görse de cevretmeden suçunu affetmelidir. Şeyh âkil, sünni, sahî, verâ ehli, perhizkâr şefkatli, merhametli, zorluklara tahammül etmeli, himmeti âli

⁵⁴⁹ Hakîkî, *Muhabbet-name*, vr. 97a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2020a–2021a–2022a–2023a.

⁵⁵⁰ Şirvânî, *Şifâü’l-Esrar*, s. 131.

⁵⁵¹ Meşreb: Hayat tarzı duyuş ve tutum biçimini gösterir. Anlayış tarzı. Bk. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 431.

⁵⁵² İrşad: Rehberlik etme, manen aydınlatma gafletten uyandırma. Bk. Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 317.

⁵⁵³ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 208; Şirvani, *a.g.e.*, s. 267.

⁵⁵⁴ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 418.

dağ gibi nazik, isâr ehli, kerem ehli, tevekkül ehli, teslim ehlinden, rıza ehli hürmet sahibi olmalıdır. Kendi hazzından geçip müridlerin işini bitirmelidir. Kabiliyeti olmayandan melül olmalıdır. Müridin terbiyesinde acele etmemeli, tedricen terbiye etmelidir. Şeyh sabit–kadem olmalıdır.⁵⁵⁵

Mutasavvıfımız Hakîkî *Mahabbetname de şeyhi kâmilin* özelliklerinden bahsederken bu özellikleri taşımadıkları halde kendini şeyhi kâmil olarak gösterenleri kınarcasına der ki: Senin adını şeyh taktıkları yalan, sana derviş dedikleri iftira çünkü amelin Allah için değil ve Allah yolunda değil. Sofilik adını takınan süslenen, bezenen etrafına bakınan insanlar içinde sakalını uzatan, aba içinde vakar ile yürürken kendini şeyhi kâmil sananların ne irfanı ne ilmi ne de fazileti vardır.

Aduñı şeyh dağduqları yalan

Saña derviş didükleri bühtân

Çün a‘mâlüñ degül li’llâh fi’llâh

Murâduñ şâ‘atüñden şöret ü câh

Neden bes şofılığ adın dağındüñ

Bezenüp çevre yanuña bağındüñ

Sağaluñ sarğıdursın halk içinde

Vağâr ile yürürsin delğ içinde

Görenler tâ şanalar şeyh–i kâmil

Ne ‘irfân lîki ne ‘ilmü fazâyil⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ Bk. Şirvani, *Şifaü’l Estrar*, s. 267–269.

⁵⁵⁶ Hakîki, *Mahâbbet-nâme*, vr. 103b–104a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2170b–2171b –2172a–2173a–2174a.

Bunlara rağmen bu insanların insanlar içinde takındıkları tavırlara karşın hala o insanlara şeyhi kâmil ve derviş denilmesi gerçek şeyhleri belki de görmemize bir engeldir. Gafletimiz gözümüzü perdelerse mürşid-î kâmile giden yola kalbimiz nasıl yol bulacak. Biz insanların da o sahte şeyhlerin varlığını devam ettirmesinde katkımız var ise bunun hesabı elbet kıyamette bizlerden de sorulacaktır. Öyleyse Allah'ın gerçek dostları olan mürşid-î kâmilleri arayarak onların sohbetinde bulunmak onlarla hemhal olmak gerçek müminin üzerine düşen bir vazifedir. Seyr-u Sülûk yolcusu olan her müridin bir mürşidin irşadına mutlaka ihtiyacı var. Dünyada yolcu olan biz insanlar bu yalan dünyanın yalanları ve tuzaklarında boğulmamak için peygambere daha sonra Allah'a bizleri götürecek rehberlerimizin rehberliğinde dünya yolculuğumuzu tamamlamak her mümine nasip olur inşallah! Amin.

C. Müridin Özellikleri

Kelime mânâsı olarak mürid; “İstekli”, “İrade eden”, “arzu eden”, “bey’at eden”, “talep eden” anlamlarına gelir.⁵⁵⁷ Tasavvufi ıstılahta ise “Allah’a vuslatı arzu eden, bir başka deyişle, Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak isteyen ve bu olgunluğun eğitimini verecek bir mürşide bağlanan kişiye mürîd denir.”⁵⁵⁸

Aziz Mahmud Hüdâyi, mürîdi, “gerçekte iradesi olmayandır. Gerçi her müridin muradı vardır; hakîkî mürîdin muradı da Allah’tır” diye tanımlanmaktadır.⁵⁵⁹

Mutasavvıflar mürîdi üç farklı kategoride ele almışlardır.

1. Mutlak Mürid: Şeyhe niçin ve neden sözcükleriyle itiraz etmeyen ve şeyhinin konuşmalarına karşı delil istemeyen sâliktir.

2. Mücaz Mürid: Şeyhinin emir ve yasaklarına karşı gelen⁵⁶⁰ müridlerin mürşidlerine karşı koyacakları edeb, sufilere göre edeblerin en önemlilerindedir. Onlar, bu konuda Hz. Rasûlullah’a (s.a.v.) ve ashâbına uymaktadırlar. Bu konuda Cenâb-ı Hakk şöyle buyurmuştur:

⁵⁵⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 454; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 260; Atik, *İslâmi Kavramlar*, s. 543; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 500.

⁵⁵⁸ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 454.

⁵⁵⁹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 208.

⁵⁶⁰ Atik, *İslâmi Kavramlar*, s. 544.

“Ey iman edenler! (Sözde ve işte) Allah ve Resûlünün önüne geçmeyin; haddi aşmayın. Allah’dan korkun. Şüphesiz O, her şeyi işiten ve bilendir.”⁵⁶¹

Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif de* müridin uyması gereken bazı edep kuralları belirtir.

Bunlardan bazıları şunlardır.

Mürid, kendi irade ve ihtiyârından sıyrılarak, nefsi ve malındaki tasarruflarında ancak müşidine danışarak hareket etmelidir. Müşidinin meclisinde devamlı sükût halinde bulunması ve güzel bulduğu her kelâmı huzurunda söylemeye kalkışmamasıdır. Mürid, kendisine âid güzel işlerde, müşidi kendisine bir açıklama yapmaya kadar sükûtu tercih edip, söz ve fiille atılmamasıdır. Mürid, müşidinin yanında sesini yükselterek, çokça gülerken ve fazla konuşarak edebini dağıtmamalıdır. Sadık bir mürid, müşidinin kendisi için Allah ve Resûlü namına bir hatırlatma ve uyarma vesilesi olduğunu düşünmelidir. Mürid müşidinin yanına girerken ziyaret ederken benzeri konularda acele etmemelidir. Müşidine karşı edeb üzere davranarak, zâhirini ve bâtını güzelleştirmelidir.⁵⁶²

Hastalandığımızda tedavi için doktora gidiyorsak mânevi hastalıklarımızın tabibleri de müşidlerdir. Onlara teslim olmak, onlar gibi olmaya çalışmaktır; hidâyet ise Allah’tandır.⁵⁶³

Yusuf Hakîkî mahabbetnamede müridin özelliklerinden bahsederken özellikle müridin şeyhine karşı tavırlarında riayet edeceği edeb kurallarını çiğneyip ehlullahın gönlünden çıkanları dini yıkanlar olarak nitelendirmiştir.

Gönülden çıkan mürid olamaz artık gönül yıkana da Müslüman denilmemeli çünkü böylelerinin itikadı çürüktür. Şeyhe boyun eğmedikleri gibi günden güne inadlarını da artırırlar.

Ki ehlü’llâh gönlünden çıkanlar

Degüldür ille şol dinin yıkanlar

⁵⁶¹ Hucurat, 49/1.

⁵⁶² Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 520–530.

⁵⁶³ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 114–115.

Mürîd ad virme gönûlden çıkana

Müslümân dimegil gönül yıķana

Çürükdür ancalarıñ i'tikâdı

Anuñçün şeyha olmaz inķıyâdı

Ki günden güne arturur 'inâdı

Bes işler olur az az her fesâdı⁵⁶⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*'de müridin dürüst ve sağlam bir kişi olması için yedi haslete sahip olması gerekir.

1. Müridlikte sıdk ki bunun alameti, hazırlık yapmaktır.
2. Allah'a itaata sebep oluşturmak ki bunun alameti; kötü arkadaşları terk etmektir.
3. Nefsinin halini bilmek ki bunun alameti; nefsin afetlerini keşfetmektir.
4. Allah'ı bilen âlimlerin meclislerine katılmak ki, bunun alâmeti; böyle âlimleri diğerlerine tercih etmektir.
5. Tevbe-i Nasuh ile tevbe etmektir ki bunun alameti; heva ile olan bağları kesmektir.
6. Nefsin arzuladığı şeyde zühd sahibi olmak ve ilmin zemmetmediği helal lokmayı yemektir ki, bunun âlameti; onu aramaktır. İlmin nefsine hâkim olması ise, şeriatın hükmüne uygun olan mübah yollarla olmalıdır.
7. Bütün bunlarda kendisine destek olacak salîh bir arkadaş sahibi olmasıdır." Müridin bu yedi haslete ulaşabilmek ve bu yedi hasletin binasının sağlam, temellerinin güçlü olması için şu dört şeyden istifade edilir: açlık, uykusuzluk, sukût ve halvet.⁵⁶⁵

Hakîkî'ye göre mürid olan kendi cinsinden olmayana uymamalı çünkü bütün çabası zâyî olup mahv olur. Her kim bidat ehliyle yoldaş olursa o, şeriatın emrine uymaz serkeş olur.

Müridiseñ hele nâ-cinse uyma

İdüp zâyî 'ķamu so'yüñi yuyma

⁵⁶⁴ Hakîkî, *Mahabbet-name*, vr. 28b-29a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 554b-555a-567a-568a.

⁵⁶⁵ el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, s. 325-326.

Kim ehl-i bid‘at ile yoldaş olur

O şer ‘emrine uymaz serkeş olur.⁵⁶⁶

Hakîkatte mürid murâddır murad da müriddir. Çünkü Allah Teâlâ’yı irade eden kimse, ulu ve Yüce Allah’tan olan ezeldaki irâde ile onu irâde etmektedir. Önce Allah kulunu irâde ettiği için, sonra kul onu irâde etmiştir.⁵⁶⁷ Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Allah onları sever onlar da Allah’ı severler”*⁵⁶⁸, *“Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır”*⁵⁶⁹, *“Tevbe etsinler, diye Allah onlara tevbeyle nasib eyledi.”*⁵⁷⁰ (Allah’ın tevbe etmesi, kulların ona dönmeleri için daha evvel O’nun kullarına dönmesi manâsına gelir). *“Bizim için mücahede edenleri biz yollarımıza iletiriz.”*⁵⁷¹

Mutasavvıfımız, Mukallid (taklid eden) kişinin tabiata uyumlu görünümüne rağmen eleştiri sahibi bir kişiliği vardır. İlk başlarda mürid gibi davranır sonunda musibet olup mahcubiyetiyle kalır. Huzura varmaya yol bulamaz çünkü şeyhlere hizmet yapmamış fakirlik yolunu hiç bilmez. Mukallid olan bu kişilere şeyhlere ne hizmet etmiş ne de saygı göstermiş cehaletiyle genel halk tabakasından olmuştur.

Eger taqliddür evvelde vâcib

Mürîde olur âhirde meşâyib

Ki maḥcûbiyyet ile ḳolduğıdur

Anuñ ne ḫazrete yol bulduğıdur

Meşayih ḫızmetin çün ḳılmamışdur

Ṭarîk-ı faḫrı ḫiç ol bilmemişdür

Ne ḫızmet ḳıldı ne var ihtirâmı

Şüyûḫa ḳaldı cehl ile o‘âmî⁵⁷²

⁵⁶⁶ Hakîkî, *Mahabbet-name*, vr. 30a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 581a–582a.

⁵⁶⁷ Kelâbâzi, *Ta’arruf*, s. 200.

⁵⁶⁸ Maide, 5/54.

⁵⁶⁹ Maide, 5/119.

⁵⁷⁰ Tevbe, 9/118.

⁵⁷¹ Ankebut, 29/69.

⁵⁷² Hakîkî, *Mahabbet-name*, vr. 72b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1490b–1491b –1492b–1493b.

Mevlana hazretleri mesnevîde mukallit, yani taklit eden kişiyi sağıra benzetir. Bir mürit şeyhini ağlar görünce, dayanamayıp o da ağladı. İki kişi kendi aralarında gülünecek bir şey söyleyince bir kere güler. Sağırda o söze iki defa güler. Birincisi gülüş, herkesi gülerek görerek, onlara uymak, onları taklit etmek içindir. Sağır, onların neden güldüklerinden haberi yoktur. Sebebini anlayınca ikinci defa güler. Mukallid kendisinde bulunan sevinç, neşe, sağırın sevinci gibidir. Kendi içinin sevinci değildir. Taklit bir sevinçtir. Şeyhin mânevi feyzi bir ışık gibi müritlere vurunca, müritlere mânevî bir neşe gelir. Fakat bu feyz ve neşe müridin kendisinin değildir, şeyhten gelmektedir.⁵⁷³

Tasavvuf okuluna kaydını yaptıрма durumundakilere tâlib denir. Tâlib, taleb eden, isteyen demektir. Tasavvufta, hedefe ulaşana kadar dört dereceden söz edilir. Tâlib, mürid, sâlik, vâsıl. Tâlib ilk derecedir.⁵⁷⁴ Sâlik, mana olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişiye, sâlik denir.⁵⁷⁵ Vâsıl; Allah'ı bilen emirlerini yerine getiren ve yasaklarından kaçınan kişi anlamına gelmektedir.⁵⁷⁶

Hakîkî'ye göre taleb etmek taliblerin gücüdür. Hakkın gücünün salvetidür (hücum). Taleb kulda mutluluk mayasıdır. Taleb hakkın başarısının süsüdür.

Ṭaleb ṭaliblerüñ bil devletidür.

Ṭaleb bil cezbe-i Ḥaḳ şavletidür

Ṭaleb ḳulda sa'âdet mâyesidür

Ṭaleb tevfiḳ-ı Ḥaḳ pîrâyesidür⁵⁷⁷

Mutasavvıfımıza göre mahabbet ehl-i takvayla güzeldir, irade ise mevlayı sevmekle güzeldir. Zenginleri sevmek sâlikin yolunu bağlar, onun yoluna engel olur. Salik aşka varmayınca ve aklını aşk ile yitirmeyince, mahabbet sarhoşluğuna kavuşmaz. Mahabbetin şükrü yok olmak iledir.

Meveddet ehli taḳvâyıla hoşdur

⁵⁷³ Bk. Rumî, *Mesnevî*, C. V–VI, s. 111.

⁵⁷⁴ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 625.

⁵⁷⁵ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 541.

⁵⁷⁶ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 690.

⁵⁷⁷ Hakîkî, *Mahabbet-name*, vr. 61a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1248a–1249a.

İrâdet ḥubb-ı Mevlâyıla hoşdur

Meveddet agniyâyıla çü veddür

Ki bağlar sâlikün yolına seddür⁵⁷⁸

İşin sâlik irürmeyince ‘ışka

Bu ‘aqlın hem yitürmeyince ‘ışka

Ḥanum vaşl eylemez sekr-i maḥabbet

Ki hoş maḥv iledür şükr-i maḥabbet⁵⁷⁹

Hakîkî, tasavvuf yolundaki dördüncü derece olan vâsıldan bahsederken şu öğütte bulunur: Maḥabbet ateşini kâmil yapasın, özünü dildara kavuşturasın.

Maḥabbet âteşin kâmil idesin

Özüñ dil-dâra tâ vâşıl idesin⁵⁸⁰

Yusuf Hakîkî, *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde müridin özellikleri ile ilgili olarak şunları söyler:

(vr. 28a)Saadete ulaşan kimseler kâmil şeyhlerin kontrolünde süluka girenlerdir. Şeyh Evhadü’-d-din-i Kirmânî⁵⁸¹ rahmetu’l-lâhi ‘aleyh buyurur: “*Herkes önce yoldaş arar / O zaman yola düşer.*”

⁵⁷⁸ Hakîkî, *Maḥabbet-name*, vr. 6a; *Maḥâbbet-nâme (nşr)*, 71a–72a.

⁵⁷⁹ Hakîkî, *Maḥabbet-name*, vr. 19b; *Maḥâbbet-nâme (nşr)*, 362b–363a.

⁵⁸⁰ Hakîkî, *Maḥabbet-name*, vr. 61a; *Maḥâbbet-nâme (nşr)*, 1247a.

⁵⁸¹ Anadolu’da İshrâkîliğin temsilcisi olan Evhadü’-d-din-i Kirmânî İran doğumlu olup (ö.685/1238)’de ölmüş. Muhyiddin İbni Arabî ile Konya’da görüşmüş. Hayatı hakkında en önemli kaynak kendi adıyla anılan menakıb-namesidir. Malatya, Konya, Sivas’ta ikâmet etmiş, fakat çoğunlukla Kayseri’de kalmıştır. *Mirsâdü’l-İbâd* müellifi Necmeddin Dâye ile muhtemelen Sivas’ta görüşmüş. Horasan ve Maveraünnehir seyahati sırasında Necmeddin-i Kübrâ ile görüştüğü rivayet edilmektedir. Bir süre Erdebil’de kaldıktan sonra Şam’da İbni Arabî’nin sohbetlerine katılmıştır. Şihabuddin Sühreverdî’nin (634/1237)’de ölümü üzerine Bağdad’da Merzubâniyye Hankâhı’na şeyh tayin edildi. 21 Mart 1238’de vefat etti. Evhadüddin, Allah’ın cemâl sıfatının tecellîlerini varlıkta temaşa etmeyi esas alan “Şâhid-bâzî” denilen tasavvufî meşrebe sahip bir sufidir. Gençlerle sema etmekten büyük zevk duyduğu söylenmektedir. Bid’atçı olduğu gerekçesiyle Sühreverdî, Mevlânâ ve Şems-i Tebrizî tarafından tenkit edilmiştir. (Bk. Nihat Azamat, “*Evhadüddin-i Kirmanî*, DİA., c.11, s.519).

Hazret-i Resul zamanından tâ bu zamâna dek meşâyihden ve hulefâdan hiç kimse icazet olmaksızın meşâyih elinden diyerek *lâ-‘ale’t-ta‘yîn*⁵⁸² ya da kendi adını anarak filan elinden diye tevbe vermemiştir.

Mürîdin şeyhten icâzet talep etmesi doğru değildir. Çünkü(vr.29b) mürît tam teslimiyet içinde olmalıdır. *‘Aleyküm bi’s-sem‘-i ve’t-tâ‘ati velev kâne ‘abden habeşsiyyen*⁵⁸³.

Necmü Dâye der ki: Mürîdlik Hakk’ın zatıyla sıfatlanmaktır. Hak Te‘âlâ bu sıfatla kula tecellî etmeyince irâdet nûru ‘aksi kulun gönlünde zâhir olup mürît olmaz. Şayet mürît kendi varlığını ortadan kaldıramazsa zillet vadisine düşer ve imanı tehlikeye girer. Hak Te‘âlâ buyurur ki: *Velâ tülkû bi-eydiyeküm ile’t-tehlûketi*⁵⁸⁴ (vr.30a). Bu sebeple icâzet talep etmek mürît için iflas demektir. İcazet talep etmek küstahlığını ancak kendini beğenenler yapar (vr. 30b).Şeyh, müride “*es-seyrü ila’l-lâhî*⁵⁸⁵”deki nefis menzillerinden ilâhî tecellîlerin başlangıcı olan kalp makamının sonuna ulaştığında icazet verir. İstidatları olmadığı hâlde icâzet talep edenlere de icâzet verirler, fakat bu icazet onlar için doğru yoldan sapma sebebidir. Ancak şeyh, icazeti kendi isteğiyle verirse o başkadır.

Bu durum *Yunus Emre*’nin bir şiirinde dediği gibidir:

“Bir devlügeç yuva yapar yürür ilden yavru kapar

Dogan ileyinden sapar zîre elinde murdârı var”

(vr. 31a)Devlügeç’in kaptığı yavru nefsi emrede murdâr degildir temiz yumurtadır.

“Zîre elinde murdârı var”ın manası şudur: Mürîtler, mürebbî huzûrunda ve meşâyih tarîkında iç taraflarını güçlendirmeden iddia sahiplerinin kışkırtmasıyla dalalete düşerler; itikâtları temizken murdar olur. Şeytanın vesveseleri zahir azâyaya sirâyet eder.

Böylece nefis ne şeriata itaat eder ne şeyhin emirlerine.

Necmeddin-i Kübrâ der ki: *Kim tarîkate girer, sonra ayrılırsa “mürted-i tarîkat”* olur.

⁵⁸² Gelişigüzel.

⁵⁸³ Habeşli bir köle bile olsa size düşen, dinlemek ve itaat etmektir.

⁵⁸⁴ Bakara, 2/195 “...ellerinizle tehlikeye atmayın,”

⁵⁸⁵ Allah’a yürüyüş.

Tarikatten kovulmak, şeriaten kovulmaktan beterdir. Çünkü şeriaten çıkan kelime-i tevhidi (vr.43a) söylemekle kurtulur. Ancak tarikatten kovulan “amel-i sakaleyn” ile bile işe yaramaz. ***talebü'l-hâl ez-zevâli muhâlün***⁵⁸⁶. Bu zaîf de der ki:

Her kime kim 'inâyetün olmazısa delîl-i râh

Kande varurısa ana zulmet ola fûrûg-ı mâh⁵⁸⁷

Necmü Dâye der ki: “Mürît zahirinde ve batınında şeyhine tam teslim olmalıdır; onun işlerine ve sözlerine hiç itiraz etmemelidir. Şayet yumurta kuşun tasarrufundan dışarı düşse batıl olur. Artık ondan bir hayır gelmez; ne kuş olur ne yumurta.” (vr.43b) Yumurta kuşun tasarrufundan çıkıp fasit olunca cihanın bütün kuşları toplansalar yine o yumurtayı ıslah edemezler. Bunun gibi şayet mürit, şeyhin vilayetinden reddedilirse artık hiç bir şeyh onu bir yere ulaştıramaz; bütün şeyhlerce reddedilmiş olur.

Ancak bir özür ile, onun inâyeti “delîl-i râh” olanlar için ümit var. Bayezid’e, “*Tâlîbe ne gerektir?*” diye sordular. “*Doğuştan devlet.*” dedi. “*O olmazsa?*” dediler. “*Güçlü bir vücut.*” dedi. “*O da olmazsa?*” diye sorduklarında ise “*O zaman ölmek olmaktan yeğdir.*” cevabını verdi.

Meşayihden bazıları Allah’a giden yolda pek çok menzil ve aşamaların olduğunu, pek çoğunun ilk basamakta kaldığını, “*men* (vr.44a) *yuzlililâhu felâ hâdiyeleh ve yezerühüm fi tugyânihim.*⁵⁸⁸” ayeti gereğince Allah’ın yardımı ulaşanların ise ileri gittiğini söylemişlerdir. “*Sümme reşşe ‘aleyhim min nûrihî*⁵⁸⁹” kime yetişirse sülûkünde ona yol gösterir. “*Fe men esâbe min zâlike’n-nûri ihtedâ*⁵⁹⁰” kime ulaşmazsa, karanlıkta, dalalette kalır. Artık o, mürşit talebiyle nereye gitse ayın ışığı ona zulmet olur. Yani evliyanın keşif nurları ona şüphe karanlıkları olur. Bir mürşidin hizmetine girdiğinde de tam bir teslim, saygı ve bağlılıkla hizmet etmeyeceği için inat ve itiraz karanlıklarında kalır.

⁵⁸⁶ Geçmiş hâli talep etmek muhaldir.

⁵⁸⁷ “Beyt” adı altında burada yer alan ve açıklaması yapılan beyitler Hakîkî’nin Divanında “Der-tazarru ve Arz-ı Niyaz ve Nasihat” başlığı altında 293b varağında yer alan 9 beyitlik bir şiirdir ve ilk üç beyti şu şekildedir:

Her kime kim 'inâyetün olmazısa delîl-i râh
Kande varurısa ana zulmet ola fûrûg-ı mâh
Câziben ırmeyen kişi ne yüz agarda sa'y idüp
Neyleye nide kaldı ol tâlî'i gibi rû-siyâh
Pertev-i tal'atün kimün cânına şu'le salmadı

Vasluna layık olmadı müzdi anun kamu günah

⁵⁸⁸ Araf, 7/186: Allah kimi şaşırtırsa onu doğru yola götürecektir, Allah onları şaşkın bir hâlde azgınlıkları içinde bırakır.

⁵⁸⁹ Sonra onların üzerine kendi nurundan serpti.

⁵⁹⁰ Bu nurdan kim nasıbdar olduysa hidayete ermiştir.

Necmü Dâye der ki: Sadık bir mürit başlangıçta “*ve’llezîne câhedû finâ*⁵⁹¹” kaziyyesi üzere ayağını talep yoluna koyarsa Rabbanî yardımın cezbesi onun gönül yüzünü nefsten dönderir ve Rabbanî tarafa yöneltir. Allah, (vr. 44b) “*Lenehdiyennehüm sübülenâ*⁵⁹²” sünneti üzere şeyhin cemalini onun kalp aynasına arz eder; mürit bu cemale âşık olur.

Artık kararı kalmaz. Bütün saadetlerin kaynağı bu âşıklıktır. Mürit, şeyhin velayetinin cemaline âşık olmayınca kendi irade ve ihtiyarından çıkmaz, kendini şeyhe tam teslim edemez. Kim, “*vellezîne câhedû finâ*” kaziyyesi üzere yola girerse inâyetün ona “*delîl-i râh*”, yardımcı olmasın; yani hangi şeyhin hizmetini seçip ona mürit olursa ay ışığı ona zulmet ola, yani şeyhin parlak cemali onun kalp aynasına parlaklık göstermesin, vücut perdesinde kalsın. (vr. 45a)

Necmü Dâye der ki: Şayet şifa dağıtan doktor, hasta olsa kendi kendini tedavi edemez. (vr. 49b) Çünkü hastalıktan dolayı artık eski doktor değildir. Ona sağlıklı, iyi görüşlü bir doktor gerek. Şayet bulunmazsa hasta doktorun tedavisi pek fayda vermez. Müride bir yardım ulaşmaz.

Seni bilen uyumakta sen uyumaktasın

Uyuyan uyuyanı nasıl uyandırısın

Artık hata ile nefse ve şeytana aldanmamak, kendi ilmine ve aklına güvenmemek gerektiği iyice anlaşılmalı. İradet tohumu gönle düşünce, gaybın hizmetçilerine saygı göstermeli, onları bir ganimet olarak görmelidir. Bir ulunun hizmetine girince onun kâmil olup olmadığını bilmiyorsa da “*‘aleyküm bi’s-sem‘i ve’t-tâ‘atî*⁵⁹³” işaretini kendisi için bilmeli. Şöyle buyrulur: “*Velev kâne ‘abden habeşiyyen.*⁵⁹⁴” Meşâyih bu konuda, kendi tasarrufunda olmaktansa bir kedinin tasarrufunda olmak daha iyidir demişlerdir. “*Velâ tekilnî ilâ nefsi tarfete ‘aynin.*⁵⁹⁵” Ayrıca demişlerdir ki Kaf’dan Kaf’a uçmaktansa bir sivrisineğin kanadı altında olmak daha iyidir. (vr. 50a) Bu sözlerin hepsi şöhret âfetinden kaçınmak gerektiğine işaret etmektedir.

⁵⁹¹ Ankebut, 29/69: ... Uğrunuzda mücahede edenleri...

⁵⁹² Ankebut, 29/ 69: ... elbette yolumuza götürürüz. Ayetin tamamı mealen şöyledir: Uğrumuzda mücahede edenleri elbette yolumuza götürürüz; Allah iyi iş işleyenlerle beraberdir.

⁵⁹³ Size gereken dinlemek ve itaat etmektir.

⁵⁹⁴ Habeşli bir köle bile olsa.

⁵⁹⁵ Göz açıp kapayacak bir süre kadar bile beni nefsim bırakma.

Ben kendi çalışmamla ne yapabilir ne iş başarabilirim. Senden bir yardım ulaşmayan o kula yazık. (vr. 50b) Halktan ve nefsten, kim talibi şeyhe hizmetten alıkoyarsa irade gücüyle buna engel olunmalıdır. Böylece fakr devletinden mahrum kalınmaz; ondan mahrum olan iki cihan devletinden mahrumdur.

Şartlardan biri de müridin, şeyhine dost olana dost, düşman olana düşman olmasıdır. Allah buyurur: “Lâ tecidu kavmen yü’minûne bi’l-lâhi ve’l-yevmi’l-âhiri yûadûne men hâdellahe ve Resûlehu velev-kâne âbâ’ehüm ev ebnâehüm ev ihvânehüm ev ‘aşiretehüm.⁵⁹⁶” Dostluğun belirtisi dostun dostunu dost, düşmanını düşman tutmaktır.

(vr.51a) El-ma’nâ, “ennehu lâyectemi’u’l-îmânü me’a vidâdı a’dâ’i’llâhi” yani iman, Allah’ın düşmanlarına sevgi ile bir arada olmaz. Kim bir kimseyi sevmezse onun düşmanını da sevmesi şu iki yönden yasaklanmıştır: Kalpte Allah’ın düşmanına karşı sevgi varsa kişi ya münafık olur ya da büyük bir günah işlemiş olur. Sahih iman ve halis tevhide ulaşanlar mübtedîlerle bir arada oturmaz, yiyip içmezler. *Hakayık-ı Süllemî*’de:

“Ve men dâhene mebtedi’an selebehu’llâhu halâvete’s-süneni ve men dahike ilâ mübtedi’in neze’allahu nûre’l-îmâni min kalbihi ve in lem yusaddak felyücerreb.⁵⁹⁷” denilir.

Cemâleddin Ürmevî der ki: Şeyh hazretlerinden, “*el-mü’minü ke’n-nahleti lâye’kuluhu illâ tayyiben velâ yeza’u illâ tayyiben.*⁵⁹⁸”i sordum. Şeyh dedi ki: İman batınî işlerdendir; imanı kabul eden gönüldür. Dilin yiyeceği tevhidin aslı olan gönül sahiplerinin gücü “Lâilâheillallah” sözüdür. Müminin arıya benzetilmesinin sebebi ondur: Birincisi; “*Ve evhâ Rabbüke ilâ’n-nahl*⁵⁹⁹” nimetini vermiştir. Mümine de “*Ve eyyedehüm birûhin minhu*⁶⁰⁰” keramet buyurmuştur. İkincisi; nahl, imamsız ve sultansız hiçbir yerde kalmaz. Mümin de (vr.53a) Peygamber’e tabi olarak, sahabe ve ümmetin icmasıyla karar eder ve muhalefeti caiz görmez. Üçüncüsü; sultanı ile karar tutar; “*vechün mine’l-*

⁵⁹⁶ Mücadele, 58/ 22: Allah’a ve âhret gününe iman edenlerin babaları veya oğulları veya kardeşleri veyahut soyu sopu aşiretleri olsa da yine Allah’ı ve peygamberini düşman tutanlara dostluk ettiğini göremezsin.

⁵⁹⁷ Kim bir bidatçıya yalakalık ederse Allah ondan sünnetlerin lezzetini kahran alır, kim bir bidatçıya gülerse Allah ondan iman nurunu söküp alır, eğer bunun öyle olmadığı düşünülüyorsa denensin!

⁵⁹⁸ Mümin arı gibidir; o ancak iyi olanı yer ve sadece iyiyi üretir.

⁵⁹⁹ Nahl, 16/ 68: ... Ve Rabb’in arıya ilham etti ki...

⁶⁰⁰ Mücadele, 58/ 22: ... Ve onları kendisinden bir ruhla destekledi...

*vücûhi*⁶⁰¹” fermanına aykırı gitmez. Huzurda ve gaybette onun işaretiyle gider. Mürid de şeyhten bir işaret gelmeyince herhangi bir işe başlamaz.

Dördüncüsü; nahl, bitkilerde olan bütün güzellikleri meydana getirir ve sultana iletir. Mürid de gönül sahibinin telkiniyle zahir ve batında amel eder ve vakıada kelimeyi tevhitte oluşan latîfeleri şeyhin işareti olmadan pirden başkasına demez. Beşincisi; nahl önce kendi evinin içini doldurur, güzelleştirir; ondan sonra kendisinden fayda isteyenlere fayda sağlar. Kişi de önce kendi içini güzelleştirmeli ki dışından arkadaşlarına güzellik geçsin. Altıncısı; (vr.53b) nahlin kaidesidir ki, karınca ve sinek gibi hiçbir böcek ona giremez. Girse derhâl dışarı atılır. Mürid de Hakk’ın rızasına aykırı hiçbir düşünceye gönlünde yer vermemelidir. Şayet olursa defetmeye çalışmalı muhaliflerin sohbetinden de kaçmalıdır.

Yedincisi; nahl her mevsimi bilir; baharda tohum için su iletir; güller görünmeye başlayınca evleri güllerle donatırlar. Oğul vermek vakti gelince o gülleri yer ve böylece boşalmış evleri bal doldurur. “*Şarâbun muhtelifün elvânühu fhi şifâün linnâsi*.”⁶⁰² Mürid de vaktini iyi geçirmeli, ziyan etmemelidir. İçinin süslenmesi için beklemelidir. Sekizincisi; nahl, dört ay boyunca sultan huzurunda müşahadede olur. (vr.54a) Ondan başka bir şeyle meşgul olmaz. Mürid de batın huzuru ile müşahade lezzetinden başka bir şeyle meşgul olmamalıdır.

Dokuzuncusu; nahl, topladığı bütün gıdayı götürür, onun hesabıyla meşgul olmaz. Topladıklarını kendinin bilmez. Ve sultanın izni olmadan kullanmaz. Mürid de işine bakmalı, işin hesabını yapmamalı; ibadetle meşgul olmalı, göze getirmemelidir. Onuncusu; sultan çocuklarından hangisi sultanlığa, nahlin şehzadesi olmaya lâyık ise onu sultanlığa kabul eder; ona biat ederler, diğerlerini işe karıştırmazlar. Eğer onlardan biri hükümranlılık dava ederse katline izin verirler. (vr.55b) Mürid de mürşidin müracaat ettiği biri ile ve her sesle tereddüt içinde, şaşkınlık içinde olmamalı, kendi meşrebini bilmelidir. Bu menzilde kendisini bile vermemelidir. “*el-mü’minü ke’n-nahli*”de bu on makam görünmektedir. On makam da batını vardır ki “*ve evhâ Rabbüke ilâ’n-nahli*” sırrındadır, onu dille anlatmak olmaz. Sarı arılar vardır, bir yere toplanır, sultanları olur; fakat ne kadar sultanları olursa hepsiyle ittifak edip her saat onlardan birinin işaretiyle iş

⁶⁰¹ Vecihlerden bir vecih.

⁶⁰² Nahl, 16/69: ... İnsanlar için kendisinde şifa bulunan renkleri çeşitli bir içecek...

yaparlar. Nahl gibi her biri bir yere ev yaparlar, fakat kimse onların evinden ışık verecek bir mum, şifa ve hoşluk verecek bir bal alamaz. Meşrebini bilmeyen, her gördüğüne taklit ile uyan müridin işinden ve kalp evinden de kalp hastalığına, nefis hastalığına şifa verecek, din hoşluğu verecek bir yakın mumu meydana gelmez. (vr.55a)

Şeyh Zeyneddin-i Hafî der ki: Müritliğin şartlarından biri şeyh ile kalp bağının devamıdır; ondan yardım isteyecek, teslim olacak, sevgi gösterecek. Kişiyeye şeyhinden başka vasıtalarla feyz hasıl olmaz. Dünya şeyhle dolu olsa da şayet müridin içinde şeyhinden başkasına bir alâka uyanırsa batını vahdaniyyete açılmaz. Çünkü insanın iki yönü var: Biri ulvî, biri süflî. Hak Te'âlâ yönden münezzehtir. Nasıl kibleye yönelmeden namaz makbul olmazsa Resul'e bağlanıp teslim olmadan Resul'ün nübüvvetine kalp bağlamadan Allah'a yönelme hasıl olmaz.

Resul bir vasıttadır. Kalp ile Resulullah'a bağlanmaksızın kula Allah'tan feyz gelmez. (vr.55b) Sonra beden ve ruh ile bir yöne yönelince insana vahdaniyyetten feyzler ve kabiliyetler hasıl olur.

Bilinmelidir ki, müridin şeyhinden yardım istemesi Hz. Resul'den yardım istemesidir; çünkü şeyhi de şeyhinden yardım ister; böylece tâ Hz. Resul'e kadar gider.

Zeyneddin-i Hafî, risâlesinde der ki: Allah'ın feyzinin kesilip müridin terakkîden geri kalması çok görülen bir şey değildir; bu, ancak kalp bağının kesilmesiyle olur. Sâlik daima ona yönelmiş durumda olmalıdır; halka yönelen Hak'tan dönmüş olur. (vr.56a) Toprak, rüzgâr, güneşin sıcaklığı hep zavallı bir damlacığın düşmanıdır. Oysa (bir çeşmeye bağlı olarak) akmakta olan su birbirine el, ayak; güç, kuvvettir. Çeşmeden kesilen su bunca düşman ortasında; elsiz, ayaksız, başsız, o kadar mesafeyi aşıp hangi yardımla ve nasıl denize ulaşabilir!

İKİNCİ BÖLÜM

I. MARİFET İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Marifet sözlükte: “Bilgi”, tecrübi ve ameli bilgi, “tanımak”, “âşinalık”, “bilmek” anlamlarına gelir. Tasavvufi terim olarak Allah’ın zâtı ve sıfatları hakkında şüphe götürmeyecek bir bilgiye sahip olmak demektir. Sûfilerin ruhani halleri yaşayarak, manevi ve ilahi hakikatleri tadarak (iç tecrübeyle vasıtasız olarak) elde ettikleri bilgi, irfan. Bu yoldan Hakk’a dair elde edilen bilgiye marifetullah, buna sahip olan kişiye arif-i billah (arif, urefa) denir.⁶⁰³

Ulemâ lisanında marifet ilim mânasına gelir. Onlara göre her ilim bir marifettir, her marifet de ilimdir. Allah hakkında âlim olan herkes ârifdir. Her ârif de âlimdir.⁶⁰⁴

Usûl âlimleri ilimle marifet arasında fark görmemişler ve bunların ikisi birdir, demişlerdir. Ancak şunu da ifade etmişlerdir: Hakk Teâlâ’ya âlim denilmesi câizdir ama ârif denilmesi uygun değildir. Tasavvuf yolunun şeyhlerine (r.a.) gelince, muamele ve hal ile beraber bulunan ilme –ki onların hallerini ifad eden ilim budur– marifet, bu ilmin âlimine de ârif ismini vermişlerdir.⁶⁰⁵

Marifet iki çeşittir: a) Tanınma (ta’arruf) yolu ile hâsıl olan marifet, b) Tanıtma (ta’rif) yolu ile hâsıl olan marifet. Ta’arrufun manası şudur: Ulu ve Yüce Allah kullarına kendisini bizzat tanıtır. Bu çeşit marifet hakkında İbrahim (a.s.): “*Üful edenleri, zevâle erip yok olanları sevmem*” demiştir. Ta’rifin manâsı da şudur: Allah kullarına kudretinin eserlerini âfâk (dış dünya) ta ve enfüs (iç dünya) te, maddi ve manevi âlemlerde gösterir.⁶⁰⁶

⁶⁰³ Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 412; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 234; Karagöz, *İslâmi Kavramlar*, s. 471.

⁶⁰⁴ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 398.

⁶⁰⁵ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 533.

⁶⁰⁶ Kelâbâzi, *Ta’arruf*, s. 95.

Bir kısım âlimler ma'rifeti, zühd, takvâ, Seyr u sülûk, şeriat, tarikat ve hakikat âdâbına riâyet olarak ta'rif etmişlerdir.⁶⁰⁷

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde marifet konusu ile ilgili olarak şunları söyler: İmam Cafer-i Sâdık buyurur ki: *El-mevtü hüve't-tevbetü*, (31b) Ya'nî mevt tevbe getirmektir. Allah buyurur: *Fetûbû ilâ bâri'iküm fektulû enfuseküm*⁶⁰⁸. *Femen tâbe katle nefsehu*⁶⁰⁹. Hz. Peygamber buyurur: *Reca'nâ mine'l-cihâdi'l-asgari ile'l-cihâdi'l-ekberi*⁶¹⁰. Bir başka hadiste: *El-mücâhidu men câhede nefsehu femer tâbe 'an hevâhu fekad hayye bihüdâhu*, ya'nî kim nefsin arzularından tevbe etti, yanî kâmil bir şeyhin gözetiminde mücâhedât kılıcıyla nefsini öldürdü, hidayet nuru ile dalâletten kurtuldu ve marifetle de cehâletten kurtulup ebedî bir hayat kazandı. Allah buyurur: *Ve men kâne meymen feahyeynâhu*, ya'nî *meymen bi'l-cehli feahyeynâhu bi'l-ilm*⁶¹¹.

A. İlim

Arapça olan ilim kelimesi lügütte; “Bilmek”, “Marifet”, “İrfan”, “kendini bilmek”, “sâlikin kendini bilmesi”, “Bir şeyi gerçeğe uygun şekliyle idrak etmek (algılamaktır)”, “cahilliğin zıddı” gibi anlamlara gelir.⁶¹²

Sufilere göre ilim: “İlmin varlığı marifetle, aklın varlığı ilimledir. Marifet ise kendi kendine var (kâim ve sâbit) olur.” Akıl ilimle bilmek, ilim marifetle bilmek, marifet Hakk'la bilmektir. Ebu Bekir verrak: “*Marifet eşyayı şekil ve suretiyle tanımak, ilim ise eşyanın mahiyetini ve hakikatini bilmek*” demiştir.⁶¹³ “İlim bir sıfattır ki, canlı bir varlık onunla âlim olur.”⁶¹⁴

İlim, delille ortaya konan ve bilgisizliği ortadan kaldıran şeydir. İlmin üç derecesi vardır. Birincisi açık olan ilim, ikincisi gizli olan ilim, üçüncüsü ledunnî ilimdir.⁶¹⁵

⁶⁰⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 316.

⁶⁰⁸ Bakara, 2/54: ...Yaratana tevbe edin, nefislerinizi öldürün...

⁶⁰⁹ Kim nefsini öldürmeye yönelirse.

⁶¹⁰ Küçük cihattan büyük cihada döndük.

⁶¹¹ Cehaletten dolayı ölü iken bilgiyle ilimle dirilttik.

⁶¹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 182; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 304; Karagöz, *İslâmi Kavramlar*, s. 369.

⁶¹³ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 97–98.

⁶¹⁴ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 91.

⁶¹⁵ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, s. 113–114.

Beşeriyetin babası Hz. Âdem'e ilk verilen şey; İlim ve hikmet olup, sonra bunlar evlatlarına intikal etmiştir. Nitekim unutmak (nisyan), isyan, şeytan ve nefsin arzularına uyma gibi hasetler de ondan çocuklarına intikal etmiştir.⁶¹⁶

Hucviri'ye göre ilim iki çeşittir. Biri Allah Teâlâ'nın ilmi, diğeri halkın ilmi. Kulun bilgisi, Allah Teâlâ'nın ilminin yanında yok olup gider. Çünkü Allah'ın ilmi onun sıfatıdır onunla kaimdir, onun vasıflarının nihayeti yoktur. Bizim ilmimiz ise bizim sıfatımızdır, bizimle kaimdir, vasıflarımızın nihayeti mevcuttur.⁶¹⁷

“Aşk bir bilgi kaynağıdır, bilgi getirir. Aşkın ardından bilgi gelir. Burada ki “marifet” anlamındaki bilgi sır bilgisidir. Çünkü hakîkatın yüzündeki perdeler birer birer aşk ile kaldırılacaktır. Aşkın vazifesi vuslata kadar, yani o iki ayrı parçayı birbirine kavuşturuncaya kadar şiddetini sürdürecektir. Ancak vuslat gerçekleştikten sonra o ayrılık artık beraberliğe dönüştükten sonra aşk kendi içinde bir dönüşüme uğrayarak sûfilerin diliyle bir marifetle, bilgiye yerini teslim eder”.⁶¹⁸

Bir şeye dair bilginin gerçekleşmesi ve onu tam olarak bilmek, bilinen şey ile bir olmasıdır. İnsanın bir şeyi bilmeyişinin sebebi, o ikisinin nitelik, mertebe özellik ve benzeri şeylerde farklı olmasını temin eden hükümlerin çokluğudur. İki şey arasında farklılığa neden olan hükümler, bütünü ile ortadan kalkarsa marifet kemâle erer ve sahih olur. Gerçek mârifet, Hakkın kendisine kontrol edilemeyen ve nitelenemeyen bir tecelli ile ansızın geldiği kimsenin mârifetidir.⁶¹⁹

Yusuf Hakîkî'ye göre cehalet ile ne din ne de takva olur. Kişi takvasız ise dinini yıkar, âlim olsa bile cahildir. Kim ilimsiz amelini amel ederse çabasını ilimsizlikten dolayı gevşetmiş değersiz kılmıştır. İlim amelsiz fayda vermiyor, âlimde ilimsiz güzel olmaz. İlimsiz, amelsiz kurtuluş olmaz. Kimin ilim ve amelden payı yoksa uzun amelden gözünü açamaz.

⁶¹⁶ Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 108.

⁶¹⁷ Hucviri, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 91.

⁶¹⁸ Mahmut Erol Kılıç; *Sûfi ve Şiir, Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Projesi*, İnsan Yay., İstanbul 2005, s. 179–185.

⁶¹⁹ Sadreddin **Konevî**; *en-nefahâtü'l-ilahiye*, (Ter. Ekrem Demirli), 12. Yay., İstanbul 2004, s. 48,49,126.

Gel imdi ‘ilm ile kııl dînuñ ihyâ

Ki cehl ile ne dîn olur ne taqvâ

Ki taqvâsuz kişi dînin yıkar bil

Ger ol ‘âlim ola câhil eger bil

Kim a‘mâlin dürüst itdi bilâ– ‘ilm

Velî so’yini süst itdi bilâ–‘ilm

‘Amelküz fâyide virmez velî‘ilm

Letâfetsüz olur ‘âlim bilâ–hilm⁶²⁰

Ki ‘ilm ile dürür dînuñ hayâtı

Bilâ– ‘ilm ü ‘amel bulmaz necâtı

Anuñ kim hazzı yok ‘ilmü ‘amelden

Gözünü açamaz tûl–i emelden⁶²¹

Mutasavvıflar, ilmi değişik şekillerde sınıflandırmışlardır. Nazar ve delil yoluyla elde edilen bilgiye ilm-el-yakîn, keşif ve ilhâm yoluyla elde edilen bilgiye ayne’l-yakîn, beşeri özelliklerden sıyrılarak vuslat ile hâsıl olan bilgiye hakka’l-yakîn denir.⁶²²

Yürümediği, gitmediği yolu kim bilebilir ki. Eğer falan kişi iyi bilir dersin, onunla bile onun ulaştığı ilme varmamışsın. Niceleri ilmini cehalete satmış, niceleri ehil olmayana elde ettiklerini sattı. Mutasavvıfımız ilim yolcusunun ulaştığı menzile ulaşamayan marifet ehli olmayan kişilerin bu ilimleri elde etmelerinin sakıncasını aslında vurgulamıştır.

Yürümediği yolu kim bilürdi

Eger dirseñ fülân yahşı bilürdi

⁶²⁰ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 10a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 156a–157a–158a–162a.

⁶²¹ Hakîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 10b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 169a–170b.

⁶²² Sühreverdi, *Avârifü’l-Meârif*, s. 683; Yakîn, hiçbir suretle sahibine şüphe gelmeyecek ilim demektir. Bunlar insanlar hakkında kullanılır. İlme’l-yakîn, delil ve burhan ile hâsıl olan ilim demektir. Ayne’l-yakîn, ise beyan hükmüyle meydana gelen ilimdir. Hakka’l-yakîn de doğrudan doğruya görme (ayan, manen görme) ile elde edilen ilimdir. İlme’l-yakîn, akıl sahiplerinin ilmidir. Ayne’l-yakîn, ilim sahiplerinin ilmidir. Hakka’l-yakîn ise ma’rifet (manevi bilgi) sahiplerinin ilmidir. Bk. Süleyman Ateş; *İslâm Tasavvufusu*, Elif Matbaacılık Yay., Ankara 1972, s. 72.

Anuñla bile çün yol varmamışsın

Bes ol irdügi ‘ilme irmemişsin⁶²³

Niçeler bunda ‘ilmin cehle şatdı

Niçeler hâsılın nâ–ehle şatdı⁶²⁴

Sûfiler, bilginin kaynağının, akıl değil de, kalp olduğuna inanır ve onun, aynı zamanda ilâhi aşk ve tecellinin merkezi olduğunu kabullenirler. Bazen de bilgiyi kalb’e, ilâhi aşk’ı ruh’a, tecelliye de sırr’a hasrederler. Ancak gerçek olan şu ki marifet, aşk ve tecelli genel anlamda “kalp” diye isimlendirdiğimiz tek bir şeye veya tek bir güce ait üç ayrı görüntüden ibarettir. Sufiler kalp ile akli idrak mekanizmasının unsurları olarak görür. Aklın idrakini “ilim”, kalbin idrakini “marifet ve zevk” diye isimlendirirler.⁶²⁵

Kur’ân kalbi, gâh sahih imanın odağı, gâh idrak ve kavrayış melekesinin merkezi olan bir mekanizma olarak değerlendirmiştir.⁶²⁶

Hakîkî’ye göre ruhun aydınlığı kalbe saçılınca ilmi hakikatleri elde edilir. Bu hakikatleri elde eden kaynak olur. Öyle ki deniz olur dalgalarıyla okyanus olur. Bu da kişinin ilmi derinliğine, marifet ehl-i olduğuna işarettir. İlim tahsil eden derviş değildir talibdir.

İderdi albe işrâat–ı rûhuñ

Haayık ‘ilmi olurdu fütühuñ

Anuñla bar olurduñ kân olurduñ

Gelüp geh mevce bil ‘ummân olurduñ⁶²⁷

Begüm masûsa ad inkâr yodur

Bilüñ tasil–i ‘ilme ‘âr yodur

⁶²³ Hâkîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 81b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1689b–1690b.

⁶²⁴ Hâkîkî, *Mahâbbet-name*, vr. 82a; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1697a.

⁶²⁵ Ebu’l-Alâ **Afîfi**; *Tasavvuf, İslâm’da Manevi Devrim*, (Çev.: H. İbrahim Kaçar–Murat Sülün), Risale Yay., İstanbul 2004, s. 276–278.

⁶²⁶ Muhammed, 47/22; Mücadele, 58/21; Âl–i İmran, 3/7; Bakara, 2/6; Bakara, 2/88; Münafikun, 63/3; En’âm, 6/25; Mutaffifin, 83/14.

⁶²⁷ Hâkîkî, *Mahâbbet-name*, vr. 96b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 2016b–2017b.

Harîşîdür bu dervîşî degüldür

Bu ser–mestî vü bî–h ‘işî degüldür⁶²⁸

Kur’ân–ı Kerîm’de ilmin önemi ve bilen kişilerle bilmeyen kişilerin aynı olamayacağını vurgulayan pek çok ayet bulunmaktadır.⁶²⁹

Mevlana Hz. leri *Mesnevide* bilginin iki kanadı, şüphenin ise tek kanadı vardır. Zan kusurludur zanna düşmek sonu gelmeyen bir uçuştur. Tek kanatlı bir kuş, çabucak tepetaklak düşer. Zan kuşu, düşe kalka “Yuvaya ulaşırım” ümidi ile tek kanat uçar. Zandan kurtulur ve ona “yakîn ilmi” yüz gösterirse o tek kanatlı kuş iki kanatlı olur. Ondandır doğru yoldan yürür; ne yüzüstü düşer sürünür, ne de eğri büğrü uçar.⁶³⁰

İnsanın yaratılışındaki haline vurgu yapan mutasavvıfımız Yusuf Hakiki, kudretin ve ilmin sahibi olan Allah’ın huzuruna giderken elinde sermayesi olmayanlar akılsız kalıverip ilim ve amelden iflas etmiş olarak görmüştür.

Di neñ var idi evvel nuţfeyiken

Elüñde ya ho gönlüñ mużğayiken

Kim iderdi saña ol dem de hurkat

Anuñ kudret onuñ bu ‘ilm ü hikmet⁶³¹

Gidersin hażrete uş bî–biđâ’at

Ne zâd u râhıla ne zıkr ü tâ’at

Ne ‘ilm ü ne vera ‘ne zühd ü taqvâ

Dirigâ vü dirigâ vü dirigâ

Eğer adıysa hanum bunuñ yir

Seni kıanda qor uş bir bir kamu yir⁶³²

⁶²⁸ Hâkîkî, *Mahabbet-name*, vr. 138b; *Mahâbbet–nâme (nşr)*, 2922b–2923b.

⁶²⁹ Âraf, 7/32; Mücadele, 58/11; Fatır, 35/27; Fussilet, 41/3; Ankebût, 29/43, En’âm, 6/97; Zümer, 39/9; Nisa, 4/113; Kasas, 28/14; Tevbe, 9/11; Mâide, 5/110.

⁶³⁰ Bk. Mevlana, *Mesnevi*, C. III–IV, s. 134–135.

⁶³¹ Hâkîkî, *Mahâbbet–nâme*, vr. 148b; *Mahâbbet–nâme (nşr)*, 3136b–3137b.

⁶³² Hâkîkî, *Mahâbbet–nâme*, vr. 165b; *Mahâbbet–nâme (nşr)*, 3509b–3510b–3511b.

İlâhi müflisüz ‘ilm ü ‘amelden

Elümüz boş-a vir zeyğ u zeleden⁶³³

B. İlm-i Ledün

“Ledun” kelimesi Arapçada zaman veya mekân zarfı olup, yanında...de, ...da mânâlarını ihtivâ eder. Bu kelime Kur’ân’da “Ona katımızdan bir ilim öğrettik...”⁶³⁴ âyetiyle “ledunnî ilim”, gaybi ilim, sırlara vâkîf olma anlamında kullanılmış bir terimdir. Bu nedenle ilm-i ledun, ilham ve keşf yoluyla elde edilen, tahsil yapmadan, çaba göstermeden, Allah tarafından vasita olmaksızın kula öğretilen bu ilme “ilm-i ledünnî”, ilâhi bilgi, denir. Bu ilim kişiye özgü mahrem bir bilgidir.⁶³⁵

Şeriat, rivayet ve dirayeti kapsayan bir ilmin adıdır. Rivayet ve dirayeti bir arada düşündüğümüzde karşımıza zâhir ve bâtın amellerine çağıran bir şeriat ilmi çıkar. Bu ma’nâda ilimde zahir ile bâtını birbirinden soyutlamak caiz olmaz. Çünkü kalpte olan ve lisanla açığa vurulmayan ilim, bâtın ilmidir. İlim, zâhir ve bâtın özelliklerini taşıyan kulu zâhir ve bâtın amellerine çağıran şeriat ilmidir.⁶³⁶

Kur’ân’da Allah Teâlâ da: “Allah size nimetlerin zâhir (görüneni) ve bâtınını (görünmeyenini) ihsan etmiştir.”⁶³⁷

Sufilere göre zâhiri ilim çalışarak elde edilir, bâtınî ilim Allah’ın hidayetine ve lütfuna bağlıdır. Çalışma ile elde edilemeyeceği gibi çalışmadan da olmaz. Zahîrî ve bâtınî ilim, ruh ve beden gibi birbirini tamamlar. Batınî (ledünnî) ilme vakîf olanlar, gaybe muttali olur. Onların bu ittııı, “Gaybı Allah’tan başka kimse bilmez” hükmüne aykırı değildir. Çünkü onlar da gaybi kendi beşeri vücutlarıyla değil, beşeri vücuttan geçip Hakk’ın sıfatlarını kazanarak bilirler. Bu halde kendileriyle değil, Allah ile dirler. Allah’ın gözüyle görür bilirler.⁶³⁸

⁶³³ Hâkîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 171b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 3641b.

⁶³⁴ Kehf, 18/65.

⁶³⁵ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s. 397; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 184.

⁶³⁶ Serrâc, *el-Lüma’*, s. 23.

⁶³⁷ Lokman, 31/20.

⁶³⁸ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 124–125.

Tasavvufî anlayışa göre Kur'ân-ı Kerim'in her âyetinin zâhiri ve bâtinî olmak üzere iki manası⁶³⁹ ve her harfin de bir hudûdu⁶⁴⁰ vardır. Mutasavvıflara göre, her devirde Kur'ân'ın her bir harfi ve âyetiyle amel eden bir topluluk olmuştur ve olacaktır.⁶⁴¹

Yusuf Hakîkî'ye göre hakikat ilmi olan ilm-i leduna ulaşmak için göğsünde Mahabbet ateşi veya gönül ahından aydınlığı olanlar felsefeyi bırakmalıdır. Çünkü felsefede nur yoktur. Felsefecinin de şuuru olmaz. İlmi ledundaki rumuzları Sünni olmayanların dışındakilerde anlayamaz.

Gel imdi varısa sineñde süzuñ

Maḥabbetden ya âh-ı dil-fürüzuñ

Ḳo yoḡdur felsefiyyâtuñ ḡo nûrı

Hem olmaz felsefinüñ bil ş'u'urı

Bu taḡḡikâta ki'ilm-i ledünni

Rumûzın fehm idemez ḡayr-ı sünî⁶⁴²

Yusuf Hakîkî der ki cemâlin aşkıyla eyle aydınlık, hocam can gözüyle gül bahçesi eyle kalbimizi. Bize lütuf sofrandan nevale ver kendi içkinden bir bardak içir. Mutasavvıfımız lütuf sofrasıyla hocası Hacı Bayram'ı veliye verilen batın-ı ilmi kasteder. Hocasına verilen batın-i ilimden nasiplenmek ister.

Cemâlüñ şevkıyla eyle rûşen

Ḳocam câ gözin eyle ḡalbi Gülşen

⁶³⁹ Kur'ân'ın zâhir ve bâtin olmak üzere çift mânâlı olduğunu bizzat Kur'ân-ı Kerim işaret etmektedir: "Allah, sözün en güzelini (Kur'ân'ı), birbirine benzer, ikişerli bir kitap hâlinde indirdi." (Zümer, 39/23). Ögke, Yiğitbaşı Veli, *Ahmed Şemseddin-i Marmaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 332, 6. Dipnot.

⁶⁴⁰ Burada her harfin hudûdundan maksat, Kur'ân okuma esnasında onu dikkatle, usul ve kaidesine uygun olarak (tertil üzere) okumak; tefsir ederken de duyulan ve nakledilen şeylerle Kur'ân'ı aşmamaktır. Bk. Ögke, *a.g.e.*, s. 332, 7. Dipnot; Sühreverdi, *Avârif*, s. 26.

⁶⁴¹ Ögke, *a.g.e.*, s. 242.

⁶⁴² Hâkîkî, *Mahâbbet-nâme*, vr. 92b; *Mahâbbet-nâme (nşr)*, 1928b-1929b-1930b.

Bize vir h'ân-ı luţfuñdan nevâle

İçür hamr-ı leadünnîden piyâle

Ebed kııl 'ıŝkuñıla mest ü maħmûr

Çoyup varlığı rehne çalalum 'ûr⁶⁴³

“İlm-i ledün veya vehbî ilim olarak ifade edilen mânevi ilimlerin, sûfilere göre birtakım hususi özellikleri vardır ki bunlar, onun diğeri ilimlerden ayrıldığı noktalar olup, kısaca şunlardır:

1. Mânevi ilmin ve ilhâmın insan vücudundaki yeri kalbdır.
2. İlhâm-ı Rabbânî, ancak mânevî kirlere arınmış, gaflet ve zulmet perdelerini üzerinden atmış, ilâhî nûr ve zikirle yıkanmış bir kalbde hâsıl olur. Bunun yolu da takvâdır.
3. İlhâm ve ilm-i ledünn, vehbîdir, manevi hâlle gerçekleşir, vahiy gibi emniyetli değildir, helâl ve haramla sabit olmaz.
4. İlhâm, velinin kalbine his ve şuuru karışmadan ilka edilir, zannîdir, vahiy gibi kat'î değildir.”⁶⁴⁴

“Kalbe gelen düşünce çeşitlerinin birbirine karşıtılıp tanınamaması dört sebepten birisine dayanmaktadır.

1. Kalpdeki yakinin zayıf oluşu
2. Nefsin sıfatlarını ve ahlaklarını yakinen tanıttacak ilmin azlığı
3. Takvâyı terk ederek hevâyâ uymak,
4. Dünya mevki ve malına mahabbet edip insanlar yanında makam ve yükseklik aramak.

Kim bu dört şeyden korunur, muhafaza edilirse o, meleğin ilhamı ile şeytanın vesvesesinin arasını ayırıp farkedebilir.”⁶⁴⁵

⁶⁴³ Hakikî, Mahabbet-nâme, vr. 127a-127b; Mahabbet-nâme (nşr) 2672b.-2673b.-2674b.

⁶⁴⁴ Dilaver Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf, Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şule Yay., İstanbul 1997, s. 486-494.

⁶⁴⁵ Sühreverdî, *Avâ'rifü'l-Mearif*, s. 600-601.

Mevlana Celaleddin Rumî *Mesnevide*, Hz. Peygamber Efendimizin; “*Kur’ân’ın zâhiri (yani dış yüzü) mânâsı var, bâtinî (yani iç yüzü) mânâsı var. Bâtının da yedinci bâtına kadar bâtinî mânâsı var*” hadisini açıklarken Kur’ân’ın görünen kelimelerin ve onlardan çıkan zâhirî mananın altında, pek güçlü pek derin bir de bâtinî mânâ, iç mânâ vardır. Kur’ân’ın görünen manasına sadece bakılmamasını, Kur’ân’ın dış yüzü insana benzer; insanın şekli, yüzü, boyu, posu görünür ama ruhu gizlidir, görünmez. Şeytan Hz. Âdem’in dış yüzüne bakıp, ondaki iç yüzü hakikâti göremedi.⁶⁴⁶

Mutasavvıfımıza göre ilm-i ledünü elde etmek için sıfatlardan niteliklerden sıyrılmak gerekir. Allah her kime marifetden o saf sudan bir yudum verir ise o kimse kavuşma gününe kadar mest olur:

Ħanum maĦu olmadın vaşf u sıfatdan

Cihânda di zülâl-i ma’rifetden

Kime virmiş dürür bir cür’a sâķi

Ki mest ola ilâ-**yevmi’t-telâķi**

Şanur mısın ki bu ‘ilm-i ledünni

Cihânda değme gülün ola fenni

Ki yüz binlerde şol câna virilür

Ki şabl-ı şâhî Ħânında urılır⁶⁴⁷

C. İlim-Âmel İlişkisi

“İnsanlar, amelsiz ilim elde etmeğe özene bezene itina gösteriyor. Kitapları okuma ve ezberleme hususunda ve bunlarla ilgili tahsil yollarını ikmâl etmede ciddi gayret sarfediyorlar. Hâlbuki mücerret (soyut-yalın) bir ilim elde etmek insana büyük bir fazilet ve rüchâniyyet (üstün oluş) sağlamaz. Zira Şeytan da vaktiyle büyük bir bilgindi.

⁶⁴⁶ Bk. Mevlânâ, *Mesnevi*, C. III, IV, s. 340.

⁶⁴⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 144b; Mahabbet-nâme (nşr) 3045b-3046b, 3047b, 3048b.

Lakin kendi ilmiyle dalâlet yoluna saptı; ilmi kendisini kurtaramadı, bil’akis onu yanlış istikametlere sürükledi.”⁶⁴⁸

Allah Resulü (sav) ve Selef-i Salih ilmin amelden daha faziletli olduğunu birçok sözleriyle teyid etmişlerdir. Selef uleması ilmi amelden üstün tutmuşlar bu meyandaki sözlerine baktığımızda şunları söylemişlerdir: “*İlimden bir zerre, keza mikdar amelden daha faziletlidir.*”⁶⁴⁹ “*Âlimin kıldığı iki rekât, abidin kıldığı bin rekâttan daha faziletlidir.*” Bu babda Ebu Said el-Hudri de (r.a.) Allah Resulü’nden (s.a.v.) şunu rivayet etmiştir: “*Âlimin abide üstünlüğü, benim ümmetime üstünlüğüm gibidir.*” Meşhur bir hadiste ise; “*...Ayın diğer yıldızlara üstünlüğü gibidir*” buyurulmaktadır. Amel sahipleri ilimlerinin derecelerine göre “illiyyun”⁶⁴⁹ derecelerinde yerlerini alır ve birbirlerinin üstlerine yerleşirler.⁶⁵⁰

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî’ye göre ihlâs ile amel eden, dinin bünyesinde dinini bozacak bir şey bırakmamalı ve koymamalıdır. Allah’tan rahmet uman bir kimse kin, hased ve isyandan uzak durmalı; ihlâs ile devamlı amellerini yapıp, fakirlik ihtiyaç o kişinin önünde olmalıdır:

Ger ihlâş ile eylersen ‘amel sen

Çam bünyâd-ı dînünde hâlel sen⁶⁵¹

Eğer rahmet umarısañ hüdâ’dan

Arın hıkd u hâsedden geç riyadan

‘Amel ihlâş ile eyle hemîşe

Ki faqr u fâka olsun saña pîşe⁶⁵²

⁶⁴⁸ Abdu’l-Bârî en-Nedevî, *Tasavvuf ve Hayat*, s. 54.

⁶⁴⁹ İlliyyun: Göğün ve cennetin en yüksek yeri. İyi amelli kişilerin ruhu bu yerde bulunacaktır. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 306.

⁶⁵⁰ el-Mekkî, *Kütü’l-Kulub*, C. II, s. 38.

⁶⁵¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 32b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 639b.

⁶⁵² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 33a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 649b-650b.

Hakîkîye göre, sâlik olan kişi için nefsin hevaları güzel görünebilir fakat amel riyasız ve ihlâs ile hoştur. Eğer kendi gururunu olmaya ki beğenmezse çünkü sâlik yolun başında nefsinin tuzaklarıyla karşı karşıya geldiğinde bunlara yenilmesi daha kolaydır. Onun, amelini ihlâslı ve riyasız bir şekilde yapabilmesi de nefsin hevalarını bilmesi ile olur. Burada da salike şart olanın ilim olduğunu görüyoruz:

Efendi salike terk-i hevâ hoş

‘Amel ihlâş ile hem bî-riyâ hoş

‘Amel ihlâş ile hoşdur efendi

Ger olmaya gurûr-ı hod-pesendi⁶⁵³

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî’ye göre amel riyasız oldukça hoştur, kalplere ışık oldukça güzeldir. Amel eğer insanın batınına bir nur vermezse o amel insanın gururunu artırır. İnsanın iç alemîne (batınına) nur veren amel için riyadan uzak durmak gerekir. Çünkü riya gizli şirkidir. Müttaki (ehl-i takva) olan riyâkar olmaz. Amellerimizi riyadan sakınarak ihlâs ile yaparken her zaman samimi insanlarla amellerimizi yapmalıyız.

‘Amel bes bî-riyâ oldukça hoşdur

Çulûbe ol ziyâ oldukça hoşdur

‘Amel ki bâtına olmaya nûr

Hemân ol arturur ‘ucb u gurûr

Riyâdan kıl hâzer şirk-i hafidür

Mürâyî olmaz ol kim müttakîdür

Riyâdan kıl hâzer ihlâş ile kıl

‘Amel her bâr merd-i hâş ile kıl⁶⁵⁴

Yusuf Hakîkînin yukarıdaki beyitlerinde ifade ettiği gibi müttakî olan riyâkar olmaz. Müttaki olanlar zahiri ilimleri ve bîatni ilimlerini elde edebilmiş özellikle bîatn-i ilim (marifet) kendisine bahş olunarak riya gibi nefsin afetlerine düşmez. Bir de samimi

⁶⁵³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 340; *Mahabbet-nâme* (nşr) 667b-668b.

⁶⁵⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 108a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2264b-2265b-2266b-2267b.

insanlarla amellerimizi yapmamızı öğütleyen mutasavvıfımız, samimi insanlarla muttaki salih, ihlâslı insanları kastetmektedir. İlim burada bu insanların hayatında tabiki vardır. Bu insanlara samimiyeti kazandıran ilim nedir diye sorguladığımızda ledün ilmi (marifet) olduğunu da mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî de, diğer mutasavvıfların da bu cevabı verdiğini görüyoruz incelemelerimiz sonucunda.

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde ilim-amel ilişki ile ilgili olarak şunları söyler:

Eğer meşayih kendisini halka, mutasavvıfların sıfatında ve terbiye ehlinin görünüşüyle gösterir, içi de bunun zıddı olursa koyun suretinde kurt gibidir. Halk onu koyun gibi bildiği için ondan emin olur, o da hile ve aldatmayla işini yürütür.

Meşayih, zahirî faziletlerden çok batınî faziletlere de önem verirler; ilim ve amel kanatlarıyla yüce âlemlerde uçmazlar. Bu şekilde onlar ten tuzağında kalırlarsa melekût bahçelerinde nasıl dolaşırlar! (vr.40b)

Derler ki; keşf kendi hata ve eksiklerini bilmektir. “*Men ‘arefe nefsehu bi’l-‘ubudiyeti fekad ‘arefe Rabbehu bi’r-rubûbiyeti*”⁶⁵⁵ hünerine ve sırların içine ulaşmaktır.

Keramet bütün bağları kesip mücerret olmaktır. Kadem, kendiliğinden dışarıya ayak basmaktır ki sülukte maksada ulaşılsın. Himmet; iki âleme, Hakk’ın aşağısına baş eğmektir. Bütün bu keşf, keramet, kadem ve himmet Hak ile meşgul olmaktır. Bunun aksi, başkalarıyla oyalanmaktır ve perdedir.

Ayrıca demişlerdir ki: Keramet ya havada uçmak ya su üzerinde yürümektir; oysa havada uçmak erenlerin yanında bir sivrisinek derecesidir. Deniz üzerinde yürümek ise bir saman çöpü gibi olmaktır. Bunlara itibar edilmez. (vr.46b) Yine demişlerdir ki:

Alışılmışın dışında bu gibi işler bir kimsede görülse ve o kişi bu kerametlerle halk içinde sevilip sayılsa muhtemelen ona öbür dünyada “*ezhebtüm tayyibâtiküm fi hayâtikümü’ d-dünya ve’s-temta’tüm bihâ.*”⁶⁵⁶ nasip olmaz.

⁶⁵⁵ Kim kendi nefsinin zatının kulluğunu bilirse şüphesiz Rabb’ının da Rabb’lığını bilir.

⁶⁵⁶ Ahkâf, 46/20: ...lezzetlerinizi dünya diriliğinde zayı ettiniz, orada safa sürdünüz....

D. Zâhîr–Bâtîn İlişkisi

“Dış”, “dışa ait”, “zuhur eden”, “ortaya çıkan”, “görünen”, “dış görünen”, “bir şeyin dış yüzü ve görünen tarafı” manalarına gelen zâhîr kelimesi Allah’ın güzel isimlerinden biridir. Allah bu isim gereği, hikmeti, kudreti ve sıfatlarıyla görünür; zuhur eder. Zâhîrin karşıtı bâtîn’dir.⁶⁵⁷ Bâtîn ise “iç”, “gizli”, “derun”, “iç nihan”, “gizli âlem”, “öz” gibi manalara gelmektedir. El–Bâtîn, Allah’ın güzel isimlerinden biridir. Âlemin tümü Hakk’tır. Zuhûru da âlemden ibarettir. Allah, bu âleme göre zâtı itibariyle el–Bâtîn’dir.⁶⁵⁸

Yusuf Hakîkî’ye göre emre itaat edip şevk kanadını açan süratli yol alır. Dünyanın vefasını kimse bulamadı. Açıktan dünyanın kötülüğünü de görürsün:

Hele sen nefsi gel emre mu’tit

Cenâh–ı şevkî aç seyr–i serî’t

Cihânuñ kimse bulmadı vefâsın

Görürsün ahi hem zâhîr fenâsın⁶⁵⁹

Mutasavvıfımıza göre ehli zahirin aklı, gönlün temiz bir inanç itikad ile temiz olacağını bilir.

Göñül pâk i’tikâd ile ki tâhir

Bilür olduğunu ‘akl ehli zâhîr⁶⁶⁰

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî hanımına “*kesin bilki ey hanım Mevla ehli olan kişiler, yürürken gizli olan ortaya çıkar*” demiştir *Mahabbet–nâme* adlı eserinde. Mutasavvıfımız Mevla ehli kişiler için bunları söylerken insanlar için ise gözünün çapağını silmezsin, görse bile açık olarak bilemezsin; bütün mâhlukat, cemalinin

⁶⁵⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 718; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 381.

⁶⁵⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 68; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 90.

⁶⁵⁹ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 24a; *Mahabbet–nâme* (nşr) 457b, 458b.

anlamını göremez peki nasıl mükemmelliğini bilsin diye Rabbine içini dökercesine akıtmıştır eserinde. Mutasavvıfımız için Mevla ehli kişilerle, diğer insanların arasındaki en büyük farkı aşağıdaki beyitlerde de görüyoruz ki marifet sahibi olmaktır:

Yağın bil ki hanum merdân-ı Mevlî

Yürürken zâhir olur yine maḥfi

Çapağın gözünüñ çün silemezsin

Görürseñ dağı zâhir bilemezsin

Halâyık çünki ma'nîsi cemâlin

Göremez bes nice bilsün kemâlin⁶⁶¹

Mutasavvıfımıza göre işe yarar bir adam isteyen, Allah ehline arkadaş olmak isteyen kişi yüzünü toprağa sürercesine kibir ve gururu bırakmalıdır. Çünkü batınını nirsuz, uzak bırakmasın:

Gel imdi merd-i kâr olmak dilersen

Sen ehlü'llâh'a yâr olmak dilersen

Yüz ur toprağa ço 'ucb u gurûrı

Çamasun bätını bî-nûr dûri⁶⁶²

Mutasavvıfımıza göre kul şayet günahlarının bağışlanmasını istiyorsa, toprağa yüzünü vursun. İç âleminin temizliği içinde gönülden gelerek canı kesinlikle nura daldırmalı. Mahabbet nuru batını (içini) temiz eyler. Mahabbet nuru olmadan kimse idrak edemez. Batın nurlarını kesinlikle o nurları idrak edemez. Kul talep eylemeli ki Allah'tan da başarı gelsin:

⁶⁶⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 44b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 893b.

⁶⁶¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 143b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 3028b-3029b-3030b.

⁶⁶² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 34a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 465b-666b.

Hele ur toprağa yüz ma'ziretde

Ol olmağ diler isen mağrifetde

Göñül ü cân hemîşe ğarķ-ı nura

Şafâ-yı bâtına dâyim huzûra⁶⁶³

Mağabbet nûrı eyler bâtını pâk

Bilâ-nûr-ı mağabbet kimse idrâk

İdemez bâtın envârın be-tağķîk

Ṭalebkâ ol ki Hâķ'dan ire tevfiķ⁶⁶⁴

Bâtın ilmîni, batın nurlarını elde etmenin öncelikli şartlarını mutasavvıfımızın yukarıdaki beyitlerinden de anlaşılıyor ki kibir ve gururu bırakıp muhabbetle gönülden yani ihlâsla Allah'tan taleb ederek elde edebiliriz.

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde zâhîr-bâtîn ilişkisi ile ilgili olarak şunları söyler:

Necmi Dâye der ki: Mürit zahirinde ve batnında şeyhine tam teslim olmalıdır; onun işlerine ve sözlerine hiç itiraz etmemelidir. Şayet yumurta kuşun tasarrufundan dışarı düşse batıl olur. Artık ondan bir hayır gelmez; ne kuş olur ne yumurta. (vr.43b) Yumurta kuşun tasarrufundan çıkıp fasit olunca cihanın bütün kuşları toplansalar yine o yumurtayı ıslah edemezler. Bunun gibi şayet mürit, şeyhin vilayetinden reddedilirse artık hiç bir şeyh onu bir yere ulaştıramaz; bütün şeyhlerce reddedilmiş olur. Ancak bir özür ile, onun inâyeti “delîl-i râh” olanlar için ümit var.

Şeyh Zeyneddin-i Hafî der ki: Müritliğin şartlarından biri şeyh ile kalp bağının devamıdır; ondan yardım isteyecek, teslim olacak, sevgi gösterecek. Kişiyeye şeyhinden başka vasıtalarla feyz hasıl olmaz. Dünya şeyhle dolu olsa da şayet müridin içinde

⁶⁶³ Hakîkî, *Mağabbet-nâme*, vr. 56b; *Mağabbet-nâme* (nşr) 1154b-1155b.

şeyhinden başkasına bir alâka uyanırsa batını vahdaniyyete açılmaz. Çünkü insanın iki yönü var: Biri ulvî, biri süflî. Hak Te‘âlâ yönden münezzehtir. Nasıl kibleye yönelmeden namaz makbul olmazsa Resul’e bağlanıp teslim olmadan Resul’ün nübüvvetine kalp bağlamadan Allah’a yönelme hasıl olmaz. Resul bir vasıtaadır. Kalp ile Resulullah’a bağlanmaksızın kula Allah’tan feyz gelmez. (vr.55b) Sonra beden ve ruh ile bir yöne yönelince insana vahdaniyyetten feyzler ve kabiliyetler hasıl olur.

Bilinmelidir ki, müridin şeyhinden yardım istemesi Hz. Resul’den yardım istemesidir; çünkü şeyhi de şeyhinden yardım ister; böylece tâ Hz. Resul’e kadar gider.

Yusuf Hakîkî için, mahbuba ulaşmayı ümit eden, gönülden masivayı kovmalı. Derviş olanın amelleri, salih olmalı ki, her zaman levhalar içine dokuna. Kalbi, günah bulaşıklığından temizleyip, azizlik elbisesinden çıplak etmeli; masivaya meyletmekten geri koymazsa batını kibir ve riyadan arıtmaz:

Recâ eylersen i ‘âşık likâyı

Gönülden yuy gider gel mâsivâyı

Ki a‘ mâlûñ ola derviş şâlih

Toķına başına her dem levâyih

Arıda kalbi levş–i ma‘şıyyetden

İde ‘ârî ki şevb–i ta‘ziyetden

Ger olmazsan bu meyli mâsivâdan

Arıtmaz bâtınıñ kibr ü riyâdan⁶⁶⁵

II. TAHAKKUKLA İLGİLİ KAVRAMLAR

“Tasavvufun tahakkuk boyutu, tasavvufta seyru süluk sonucunda elde edilen hal duygusu ve bu suretle elde edilen bilgiler tecrübi bilgilerdir. Hak vergisidir. Bu

⁶⁶⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 60b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 1237b–1238b.

⁶⁶⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 109a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2280b–2281b–2282b–2283b.

noktadaki haller de genellikle ya kalbî ve vicdanî duygulardan ibaret olur, ya da marifet ve bilgiye dair bulunur.”⁶⁶⁶

Tasavvufun tahakkuk boyutunu; aşk, mahabbetullah, kalb ve kalbin tasfiyesi, ruh ve ruhun arındırılması, sır, havf ve recâ, cem ve fark, fenâ ve bekâ, firkat ve vuslat başlıkları altında Yusuf Hakîkî'nin eserlerinden hareketle izah etmeye çalışacağız.

A. Aşk ve Mahâbbetullah

Aşk kelimesinin Arapça aslı “ışk” olup sözlükte; “Müfrit mahabbet, aşırı sevgi”, “bir insanı belli bir varlığa, bir nesneye ya da evrensel bir değere doğru sürükleyip götüren gönül bağı” anlamına gelir. Aşk, tasavvufî bir terim olarak, “Sevginin insanı bütünüyle hükmü altına alması”, “Sevginin son mertebesi, varlığın yaratılış sebebi”, “varlığın aslı” anlamında kullanılmaktadır.⁶⁶⁷

Kur’ân’da ve sahih hadislerde aşk kelimesi yerine sevgi kelimesinin karşılığı olarak çoğunlukla “hubb” ve “muhabbet”, bazen de vüdd ve meveddet kelimeleri ile bunların türevleri kullanılmıştır.⁶⁶⁸

Kur’ân-ı Kerim’de aşk kelimesi yer almamakla beraber sufiler arasında; “*İman edenlerin Allah’a olan sevgisi daha şiddetlidir*”⁶⁶⁹ ayetinin aşka delalet ettiği anlayışı genel olarak yaygındır.⁶⁷⁰

Mahabbet: “Arapça, sevgi aşk demektir. Allah’ın kulunu, kulun Allah’ı sevmesidir. Allah’ın kulunu, kulun Allah’ı veli ve dost edinmesi. Allah’ın kulunu sevmesi, kulunun onu sevmesinden öncedir. Eğer Allah kulunu sevmeseydi, kulun onu sevmesi mümkün olmaz. Âlemin yaratılış sebebi sevgidir. Allah herşeyi sever, her şey de onu sever. Fakat tasavvufta üzerinde durulan özel anlamdaki sevgidir. Aşk, hub, sevda, hullet ve vüd gibi isimler de verilen mahabbet ve mahabbetullah tasavvufun esasıdır. Çoğu zaman konu mahabbet olduğu ve mahabbeti artırdığı için tasavvuf ehlinin sohbet meclislerine

⁶⁶⁶ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 228.

⁶⁶⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 65; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 50; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 40.

⁶⁶⁸ Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 40.

⁶⁶⁹ Bakara, 2/165.

⁶⁷⁰ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 98.

mahabbet meclisi denir. Konusu mahabbet olan eserlere de kitabı'l-mahabbet ve mahabbetname adı verilir.”⁶⁷¹

Allah'ı Teâla Kur'ân-ı Kerimde mahabbeti muhtelif yerlerde zikretmektedir: “Allah yakında öyle bir toplum getirecek ki, O onları sever, onlar da O'nu severler”⁶⁷² “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana tabi' olun, Allah da sizi sevsin.”⁶⁷³

Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bir kimse Allah'a kavuşmayı arzu ederse, Allah da ona kavuşmayı arzu eder; tersine, bir kimse Allah'a kavuşmak arzusunda olmazsa, Allah da ona kavuşmak arzusunda olmaz.”⁶⁷⁴

Mahabbet⁶⁷⁵ (aşk) çok şerefli bir hâldir. Allah'ın kuluna rahmet etmesi, ona nimet vermeyi irade etmesi manasına gelir. Rahmet iradeden daha genel bir tabirdir. Mahabbet ise Rahmetten daha genel bir tabirdir. Allah Teâlâ'nın sevap ve nimet vermeyi irâde ettiği zaman buna rahmet adı verilir. Allah Teâlâ'nın kuluna özel bir yakınlık ve yüce hâller bahşetmeyi irâde etmesine ise mahabbet ismi verilir.⁶⁷⁶

“Allah'ın kulunu sevmesi ona bol bol nimet ihsan etmesi, dünya ve ahirette sevap vermesi, yüce haller ve yüksek makamlar ikram etmesi, herşeyden ilgisini, bağıını kesip sadece rızasını talep eder hale gelinceye kadar ona ezeli ihsanına ulaştırması demektir. Kulun Allah'ı sevmesine gelince: Mahabbet, itaatkâr müminin kalinde peyda olan bir sıfat olup, sevgilinin rızasını talep etmek, onu görmek için sabırsızlanmak, ona yakın olma arzusu içinde kararsız olmak, o olmadan başkası ile karar ve rahat bulmamak, onu zikretmeyi alışkanlık haline getirmek, zikrinin dışında kalan her şeyden alâkasız olma ve uzaklaşmak, rahatı kendine haram kılmak, karar ve sükûn halini kendinden kaçırmak, ülfet ve ünsiyet ettiği şeylerin hepsini kökten terketmek, hevâ ve hevesten yüz çevirmek,

⁶⁷¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 405; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 230.

⁶⁷² el-Mâide, 5/54.

⁶⁷³ Âl-i İmrân, 3/31.

⁶⁷⁴ Buharî, *Rikâk*, s. 21; Bk. Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 404.

⁶⁷⁵ Mahabbet: Sevgi, aşk; Habib, maşuk ve mahbub: Sevgili; Muhibb: Aşık, demektir. Mahabbet, mahabbetu'llah ve aşkullah: Allah sevgisi demektir. İlk Sûfiler ekseriya “Allah sevgisi” tabirini kullanmışlardır. “Allah aşkı” tabiri 4/X. asırda ortaya çıkmış ve ancak 6/XII. asırdan sonra umumileşmiştir. Sûfiler VI/XII. asrın sonuna kadar Allah sevgisi tabiri yerine Allah aşkı tabirini kullanmaktan hoşlanmazlardı. Ahmet Gazzâli, Fahreddin Irâkî, İbn Farız ve bilhassa Sultanu'l-âşıkîn Hz. Mevlanâ'dan sonra daha çok Allah aşkı tabiri kullanmıştır. “Allah'a âşık oldum” sözünü ilk söyleyen Ebu Hüseyin Nuri'dir. Bk. Kuşeyri, *er-Risale*, s. 404-408, 155-160. dipnot.

⁶⁷⁶ Kuşeyri *er-Risale*, 405.

sevgi sultanına yönelmek, bu sultanın hükmüne itaat etmek, Hak Teâlâ ve Takaddes Hazretleri'ni kemâl vasıflarıyla tanımak için, O'nu yani Allah'ı ululamak ve yüceltmek mânasına gelmektedir.”⁶⁷⁷

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'nin tasavvufî düşüncesinin temelinde mahabbet vardır. Eserinin ismini de *Mahabbet-nâme* vermesi bunun ispatıdır. Hakîkî her fırsatta eserinde mahabbetten bahsetmiştir. Biz bu çalışmamızda Hakîkî'nin mahabbet ile ilgili genel görüşlerini ele alacağız. Mahabbetle ilgili tüm beyitleri eserimizde alırsak çok fazla konu uzayacağından kısa tutmaya çalıştık.

Hakîkî'ye göre mahabbet: Kulu sarhoş eder, ovada, çöllerde mecnun eyler. Söylediklerinin mahabbetnâme ve yolunun mahabbet yolu olduğunu ayrıca vurgular. Hakîkî'ye göre aşk yolundan hariç hiç mana yolu yoktur. Hakîkî'nin tek derdi de aşktır. Mahabbet ışığından başka bütün masivayı yok görür. Yeryüzünde olan herşeyde ve her çehre, her alında mahabbet ışığını görür. Hakîkî, mahabbet ışığını gördükten sonra manasız, anlamsız, nefes vermeyi hata, cefa, bela olarak görmektedir.

Hakîkî eserini ve yaşadığı mahabbeti kendisine Allah tarafından verilmiş bir vergi olduğunu derdine şifa olduğunu mahbuba ulaşmanın ışığı olarak görmektedir:

Maḥabbet sekriyile oldı mecnûn

Yiler ser-geşte gör der-deştü hâmûn

Maḥabbet-nâme'dür bu söyledüğüm

Maḥabbet yoludur bu şoyladüğüm

Ṭarîḳ- 'ışğdan özge hîç mana yol

Begüm şormañ benüm derdüm hemân ol⁶⁷⁸

Maḥabbet pertevinden özge nesne

Ne var görem sen añlamazsañ isne

⁶⁷⁷ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 446.

⁶⁷⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 5a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 50b-51b-52b.

Ser-â-ser bu kıamu rûy-ı zemînde

Ħanum her çehrede bu her cebînde

Maĥabbet pertevin gördüm daĥı şey

Bi-ĥamdillâĥ maña göstermez ol ĥayy

Maña ansuz nefes virmek ĥaĥâdur

Maĥabbet-nâme bil Ħaĥ'dan 'aĥâdur

Maña ansuz nifes virmek cefâdır

Maĥabbet-nâme derdüme şifâdur

Mana onsuz nefes virmek belâdur

Maĥabbet-nâme Pertev-i liĥâdur⁶⁷⁹

Mutasavvıfımız mahabbet ve aşk sarhoşluğuna düşen kişinin dilinin söyledikleri sekr halinden kaynaklandığını çünkü aklını sarhoşluğun deli eylediğini ifade eder. Niceleri mahabbet sarhoşluğunda boğulup kalmıştır. Bu halde olan kişinin de deli misali sözleri itici olur. Sarhoş adam, mahabbet sarhoşluğuna düşen adamı tenkid eder fakat bilmez ki onun hayranlıktan olandır. Aşk sarhoşluğunun esiri olanların çaresi olmaz, alçaklıktır. Aşk tufanı belirdikçe, bu aşkın, dünyada bulunan herşey fanidir. Aşka gark olmayı gösterdi taki aşk bardağı dönmesi devam edinceye kadar:

Dile sekr-i maĥabbetden gelüpdür

Niçeler bunda ĥarĥ olup ĥalupdur

Çü kıldı 'aĥlını bu sekri mecnun

Delü bilmezse sözin tañ m î ĥûn

⁶⁷⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 5b; *Mahabbet-nâme* (nşr) 53b-54b-55b-56b.57b.58b.

İderse tañ mı bed–mestîye sekrân

Ne bilsün kıandalığını ya hayrân

Olanlar sekr–i ‘ıřkuñ zîr–desti

Olur beş çâresi ne işi pestî⁶⁸⁰

Belürdükde hanum tûfân–ı ‘ıřkuñ

Bu küllü men ‘aleyhâ fân–ı ‘ıřkuñ

Saña gösterdi istiğrâk–ı ‘ıřkuñ

Şu dem ki sürile sağrâk–ı ‘ıřkuñ⁶⁸¹

Mutasavvıfımız aşk ve aşk sorhuşluğunu yaşıyan kişinin halini dile getirirken yaşadıkları “alçaklık” kullar nezdindedir. Fakat Allah katında makamların ve hallerin zirvesini yaşamaktadırlar. Kullar onların bu hallerine anlam veremediklerinden dolayı da tarih boyunca tenkid etmişlerdir.

Mahabbetten bahsetmek mahabbet değildir. Çünkü (aşk ve) mahabbet (yaşanan, tadılan bir) haldir ve hiçbir zaman hal, kal (yani laf ve söz) değildir. Aşk konusunda Sufilerin farklı görüşleri vardır. Sufiler zümresinden bir taifeye göre Hak Teâlâ’ya âşık olmak caizdir, ama Hakk’ın kuluna âşık olması câiz değildir. Çünkü kulun sevgilisine ulaşmasına engel olan mâniler vardır ama Allah’ın sevdiği şeye vasıl olması için bir mânî yoktur. Mânî olmayınca da Allah menedilmiş ve netice itibariyle ve âşık olmuş olmaz. Sonraki Sufiler ise şöyle derler: İki cihanda aşk, bir zatı idrâk etmeyi istemekten başka bir şey için sahih olmaz. Hâlbuki Hakk Teâlâ’nın zatı idrâk edilir bir zat değildir. Mahabbet, sıfatla beraber sahih olur.⁶⁸²

⁶⁸⁰ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 13b; *Mahabbet–nâme* (nşr) 234b–235b–236b–237b.

⁶⁸¹ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 14a; *Mahabbet–nâme* (nşr) 238b–239b.

⁶⁸² Bk. Hucvîrî, *Keşfu’l–Mahcûb*, s. 449–451.

Muhabbet kavramını, “Kulun gözüyle Allah’ın kendisine verdiği nimetlere; kalbiyle Allah’ın kendisine olan yakınlık, inâyet, hıfz ve yardımına; imanı ve yakînîyle Allah’ın kendisine hidâyet ve inâyet nasib ederek kendisini sevmesine bakarak Allah’ı sevmesi” olarak tanımlayan Serrâc, muhabbeti üç kısma ayırır:

1. Avâmın Muhabbeti: Bu sevgi Allah’ın kullarına olan in’am (ihسان ve lütufta bulunmak, iyilik etmek) ve ihسانından meydana gelir. Allah’ı devamlı hatırlayarak duru bir sevgidir.

2. Sadıkların ve Tahkîk Erbâbının Muhabbeti: Bu muhabbet türü, kalbin Allah’ın celâline, ganî oluşuna, ilmine ve kudretine nazar etmesinden doğar. Böyle bir mahabbetin özelliği, perdeleri yırtarak, sırlara âşina olarak, iradelerin yok olup, ihtiyaçların ve bütün beşeri sıfatların yanmasıyla ortaya çıkmaktadır.

3. Ariflerin ve Sıddîkların Muhabbeti: Muhabbetin bütünü, onların, Allah’ın illetsiz olan kadîm sevgisini bilip ona nazar etmelerinden doğar. Sıddîk ve âriflerin Allah’a olan sevgisinin bir illeti yoktur. Bu tür sevginin özelliğini Zünnûn Mısırî kendisine “saf sevgi nedir?” diye sorulduğunda şöyle açıklamıştır: “İçinde herhangi bir bulanıklık bulunmayan saf sevgi, sevginin kalpten ve organlardan sukût ederek orada muhabbetten eser kalmaması ve herşeyin Allah ile ve Allah için olduğu bir anlayışın ortaya çıkmasıdır. Böyle bir Allah için seven Hakk âşığıdır.”⁶⁸³

Aşk kelimesinin aslı olan “ışk” sarmaşık demektir. Sarmaşık nasıl sarıldığı yeri istilâ ederse, aşk da girdiği kalbi ve vücuda sardığından bu aşırı sevgiye “aşk” denmiştir. İbn Arabî’nin beyanına göre kinaye yoluyla aşk lafzı Kur’ân’da kinaye yoluyla irad buyurulmuştur. Kur’ân’daki “eşedd-i hubb”⁶⁸⁴ ayeti buna delil gösterilmiştir.⁶⁸⁵ Aşk öyle bir cevherdir ki kaynağı sâdece Allah Teâlâ’dır.⁶⁸⁶ Mutasavvıflarca meşhur olan “*Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim, mahlûkatı yarattım*”⁶⁸⁷ şeklindeki “kenz-i mahfi” hadisinin delâletine göre, muhabbet başlangıçta Hakk’tan zuhur etmiş ve bütün âlemin icadına sebep olmuştur. Mutasavvıflar aşkı, “mecâzi ve hakîkî” olmak üzere iki türde incelerler.

⁶⁸³ Serrac, el-Lümâ, s. 56–57.

⁶⁸⁴ el-Bakara, 2/165.

⁶⁸⁵ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 233.

⁶⁸⁶ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*,

⁶⁸⁷ Keşfu’l-hafâ, II, 132 /2016.

Mecâzî aşk: Geçici suretlerden birini sevmektir. Şehvetsiz ilâhi ve hakîkî aşka götüren bir köprü olmak şartıyla, böyle bir aşk da hoş karşılanmıştır.

Hakîkî Aşk: Mutlak varlığı; yani Allah'ı sevmektir. Hakk'tan başka her şeyden geçmektir. Hakîkî aşka eren kendinden geçmiş, fenâ fillaha ermiştir.⁶⁸⁸

Muhabbet kalp için, aşk ise ruh içindir. Muhabbet nurdur, aşk ise hârdır (ateş). Bu ateş, Allah'ın dışındaki varlıkları ve onlarla olan ilgiyi yakıp yok eder. Nârda da, nurda da ışık vardır.⁶⁸⁹

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî, aşka aşına olmayan insanın, kurtuluş için çaba göstermediği gibi yaşadığı hissi hayatada razı olmaz der. Mutasavvıfımız böyle insanların haline Kur'ân-ı Kerim'de ki: *“Bize kavuşmayı ummayan, dünya dirliği ile hoş-hal olup onunla müsterih olan kimseler ile bizim ayetlerimizden gâfil olanlar yok mu?”*⁶⁹⁰ bu ayet ile açıklık getirmiştir:

Neçün bir sa‘y itmezsın necâta

Ne razısın ya bu hissî hayâta

*Ķâle 'llâhu te'ûlâ innellezîne lâ yercûne li kâenâ ve razû bi'l hayâti'd-dünya**

Meger 'ışkuñ degülsin âşinâsı

Ki biñ cân ile müştâk-ı liķâsı⁶⁹¹

Ariflerden bir zat şöyle demiştir: İman kalbin dışında, yani yürekte olduğu zaman mümin Allah Teâlâ'yı orta derecede sever. İman kalbin içine girdiği zaman, onda bulunan siyah noktaya yerleşmiş olur ki bu durumda Allah Teâlâ'yı en yüksek derecede sever. Bunun mahabbetine bakılır: Eğer Allah Teâlâ'yı bütün heva ve arzularına tercih ediyorsa, Allah sevgisi kulun hevasına galip gelir ve mahabbetullah olur. Bu kulun, her şeyden dolayı Allah Teâlâ'yı sevmesidir.⁶⁹²

⁶⁸⁸ Bk. Yılmaz, Tasavvuf ve Tarikatlar, s. 233–234.

⁶⁸⁹ Ögke, *Ahmed Şemseddin Marmaravî*, s. 271.

⁶⁹⁰ Yunus, 10/7.

* Yunus, 10/7.

⁶⁹¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 105a; *Mahabbet-nâme* (nşr) 2202b–2203b.

⁶⁹² Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, s. 173–74.

Allah sevgisi iki şekilde tezahür eder: Allah'ı sevmek ve Allah için sevmek. Allah sevgisinde, Peygambere uymak yani onun tebliğ ettiği Kur'ân'a ve Kur'ân'ın beyanı olan sünnete uymak olmazsa olmaz şarttır.⁶⁹³

“Aşk, can gibidir. Can dostun müşahedesinden bir lâhza ayrılmaz.”⁶⁹⁴

Allah sevgisi, Allah'ı bilmek (marifet)ten meydana gelir. Allah sevgisi Allah'ı bilmek derecesi kadardır. Allah'ı bilmek temeldir. Bütün makamlar onun üzerine bina edilir. Allah'ı bilmek tam olarak hâsıl olursa bütün makamlar hâsıl olur. Sâlik bilgide (marifette) bir adım atarsa her makamda bir adım atmış olur. Marifet tamamlanınca onun üzerine bina edilen bütün makamlarda tamamlanır. Marifet (Allah'ı bilme), bütün makamların aslı olduğu gibi, Allah sevgisi (muhabbeti)de bütün makamların temelidir.⁶⁹⁵

“Sûfî ilâhî aşk'ta istiğrak halinde iken, başkasına nasib olmayacak bir “marifet” ve lezzet'i idrak eder, o aşk anında maşukunu bilir, marifet halinde de marufu (tanıdığını) sever; marifet ve aşk da tek bir gerçeğin iki yüzüdür.”⁶⁹⁶

“Mahabbet seni hem kör hem sağır eden şeydir. Ondan başkasını göremezsin. Seven gözbebeğine benzer. Kendi küçük müşahedesi büyüktür. Mahabbet sevgiliyi her şeye tercih etmektir. Âşık susunca, ârif susmayınca helak olur. Mahabbet, kenarı olmayan bir deniz, sonu olmayan bir gece, doktoru olmayan bir hastalıktır.”⁶⁹⁷

Mutasavvıfımız gönlünde, yüreğinde, bedeninde mahabbeti aşkı yaşamış bir gönül erenidir. Mahabbet onun yaşam şekli hayat düşüncesi olmuştur. Onun *Mahabbet-nâme* adlı eserinde yine mahabbeti bal şerbeti tadında beyitlerinde buluyoruz.

Aşk adamı için mahabbetsiz kavuşmanın dirlik'i olmaz. Aşk adamı yar ile birlik olmalı. Mahabbetten anlayan aşk adamı ve aşk için erlik mahabbettir. Mahabbetsiz gönül karanlık olur, mahabbet aşk erinin canı olur. Mahabbet sayesinde sesi cana ulaşır ve mahabbet kalbi gül bahçesi kılar. Gönlünde mahabbet olanı bülbüle benzeterek,

⁶⁹³ İsmail **Karagöz**, *Allah Sevgisi Allah Korkusu*, TDV Yay., Ankara 2008, s. 13-14.

⁶⁹⁴ Şirvanî, *Şifai'l-Esrar*, s. 94.

⁶⁹⁵ Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kamil*, s. 150.

⁶⁹⁶ Ebu'l-Alâ **Afifi**; *Tasavvuf/İslâm'da Manevi Devrim*, (Çev. M. İbrahim Kaçar, Murat Sülün), Risale Yay., İstanbul 2009, s. 179-200

⁶⁹⁷ Mustafa **Kara**; *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1995, s 112-113.

bülbülün figanın sebebini yine mahabbete bağlar. Gönül dünyası mahabbet ateşiyle hasta olan kişi sabaha kadar Hakîkînin tabiriyle bağırsır, çağrısır. Mahabbet, sevenin canına can katandır. Fakat Mahabbet aşkın kalbini kan eylemiştir. Burda özellikle âşık için mahabbeti yaşamının zorluğunu da düşünmeliyiz. Hakîkî, Mahabbetin, marifet denizinin dalgası olduğunu ve mahabbetin fenâ-yı zâtdur (varlığın yokluğu), maḥv-ı sıfatdır (sıfatların yok olması) dır. Allah kime sevgisini verse onun ahlâkı değişir der:

Maḥabbetsüz ne dirlük ‘ışk erine

Ki ol yâr ile birlik ‘ışk erine

Maḥabbet dîdeverlik ‘ışk erine

Maḥabbetdür hem erlik ‘ışk erin

Maḥabbetsüz gönül zûlmânî olur

Maḥabbet ‘ışk erinüñ cânı olur

Maḥabbetden irer cânâ bu âvaz

Maḥabbet kalbi kılan gülşen-i râz

Maḥabbetden iniler zâr bülbül

İden tâ-şubḥ ol dil-ḥasta gulḡul

Maḥabbetdür muḥibbün cânına cân

Maḥabbet kıldı kalbin ‘âşıkuñ kân

Maḥabbet mevc-i baḥr-i ma‘rifetdür

Fenâ-yı zâtdur maḥv-ı sıfatdur

Kime ħubbın ‘aġâ kıldısa Ĥallâk

Olur ħâsıl aña tebdil–i aĥlak⁶⁹⁸

Sevgi bir kıvılcımdır. Alevlendiği zaman sevilenden başka her şeyi yakar. Nefsanî ayıplardan hiçbir ayıb kalmaz, hepsi aşk ateşinde yanar.⁶⁹⁹

Aşk’ı tam anlamıyla kendinde gerçekleştiren kâmil insan, Ma‘şûk’tan gelen her türlü cefaya gönülden razı olarak katlanır. Kâmil insan çektiği sıkıntılara katlanması neticesinde olgun bir ruh haline kavuşur. Mevlâna, “*Sevene... sevgilinin yarası ağır gelir mi hiç? Yara özür, içtir, o sevgi, o içe kabuk gibidir. Âşık altına benzer, belâ ateşe; hâlis altın ateş içinde hoştur*” demiştir.⁷⁰⁰

Kişinin kendisini başka bir imajla özdeşleştirmesi, genel olarak, o kişinin niteliklerini özümsemek ve onun karakter özelliklerini sergilemek anlamına gelir. Mevlana özdeşleşme sürecinde özgün kişiliği, vukufunun derinliği ve samimiyeti sebebiyle, amacı için yoğun bir duygu geliştirdi. Belirgin olarak Şems’in ruhu daha sonra evrensel benlik ve en nihayet, benliğin arkasındaki yaratıcı aşk olmaya çalıştı. Gerçek aşkın ruhun en içteki kısmının faaliyeti ve insanı kendisini tamamen adandığı bir iş olduğunu anlamıştır.⁷⁰¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.leri Mârifetname adlı eserinde Mahabbet ile ilgili şunları söylemiştir.

“Ehlullah’a göre mahabbet vahdetin gereği olmuş, onun için bu kesrete (çokluğa) uygun gelmemiştir. Muhabbet bölünme kabul etmez. Örneğin saf su kabının rengini ve şeklini alınca, çok farklı olabilir veya bölünebilir. Hâlbuki vahdetin gereği olan muhabbet aslında bir hakikattir. Sırf Allah’ın zatını sevmek saf su gibi bilinmiştir. Sıfatlarla karışık muhabbet süte benzetilmiştir. Fiillerle karışık muhabbet ayran gibi düşünülmüştür. Ehlullaha göre muhabbetin isimleri kendi mertebelerine göre ayrı ayrı

⁶⁹⁸ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 122a–122b; *Mahabbet–nâme* (nşr) 2559b–2560b–2561b–2562b–2563b–2564b–2565b–2565b.

⁶⁹⁹ En–Nedvî, *Gerçek Tasavvuf*, s. 66.

⁷⁰⁰ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 42.

⁷⁰¹ A. Reza Arasteh, *Mevlâna Celâleddîn Rûmî’nin Kişilik Çözümlemesi/Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, (Çev. Bekir Demirkol, İbrahim Özdemir), Kitâbiyat Yay., Ankara 2007, s. 52, 53, 61.

olur. Bunlar şunlardır: İradet, şevk, tevekân, nizâ', sabâbet, hevâ, meveddet, hullet, sonuncu olarak safi mahabbet olur. Hâlis mahabbet, hulletten ve altındakilerden daha yüksek ve saf olur. Mahabbet ve aşk denizi coşup, içinde olanların tümü yok olursa, o zaman mahabbetin, yâni sevginin ismi aşk olur. Burada köle olan muhib âzâd olur. Çünkü kölelik benlikle vardır. Kulluk icapları ise yakinin bekasında bulunur. Benlik kalkıp fenâ bulunca, izafe bulutları o zaman asılır ve yok olur.”⁷⁰²

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'nin yaşadığı muhabbetin sırlarını gösteren beyitleri *Mahabbetnâme* adlı eserinde incelediğimizde Hakîkî'ye göre kul, mahabbet âlemi için bütün gücünü sarf etmiş olsaydı, harf âleminin sırrını, seyr eylerdi. Yakîni elde etmiş olsaydı, iki büklümlülüğü kalkardı ve taayyün (aşikâr olmak) olurdu. Muhabbet kulun gözünü açar. Kul, yârin cemalini görmek için varlığını verir. Hakîkî burda kendi tecrübesini doğrudan ifade etmeyerek muhatabına “*muhabbet gözünü açaydı, görseydin yârin cemalini varlıktan verseydin*” diyerek kulun yaşayacağı tecrübeyi önceden bildirmiştir. Hakîkî daha sonra şayet kula, Nuh (a.s.) yüz ömrünü, Eyyub (a.s.) yüz sabrını yüz defada gösterilse, kul, bütün varlığını bırakmazsa ve gönülü Allah aşkına varmayınca kendi varlığı kendine perdedir ve yalandır. Bunun sebebi de uykuyu ve yiyeceği bırakmamasıdır:

Çamu kuvvâ olaydı bu işe şarf

İdeydüñ seyr-i sırr-ı ‘âlem-i harf

Olaydı ref' bu tâ'u ta'ayyün

Eger tahşil ideydüñ sen teyakşun

Mağabbet gözün açaydı göreydüñ

Cemâl-i yârı varlıktan vereydüñ

Eger şad ‘ömr-i Nûh u sabr-ı Eyyûb

Ola göstermeye yüz saña maşlûb

⁷⁰² Bk. İbrahim Hakkı, Hz.: Mârifetnâme, (Haz. M. Faruk Meyan), Bedir Yay., İstanbul 1999, s. 804–807.

Ꞑamu varlığı sen terk itmeyince

Göñül Hâk ‘ışığına berk itmeyince

Dirigâ bu varlık hicâbı

Belâ aldı ꞑomadun hurd u hıvâbı⁷⁰³

Sevginin aslından mü’min ayrılmaz. Mü’min, mârifetin aslından hâli değildir. Fakat aşk derecesine yükselen kuvvetli sevgiye gelince, çokları bundan ayrılabilir. Bu da iki sebeble hâsıl olabilir. Dünya iyiliklerini kesmek ve Allah’tan başkasının sevgisini gönülden çıkarmaktır. Allah-u Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de “*Allah insanın içine iki kalb koymamıştır.*”⁷⁰⁴ Allah’ı bilmenin, her yönü ve kuvveti ile tamamen kalbi kaplamasıdır. Kalbi masivadan temizledikten sonra mârifet ve muhabbeti kalbe yerleştirmek, toprağı temizleyip nadas ettikten sonra tohumu atmağa benzer. Bu tohumdan muhabbet ve mârifet ağacı doğar. Bu da Allahu Teâlâ’nın: “*Allah’ın hoş bir sözü, kökü sağlam, dalları göğe doğru olan hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiği görmüyor musun?*”⁷⁰⁵ âyetiyle darb-ı mesel ettiği kelime-i tayyibe ve “*Güzel sözler O’na yükselir. O sözleri de yararlı iş yükseltir.*”⁷⁰⁶ ayetiyle işâret ettiği husustur.⁷⁰⁷

Sevgi, ontolojik mahiyeti yanında epistemolojik bir süreç de olmaktadır. Yani aşk bir bilgi kaynağıdır, bilgi getirir. Aşkın vazifesi âşık ile maşuku bu iki ayrı parçayı kavuşturuncaya kadar şiddetli bir şekilde devam eder. Vuslat gerçekleşikten sonra aşk kendi içinde bir dönüşüme uğrayarak sûfilerin diliyle, bir marifete, bilgiye yerini teslim eder.⁷⁰⁸

Sufilere, insanın “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanması” yani Allah’ın kullarına davrandığı gibi davranması gerekir. Allah’tan gelen ve Allah’la başlayan mahabbet ve merhamet

⁷⁰³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 168b, Mahabbet-nâme (nşr), 3572b-3573b-3574b-3575b-3576b-3577b.

⁷⁰⁴ Ahzâb, 33/4.

⁷⁰⁵ İbrahim, 4/24.

⁷⁰⁶ Fâtır, 35/10.

⁷⁰⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C. IV, s. 568-570.

⁷⁰⁸ Mahmut Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir/Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yay., *İrfan ve Tasavvuf*, İstanbul 2005, s. 179-185.

hâlesi evreni kuşatması için insanların da bir birlerine merhametle ve sevgiyle davranması gerekir.⁷⁰⁹

B. Kalp ve Kalbin Tasfiyesi

Kalb; sözlük manası olarak “çevirmek”, “döndürme”, “değiştirme”, “gönül”, “vicdan”, “bir şeyin altını üstüne getirmek” gibi anlamlara gelir.⁷¹⁰ İnsan kalbine sürekli yön değiştirip hâlden hâle geçtiği için bu isim verilmiştir. Kalb; nefis, ruh, fuad, akıl, çekirdek, tohum ve yılan diye de isimlendirilir. Fakat bunlar mecaz olarak kullanılır.⁷¹¹

Tasavvufî olarak kalb; “insanın mahiyeti”, “madde ile mananın birleştiği yer”, “akıl”, “ruh”, “Allah’ın tecelli ettiği mahal”, “ilâhi latife” gibi değişik nitelikleri içerir.⁷¹²

Kur’ân-ı Kerîm’de ise kalb; “doğru”⁷¹³, “kibirli”⁷¹⁴, “yalvaran”⁷¹⁵, “günahkâr”⁷¹⁶, “imanla mutmain olan”⁷¹⁷, “Allah’ı anmaktan gaflet eden”⁷¹⁸, “hasta olan”⁷¹⁹, hidayete ulaşan”⁷²⁰, “anlama kabiliyetine sahip olan”⁷²¹, “takvâ sahibi olan”⁷²², “imanın yeri”⁷²³ ve “kendisiyle akledilen”⁷²⁴ olarak çeşitli vasıflarla nitelendirilir.

Muhyiddin İbn Arabî’ye göre kalb, nefis–i natıkadan ve candan başkadır. Çam kozalağı şeklindeki et parçası değildir. Yürek denilen bu etten yapılan uzuvda yerleştirilmiş manevî bir kuvvet olup ilâhi tecelliyatın mahalli ve ilâhi istivanın arşıdır. Ruh ve beden âlemlerinin bütün numune özellikleri onda meydan gemiş, toplanmıştır.⁷²⁵ Kalb cesedin

⁷⁰⁹ Himmet **Konur**; *Tasavvuf, Ahlâk ve İlâhî Ahlâk/İnsana Yolculuk*, H yay., İstanbul 2009, s. 75.

⁷¹⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 203; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 341.

⁷¹¹ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 52.

⁷¹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 341.

⁷¹³ Şuarâ, 29/46; Sâffât, 37/84.

⁷¹⁴ Mü’min, 40/35.

⁷¹⁵ Kâf, 50/33.

⁷¹⁶ Bakara, 2/283.

⁷¹⁷ Bakara, 2/260; Ra’d, 13/28; Nahl, 16/106.

⁷¹⁸ Kehf, 18/28.

⁷¹⁹ Ahzâb, 33/32.

⁷²⁰ Teğâbün, 64/11.

⁷²¹ A’râf, 7/179.

⁷²² Hac, 22/32.

⁷²³ Hucurat, 49/14.

⁷²⁴ Hac, 22/46.

⁷²⁵ el-Cendî, **Müeyyedüddîn**; *Vuslat Yolu*, (Çev: Hayreddin Yılmaz), İnsan Yay, İstanbul 1996, s. 131.

emiri, Hakk'ın esiridir.⁷²⁶ Allah-u Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de "*Bilin ki Allah kişi ile kalbi arasına girer*"⁷²⁷ buyurdu.

Kulun kalbi; biri ruha, diğeri nefse bakan iki yüze sahiptir. Kalb, ruha bakan yönüyle ondan manevi yardım alarak nefis mutmainne makamına çıkıncaya kadar ona ulaştırır.⁷²⁸

Kalp Nazargah-ı ilahidir (baktığı yerdir). Bundan dolayı kırılmaması ve incinmemesi gerekir. Sufiler kalp ile Beytullah arasında münasebet kurmuşlardır. Sehl Ademi (ö.309/923) şöyle diyor: "*Kabe'de İbrahim'in makamı, kalpde ise Allah'ın sırları vardır. Kabe'nin sütunları olduğu gibi kalbin de sütunları vardır. Ancak Kâbe'ninkiler taştan, kalplerdekiler ise marifet ve irfan nurundadır.*"⁷²⁹

"Kalb, göğüs kafesinde çarpan şehvet ve arzuların kendisinde toplandığı et parçası değildir. Sevginin tadını tatmamış, yakînin manasını bilmeyen, çiçeği açmayan, gecesi aydınlanmayan, aşk ve şevkten nasibi olmayan kalb, kalb değildir. O taş veya odun parçası gibi bir parçadır. Peygamberlerin, velîlerin kalpleri semâlara yücelir. Fakat adam kılığındaki insanların kalpleri ise kalb değil, kalbin benzeridir."⁷³⁰

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî, bidat ehlinde uzak durmamızı, onların kalbinde iman olmadığını, yüzleri ne ışık ne de aydınlığı göstermez. Kul kalbinde hararet meydana getirip yanıp çıra olmalı:

Irağ ol ehl-i bid'atden ırağ ol

Harâret hâşıl eyle yan çırağ ol

Ki bid'at ehli kalinde ne imân

Şu'â'ı gösterür bil yüz ne 'irfân⁷³¹

⁷²⁶ Şirvani, *Şifaü'l-Esrar*, s. 200.

⁷²⁷ Enfal, 8/24.

⁷²⁸ Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 104.

⁷²⁹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 179.

⁷³⁰ Ebu'l-Hasan Alî el-Haseni en-Nedvî, *Gerçek Tasavvuf*, s. 68-69.

⁷³¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 25b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 486b.-487b.

Hakîkî'ye göre gönül levhasını temizleyemeyip yüzünü bu yolda gerçek bir yüz yapamayanın suretinin nakşı kalbini karartmıştır. Halbuki tevhid nuru nice ışıklar saçar. Kulun kendini beğenmesi, böbürlenmesi, gözüne perde olur. Bu amaçtan haberdar olamaz. Gönül levhasını, bu boş laflar, bu hezeyan, kendin olmama nasıl karartır gör bak. Görürsün yazılan kâğıt kararır, o kâğıt kara yüzlülükte karar tutar. O kararmış kağıta hat yazılmaz, o bir daha ağarmaz, bir daha beyaz olmaz bozulduğundan dolayı. Ondan anlam, amaç alınmaz, bozulduğundan dolayı kelimeleri bilinmez. Ne zaman ki kalbi kaplasa ran nüktesi (kalpleri kararan) iman dahi o kalpte ışık göstermez. Ona eşek sürüsünde kalma iman ışığından daha sevimli gelir:

Göñül levhîni pâk eyleyemedüñ

Yüzüñ bu yolda hâk eyleyemedüñ

Çü kıldı naqş-ı şûret kalbi tesvîd

Nice Pertev şala bes nûr-ı tevhid

Gözüñe perde aldı 'ucb-ı pindâr

Bes olmaduñ bu ma'nîden haberdâr

Göñül levhîn niçe bir ide tesvîd

Bu lâf u herze vü hezyân u taqlîd

Görürsün meşq olan kağıd kararur

Siyeh-rûlîkda ol dutar qarâr ur

Anuñ terkin ki dağı haç yazılmaz

Ağarmaz bil anı tâ ol bozulmaz⁷³²

⁷³² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 37a; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 733b-734b-735b-736b-737b-738b.

Hem ondan dağı ma'ni ağz olunmaz

Bozulmuşdur hem elfâzı bilinmez

Çü kalbi kablaya bil nükte-i rân

Dağı göstermez onda şu'le imân

Çü maĥbûb oldu imân şu'leşinden

Aña kalmağ eşek ĥar-gellesinden⁷³³

Hakîkî yukarıdaki beyitlerde gönülu kâğıda benzetmiştir. Gönülu, günahlarımızla tıpkı beyaz olan kâğıdı siyah boyayla boyadığımız gibi boyarız. Nasıl ki beyaz kâğıdın üzerine yazdığımız yazıyı okuyabiliyorsak gönülden de bir şey okunamadığında gönül, gerçek yolundan ve amacından sapmış olur.

Hak Teâlâ, kendi merhametiyle kullarını kendilerinden uzağa atmıştır. Marifet yeri insanın kalbi yapıp kendi zât-ı pâkiyle kalplere yakın ve gözetir olduğunu ve ruhların onu hidâyetle niteliksiz bulduğunu müjde ile herkese duyurmuştur.⁷³⁴ Kur'ân-ı Kerim'de "*Senin Rabb'in bütün meleklerle, ben yeryüzünde halife yaratacağım dedi.*"⁷³⁵ "*Biliniz ki, Allah-u Teâlâ, insan ile kalbi arasında hâil olur ve mucizat için Onun tarafına haşr olunursunuz.*"⁷³⁶

"*Allahü Teâlâ sizi, analarınızın karnından çıkardı; bir şey bilmezsiniz. Size kulak, göz ve kalb verdi ki, Hakk'ı işitir, ni'metleri görür ve bunları düşünür de belki şükr edersiniz.*"⁷³⁷

Kulların kalbi nazargâh-ı Mevlâ olunca, kalbi mâsivadan temizlemek, her taatten evlâdır. İnsanın kalbi Rahman'ın kapısı olup kulun Mevlâ'sı huzurunda duracak yerdir. Gönül, bir Rabbâni latifedir. İnsan ruhu, onun bir adıdır akıl onu anlamaktan âcizdir. Kalp ıslah olsa cesed ıslâh olur.⁷³⁸

⁷³³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 37b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 739b-740b-741b.

⁷³⁴ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 550.

⁷³⁵ Bakara, 2/30.

⁷³⁶ Enfâl, 8/24.

⁷³⁷ Nahl, 16/78.

⁷³⁸ İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, s. 558.

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde kalp konusu ile ilgili olarak şunları söyler:

Şeyh, müride “*es-seyrü ila’l-lâhi*”⁷³⁹”deki nefis menzillerinden ilâhî tecellîlerin başlangıcı olan kalp makamının sonuna ulaştığında icazet verir. İstidatları olmadığı hâlde icâzet talep edenlere de icâzet verirler, fakat bu icazet onlar için doğru yoldan sapma sebebidir. Ancak şeyh, icazeti kendi isteğiyle verirse o başka (vr.30b).

Bu durum *Yunus Emre*’nin bir şiirinde dediği gibidir:

“Bir devlünceç yuva yapar yürür ilden yavru kapar

(vr.31a)Dogan ileyinden sapar zîre elinde murdârı var”

Devlünceç’in kaptığı yavru nefsi emrde murdâr degildir temiz yumurtadır. “Zîre elinde murdârı var”ın manası şudur: Müritler, mürebbî huzûrunda ve meşâyih tarîkında iç taraflarını güçlendirmeden iddia sahiplerinin kışkırtmasıyla dalalet düşerler; itikâtları temizken murdar olur. Şeytanın vesveseleri zahir azâyaya sirâyet eder. Böylece nefis ne şeriata itaat eder ne şeyhin emirlerine.

İyi bilinsin ki mutlak fetih denen “*es-seyrü bi’llahi ‘ani’llah*”ta vahdet kapısı açılmayınca (vr.38b) kimse şeyhlik makamına yetişmez. Feth-i karîb denen *es-seyrü ilallah*’ta apaçık ufka ulaşip feth meydana gelmeyince, yani nefis makamından yükselip “*nasrun minellah*” verilmeyince pek çok ganimetler ve yakın bilgisi meydana gelmeyince, kudsî gerçek keşifler gerçekleşmeyince, yüce ufuklara ulaşmak kesinleşmeyince; “*es-seyrü fi’llahi*”de gönül fethi olan ruh nurlarının ortaya çıkmasıyla oluşan feth-i mübîn karanlıklardan, nurlardan ve kazançlardan muhakkak olmayınca kimse hilâfete lâayık olmaz. Ancak burada büyük bir tehlike vardır; çünkü kalp sırrın kontrolüne yükselince nefis, kalp makamına yükselir. Önceki sıfatları kalbî nurlarla örtülür. Bil ki nuranî görünüşlerden, renklerle ortaya çıktığından kalp makamı tamam ve kâmil olmaz; ancak ruh makamına yükseldikten sonra olur.

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî kalbini duru yapmak isteyen için nasihatlerde bulunur. Bunun için de yapılması gereken: Kötü huyluluğu bırakmalı, dervişe, kibirlilik, beğenmişlik yakışmaz. Zahir ehlinin aklı bilir ki gönül temiz bir itikad ile temiz

olduğunu bilir. Gönüldeki sapkınlık pisliktir, cehaletin körlüğü kalplerin ölümüdür. Baki ömürü bulmak isteyen nifak damarını kessin. Kalbini arı, duru yapmak isteyen, doğru yolda yürüsün, sapmayı bıraksın:

Bırağ hoş binliğün zinhâr zinhâr

Ki dervişe yaraşmaz ‘ucb u pindâr

Göñül pâk i‘tikad ile ki tâhir

Bilür olduğunu ‘aql ehli zâhir

Ha bâşetdür gönüllerde dalâlet

Çulûbuñ mevtidür ‘umy-ı cehâlet

Eger bulmağ dilersen ‘ömr-i tâze

Dür iş cân gözin açup imtiyâza

Eger bulmağ dilersen ‘ömr-i bâkî

Göñülden kat‘ kııl ‘ırq-ı nifâkı

Eger kıılmağ dilersen kalbi şöfi

Yola toğrı yüri ço inhirâfi⁷⁴⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de yüz otuzaltı âyet-i kerime’de kalpten bahs ediliyor. “*Yâ Rabbi, sen bizi Hakk yoluna hidâyet ettikten sonra, kalplerimizi zan ve şüpheyeye kaydırma, bizi katından sırf rahmet olan istikamet üzere tevfiğ ihsan eyle. Muhakkak ki sen herkesin muradlarını vericisin.*”⁷⁴¹ “*Allahü Teâlâ, meleklerin yardımını, ancak size müjde ve onunla kalbinizden korku gidip, itminân gelmesine işaret kıldı.*”⁷⁴² “*Allahü Teâlâ, sizin*

⁷³⁹ Allah’a yürüyüş.

⁷⁴⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 44b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 892b-893b-894b-895b-896b-897b.

⁷⁴¹ Âl-i İmrân, 3/8.

⁷⁴² Enfâl, 8/10.

kalbinizde olan ihlâsı ve nifakı izhâr ve içinizdeki niyetlerinizi pâk ve hâlis etmek ve şeytanın vesveselerinden korumak için böyle irâde eyledi. Allahü Teâlâ kalbinizdeki gizli şeyleri bilicidir.”⁷⁴³ “Onların kalplerini tasdikten ve gözlerini Hakk’ı görmekten çeviririz.”⁷⁴⁴ “Kalpleri şüphededir. Onlar şüphe ve nifaklarında şaşmış haldedirler.”⁷⁴⁵ “Yahudiler, Kur’ân-ı anlama ve bu kelâmı kabulde bizim kalbimiz perdelenmiştir dediler.”⁷⁴⁶ “Allahü Teâlâ, onların kalplerine, kulakları ve gözleri üzerine mühür vurarak perde çekmiştir.”⁷⁴⁷ “Onların kalplerinde nifâk ve hased hastalığı vardır.”⁷⁴⁸ “Kalplerini mühürleriz, kalpleri duymaz olur.”⁷⁴⁹ “Kalplerinin temizlenmesini Allahü Teâlâ’nun murâd etmediği münâfıklar için dünyada nifâklarını izhâr ve Yahudiler için katî ve cizye ile hareket ve âhirette Cehennemde sonsuz kalma vardır.”⁷⁵⁰

Hakîkî, sebatı (bir işi sonuna kadar sürdürme) olan kalp sahibiyle, sebatı olmayan kalp sahibini karşılaştırarak niçin senin kalbinde sebat yok diye muhatabına sorar. Sorusuna kendi cevap verir ve şunu der: “Meğer onun kalbinde göz yok, ruh yok” diye cevap verir. Eğer nurun aydınlığı ile kalbin nurlu olsaydı, onun kalbide sana musahhar (boyun eğmek) olurdu. İki kalp sahibinden birinin kalbinin nursuzluğu diğer nurlu kalp sahibine ulaşmasına ve onunla olmasına perde olduğunu ifade etmiştir.

Sebâtı var anuñ neyçün senüñ yoğ

Meger qalbüñde çeşm ü rüşenüñ yoğ

Ger işrâqât-ı nur ile münevver

Olaydı qalbi hem saña müsahhar⁷⁵¹

Kalbin sağlıklı ve hastalıklı olması tasavvuf ilminin temel konularındandır. Kalbin önemli bu iki meselesine bağlı olarak dünya ve ahiretin saadet ve felaketi oluşur. Kalp hasta olursa dünyada birbirine zıt ve yanlış durumları da beraberinde getirir. İnsan bu durumlarda hayret ve kararsızlık içinde kalır. Neticesi de helak ve hüsrandır. Kalbin ıslahı ilim, amel ve sohbe ihtiyâç gösterir. İlim, insanın sağlığı hastalıktan ayırtması

⁷⁴³ Âl-i İmrân, 3/154.

⁷⁴⁴ En’âm, 6/110.

⁷⁴⁵ Tevbe, 9/45.

⁷⁴⁶ Bakara, 2/88.

⁷⁴⁷ Bakara, 2/7.

⁷⁴⁸ Bakara, 2/10.

⁷⁴⁹ A’raf, 7/100.

⁷⁵⁰ Mâide, 5/41.

⁷⁵¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 101a; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 2113b-2114b.

içindir. Amel ise hastalığı teşhis, tedavi ve kovmak içindir. Sohbet de seyirde gayreti devam ettirmek içindir.⁷⁵²

Mutasavvıfımıza göre sevgi ve aşkı canı gönülden yaşayanlar maksadlarına birgün önceden ulaşırlar. Ey sofî doğruluk ve safa ile Allah'a eskiden verdiğin söz için gel. Aşk derdine aşına oldun ondan dolayı ve cemalin kalbe aydınlık verdiği için gel:

Muhibb olırsañ cân u gönülden

İrüre maqşûduña ki bir gün öñden

Gel i şûfî-yi bâ-şıdķ u şafâ gel

Qadîmî ‘ahde sen itdüñ vefâ gel

Çün oldun derd-i ‘ıřķa âşına gel

Cemâlüñ virdi qalbe rûşinâ gel

şafâ geldüñ şafâ geldüñ şafâ gel

Gel imdi merħabâ şad merħabâ gel⁷⁵³

Gönül kavramı için Mevlânâ Celâleddin Rûmî; “Ey gönül, sen bir cüz’sün, ne vakit küllînin tarafına yönelir gidersen, yânî kâmil bir insana sığınırsan, o zaman sen Allah’ın sevdiklerinden olursun. Göklerden de üstün olan gönül, “abdal”ın yahut peygamberlerin gönülleridir.” demiştir. Gönülden gönüle pencere vardır. İki insan birbirine gönülden bağlanınca bedenleri birbirinden uzak olsa da gönülleri berâberdir. Hiçbir âşık yoktur ki, sevgilisi onu aramadıkça, o sevgili ile buluşmayı dilesin.⁷⁵⁴

Kalb; ilim, hikmet, mârifetullah, Allah Sevgisi, Allah’a ibâdet, Allah’ı zıkr’dan zevk almak, Allahu Teâlâ’yı bütün arzuları üzerine tercih etmek ve bütün şehvi arzularına karşı Allah’tan yardım dilemek için yaratılmıştır. “Cinleri, insanları, ben ancak bana

⁷⁵² Havva **Said**; *Ruh Terbiyemiz (İslâm Tasavvufu)*, (Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek), Davet Yay., Konya 1980, s. 80–81.

⁷⁵³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 157b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 3331b–3332b–3333b–3334b.

⁷⁵⁴ Mevlânâ, *Mesnevî*, C. 3–4, s. 294–348.

kulluk etmeleri için yarattım.”⁷⁵⁵ Allah’ı bilmenin alâmeti onu sevmektir. Allah’ı bilen, O’nu sever. Sevginin alâmeti de hiçbir sevgiliyi O’nun üzerine tercih etmemektir.⁷⁵⁶

Nitekim Allahu Teâlâ: “*De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabileniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kedad (a uğramasın) dan korka geldiğiniz bir ticâret ve hoşunuza gitmekte olan meskenler, size Allah’tan, O’nun peygamberinden ve O’nun yolundaki cihâd’dan daha sevgili ise; artık Allah’ın emri gelinceye kadar bekleye durun. Allah fâsıklar gürûhunu hidâyete erdirmez.*”⁷⁵⁷

Yusuf Hakîkî’ye göre evliya yoluna girenler zenginlerle arkadaş olmak istemez. Zenginlik onlara emanettir, zenginlik illeti bulaşıcıdır. Kalbin aynası pas tutunca o zaman boynuna tasmanı as. Ayrı bir yola itâatkar olmaz, özünü teslim et ve gönlün ehli ol. Böylelerine önceden bir nazar olmamış ve simasında da hiçbir eseri yoktur:

Girenler bu tarîk-ı evliyaya

Muşâhib olmak olmaz aġniyâya

Ġinâ onlara gerçi ‘âriyedür

Bu ‘illet hem bilün kim sâriyedür

Çü dutdı kalbinün âyinesin pas

Gerek taġ taylesânın boynına as

Muġi ‘olmaz daġı ayruġ yola ol

Özin teslîm idüp şâhib-dile ol

Meger evvelden almamış nazar hiç

Ki sîmâsında görün eser hiç⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ Zâriyât, 51/56.

⁷⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 143.

⁷⁵⁷ Tevbe, 9/24.

⁷⁵⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 164b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 3482b-3483b-3484b-3485b-3486b.

Hakîkî yukarıdaki beyitlerde özellikle hiçbir nazar olmamış derken ne Allah katında ne de bir mürşidi kâmilin nazârından (bakışından) gönlüne feyizlerin akmadığı ve suretine bu feyizlerin nakışının yansımasının olmadığı bir kişiyi nitelendirir.

Gönülden âlem-i berzaha rüya ve ilham yoluyla pencereler açılır. İnsan uyuyunca rüya yoluyla gönül pencereleri açılıp âlem-i melekût içinde, Levh-i mahfuzdan, gelecek zamanda, kendine vâki olacak hâlleri idrâk eder. İnsan kalp hâtıraları ve fikirleri yâni görüp işitmediği şeyleri ilhâm yolu ile idrâk edebilir. Lakin gönül âlem-i melekûtta iken, ondan yüz dönüp bu şehâdet âleminde, beden dış duygularının pencerelerinde, hislerle meşgul olduğundan yahut hayvanî sıfatlarla bulandığından, kendi âleminde Mahcûb ve vatanın seyrinden memnu' olmuştur. Onun için ilhâm hâtıraları, ona nereden geldiğini görmeyip hayrette kalmıştır.

İnsanın kalbi olan ruhu, ruhlar âleminde iken, kendi yaratıcısını perdesiz olarak görmüş ve hizmet için yaratıldığını anlamış. Kalûbelâ (evet dediler) meclisinde, “**Elestü birabbiküm**” (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) şarabıyla mest olmuştu. O mecliste ruhların müşahedesi ayne'l-yakîn mertebesini bulmuş. Ruhlar bu cismani ve ayrılık âlemine, muhabbet âleminde gelince, beden bağından dolayı his perdelerinin arkasına geçmiştir. Cismani şehvetler galip gelip hayvani sıfatlarla dolmuştur. Fakat bazı ruhlar bu engellere rağmen aslâ âlem-i ervâh örtülmemiştir. Bazılarında biraz olsun örtülmüş olsa da buda keşf yoluyla gaflet perdesi kalkar.⁷⁵⁹

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde gönül konusu ile ilgili olarak şunları söyler:

ifade Şeyh Sadreddin der ki: (vr.36a) Peygamber miracdan dönerken kadınlardan bir topluluğun cehennemde, ateşten yapılmış kesici aletlerle kendi etlerini kesmekte olduklarını gördü ve bunların kimler olduklarını sordu. Onların zina ile çocuk dünyaya getirip kocalarına “senden” diyen kişiler oldukları söylendi.

Şeyh buyurdu ki: Nefsin arzu ve istekleriyle dopdolu oldukları hâlde gönül ve irşat davasında bulunuyorlarsa onların azapları bu kadınların gördüğü azaptan şiddetlidir. Gerçekte gönül sahibinin kim olduğu soruldu; Ahî, “Müridi kıyamet gününde bütün

⁷⁵⁹ Bk. İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 581–583.

durumlardan koruyan ve münâdînin Cebrâil, Kadı'nın Allah olduğu o gün müridi Peygamber'in sancağı altına iletendir.” dedi. (vr.38a)

Fakra ulaşanlar sebat edenlerdir. Yoldan çıkarak gözden düşmüş olanlara uyanlar onlar gibi olur. Allah, Âdem'in hamurunu bizzat hazırladı. Melekler o kadar düşündüler ve Âdem'in yapısının nasıl olduğunu bilemediler. İblis, Âdem'in çevresinde dolaşırken ağzını açık görüp girdi. Âdem'in yaratılışını anlamaya çalıştı. Kalbe kadar ulaştı, ancak gönlüne girmeye yol bulamadı; çünkü Âdem'in gönlüne girmek için Şeytan'a yol yoktur. Vesvese mahalli göğüstür, kalp değil. Allah buyurur: *Yüvesvisü fîsudûri'n-nâsi mine'l-cinneti ve'n-nâs*⁷⁶⁰. Bin endişeyle geri döndü. Âdem'in kalbine giremedi ve herkes tarafından da böylece reddedildi. (vr.42b) Bundan dolayı tarikat büyükleri demiştir ki, kim bir gönül reddetse bütün gönüllerde reddedilmiş olur. Kim bir gönül kabul etse bütün gönüller de onu kabul eder. Ancak halkın çoğu gönlü nefisten ayıramaz. Fukara dilinde “Halkın reddi, Hakk'ın kabulüdür.” sözündeki halk, nefsi kalpten ayıramayan halktır.

Yusuf Hakîkî'ye göre, gönül Allah'tan başkasına boş olursa: Allah'ın feyz ve faziletine erişir, gönlün her an ve her saatinde gönlün itaatinde tatlılık bulur, o zaman anlayışı kaybolmaz Cenab-ı Hak'tan sana merhamet ulaşır. Kalbe ışıkları tecelli eder, kalbe genç bir hayat verir, çünkü gönül marifet nurunu bulmuştur. Mutasavvıfımız “*taze hayat buldum Allah'ın vasıf ve sıfatında*” diyerek bunun neticesinde arındın yok olmanın içinde tertemiz. Bütün azaların gönül gibi idrak edici olur. Şayet o zaman gönül zengini olmazsan yük olmaz şeref ve iyilik olur:

Ola dil mâ-**halelallâ**'dan çü hâlî

İrişe feyz u fazl-ı zü'l-celâli

Göñüle her dem ü her sâ'atünde

Halâvet bulasın bes tâ'atünde

⁷⁶⁰ Nâs, 114/5-6: Gerek insanlardan olsun gerek cinlerden (o) insanların göğüslerine vesvese verendir.

Çün ol dem olmayasın ğayibü'l-fehm

Cenâb-ı Hâk'dan ire bes saña raħm

Eşi ‘‘ât-ı tecellî ire albe

Hayât-ı câvidânî vire albe

Göñül çün buldı nûr-ı ma‘rifetden

Hayât-ı tâze bes vaşf u şıfatdan

Arıduñ oldun ol maħv içre çün pâk

amu ‘uzvuñ çü dil bes ola derrâk

Çün ol dem olmayasın **sâhiyü’s-sırr**

Ki bâr olmaya teşrif ola vü birr⁷⁶¹

Kalb’in mahmûd (öğülen) hâlleri: Sabr, şükür, havf (korku), recâ (ümit), rızâ, zühd (dünya ile alakasını kesme), takvâ, kanâat, cömertlik ile bütün nimetleri Allah’tan bilip ona bağlanmak, iyilik, hüsn-i zan, güzel ahlâk, iyi geçim, doğruluk, ihlâs, zikir, tevazu, Allah için kızmak, Allah için sevmek, Allah’u Teâlâ’ya tevekkül, ölümü hatırlamak vs.

Kalbin temizleneceği kötü huylar, kibir, hased, ucb, riya, bahilik, israf, fakirlikten korkmak, kaderine küsmek, gıll (hainlik), hıkd (kin), benlik ve övülme isteği, dünyalık için uzun yaşama arzusu, unf (lüzumsuz hiddet), cahillik, küfrân-ı, ni’met, makam sevgisi, ayıplanmaktan korkmak, hıyânet, yemin, sözünde durmamak, sû-i zân, falcılık, kâhinlik, uğursuzluğa inanmak, dünya işlerine üzölmek, dünyadan korkmak, ısrar, kasvet ve fezâzet (merhametsiz ve katı yürekli olmak), hâyasızlık vs.⁷⁶²

⁷⁶¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 132a; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 2773b–2774b–2775b–2776b–2777b–2778b–2779b.

⁷⁶² Bk. Gazali, *İhyâ*, C. I, s. 59–60; İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 701–702.

Şeytan Âdem'in yaratılışını anlamak için onun kalbine girmeye çalıştı. Fakat gönüle girecek yol bulamadı. Âdem (a.s) kalbine giremediği için herkes tarafından reddedilmiştir. Fukara dilinde “Halkın reddi, Hakk'ın kabulüdür” sözündeki halk, nefsi kalpten ayırmayan halk'tır.⁷⁶³

Gönül öyle bir diyar ki sevgiliden başka her şey ona çer çöp. Gönül sevgiliye musahhar kılmak isteyen gönlün kapısında sevgiliden başka kimseyi koymasın. Gönül sevgiliye yar olunca, gönül sahibi sevgiliyle boyanır. Onun rengini alır, kendi rengini onun renginde eritir. Kendisi kendi olmaktan çıkar. Güneşin karşısında eriyen kar misali eritir. Gönül diyarında sevgilinin aşk-ı mahabbetiyle yokluk diyarına yolculuk başlamıştır artık o aşığa. O âşık, yoluna kalbinin saçtığı ışıkları gecenin karanlığında yıldız diye gökyüzüne diker. Ayaz gecelerin sert rüzgarların da, sevgilinin cemalinin müşahedesiyle bitmek bilmeyen kış geceleri, serin yaz akşamına döner. Artık beden denilen o cismaniyetin her uzvu sevgiliye dokunurcasına, sevgiliyi görürcesine, sevgiliyi işitircesine Allah der coşar, Allah der ağlar durur, hasretlik bir kez daha gönül diyarını yakar.

C. Ruh ve Ruhun Arındırılması

Ruh kavramı sözlükte, “nefs”, “Cebrail”, “can”, “insanda bilen ve idrak eden latife”, “hayatın kendisine bağlı olduğu varlık, maddenin zıddı”, “bedene hayat veren hoş bir rüzgâr, soluk, sevinç, rahat, ferahlama, hareket veren enerji, dinlenmek, koku” anlamlarına gelir.⁷⁶⁴ “Ruh, ilâhi zatın rububiyetinin ortaya çıktığı nuranî bir cevherdir. Cevher olması zatının mazharı, nuraniyetinin mazharı da ilmidir. Cevher olması yönüyle nefs-i vâhide; nurani olması itibariyle ilk akıl diye isimlendirilir. Latif bir zat olan ruhun bedende dolaşması, lambadan çıkan ışığın yayılıp evin köşelerini aydınlatması ve suyun ağacın damarlarında yayılması gibidir.⁷⁶⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de ruh, “vahiy”⁷⁶⁶, “Hz. İsa (as.)”⁷⁶⁷, “Cebrail”⁷⁶⁸, “kuvvet, sebat ve yardım”⁷⁶⁹ manalarında kullanılmıştır. Bazen de insan ruhu yerine “nefs” terimi tercih

⁷⁶³ Bk. Yusuf Hakîkî, *Tasavvuf Risâlesi ve Metalîu'l-İman*, s. 36.

⁷⁶⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 522; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 294; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 560; Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 55.

⁷⁶⁵ Bknz. Gazali, *İhyâ*, C. III, s. 10; Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 55-56.

⁷⁶⁶ Şûrâ, 42/52; Mü'mîn Süresi, 40/15.

⁷⁶⁷ Nisa, 4/171.

⁷⁶⁸ Bakara, 2/97; Nahl, 16/102; Şuarâ, 26/193.

⁷⁶⁹ Mücadele, 58/22.

edilmiştir.⁷⁷⁰ İnsan ruhu, latif bir cevherdir. Parçalanıp bölünmez. Emir âlemindedir. Hatta kendisi emir âlemidir.⁷⁷¹ Allah Teâlâ'nın; "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir"⁷⁷² buyruğu, ruhun mâhiyeti hakkında bilginizin sınırlı olacağını belirtir.

Yusuf Hakîkî ruh için; batın evindeki mahabbet güzeli, diri olan Allah'ın evindeki cevher deposu, koku alma duyusuna sahip gibi ruhun özellikleri ile ilgili olarak şunları söyler:

Maḥabbet pertevi bâtın evinde

Cevâhir meḥzeni ḥayin evinde

Ḥu bulunmuş degül ma'lûmdur bu

Meşâm-ı rûḥına ya irdi mi bû⁷⁷³

Kuşeyri ruh için; "*Ruh öyle bir latifedir ki; bedende bulunduğu müddetçe Allah Teâlâ ruhun mahalli olan beden kalıbında hayat yaratır. Tabiattaki ilâhî kanun böyle cereyan etmektedir. İnsan ruh ile değil hayat ile diri ve canlıdır, uyku hâlinde ruh maddi âlemde yükselir, bedenden ayrılır, sonra ona döner*"⁷⁷⁴ diyerek düşüncelerini belirtir.

Yusuf Hakîkî'ye göre ruhun mahalli şeriat yelkenini açar, ruhun çırası karanlığı götürür. Şarap içenler dertten uzak olunca, bu derin denizi seyrederek:

Ki dürdi derdi olduḡda raḥîḡuñ

İder seyrini bu baḡr-i 'amîḡuñ

Şirâ'- şer' açup mellâḡ-ı rûḡuñ

Götürür zulmeti mişbâḡ-ı rûḡuñ⁷⁷⁵

Ruh, beden denilen ölüm ve değişmeye tâbi olan karanlık ve karmaşık maddî cevherden farklı, basit bir cevherdir. Onun her türlü bilgiyi almaya kabiliyeti vardır, hiçbir zaman

⁷⁷⁰ Âl-i İmran, 3/185; Fecr, 89/27; Kıyame, 75/2; Yusuf, 12/53; En'âm, 6/93; Şems, 91/7.

⁷⁷¹ Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kâmil*, s. 36.

⁷⁷² İsrâ, 17/85.

⁷⁷³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 68b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 1410b, 1411b.

⁷⁷⁴ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 182.

⁷⁷⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 69a; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 1419b, 1420b.

soyut fikirleri almaktan yorulmaz. İbn Arabî'ye göre; “*Ruh ne bir cisimdir ne de bir arazdır; ilk akıl, evrensel nefis ve sırf ruhlar gibi bir güçtür.*”⁷⁷⁶ der.

İnsan ruhu maddeden mücerred iken çok yüksek bir cevherdir. Buna nefis–i natika denilir. Bu nefis–i natika denilen ruh, madde ile birleşince yedi perde ile aslî halinden perdelenir. Nefis–i natika üzerine çekilen bu perdelerden her biri nefsin bir derecesi olarak sayılır. Perde sayısı azaldıkça nefis nurlaşır ve bütün perdeler ortadan kalkınca nefis-i natika tamamıyla nur olur. İşte bu Hz. Peygamberin makamıdır.⁷⁷⁷

Peygamber (s.a.v.): “*Ruhlar (elest bezminde) toplu halde bulunan ordular (Cunûd–î mücennede) idi. Bunlardan tanışanlar, ülfet ederek kaynaşmışlar; tanışmayanlar ihtilafa düşerek zıtlatmışlardır*”, buyurmuşlardır. Ruhun varlığı konusunda birçok buna benzer birçok delil varken ruhun keyfiyeti üzerinde tasarrufta bulunmuşlardır.⁷⁷⁸

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde ruh konusu ile ilgili olarak şunları söyler: Er dediğin kişi şeriate tam bağlanır ve kulluk makamında doğru yolu bularak şeyhine saygı içerisinde hizmet eder. (vr.28b) Çünkü sâlikin kalbi zikre devam ederek temizlenir; ruh tecellîlerine kabiliyetli bir hâle gelir; “Ene’l-Hak” ve “Sübhânî” zevki ona yüz gösterir. Şayet bir şeyhin yardımı olmazsa akli bunu anlayamaz, hulûl ve ittihâd belâsına düşer. Bu durumda imanının gitmesinden korkulur. Necmü Dâye şöyle der:

Eğer kerametlerini kendinden bilersen

Sen bir firavunluk ve Tanrılık iddiasında bulunmuş olursun”

Meşrebimiz Allah’a minnet, yolumuz pâk, senedimiz açık, isnadımız sağlam, önderimiz Nebiyyüllâh (s.a.v.)Hz. Peygamber’in Mirac’daki gibi olmasının sebebi mübarek cisminin ruhanî olması idi; gölgesi yoktu. Diğer sıfatları halkın sıfatları gibiydi. Halkın sıfatlarının seyr ettiği yerde onun sureti seyr ederdi. Halkın manasının seyr ettiği yerde onun sıfatı seyr ederdi. Halkın sırrının seyr ettiği yerde Resul’ün manası seyr ederdi. Resul’ün sırrının yetiştigi yeri ise hiç kimse bilememiştir. (vr.49a) Evliyanın ne kadar kemalâtı varsa Resul’ün şeriatine ve sünnetine uymakla olur. Bizim için şeriaten

⁷⁷⁶ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 57.

⁷⁷⁷ Bk. Süleyman Ateş; *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat Yay., İstanbul 1998, s. 281–282.

⁷⁷⁸ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s. 389.

çıkmaq şeyhimizin yolunu terk edip bendini, yolunu, mertebesini bilmeyen, kendini beğenmişlere iltifat etmek mümkün değildir.

Ruhun bu âleme geliş sebebi: İçinde yaygın halde bulunan rûhî kuvvetlerle bedenın şu maddi âlemde tasarrufta bulunması içindir. Ruha ait amellerin eserlerinin ruha dönmesi, böylece Kemâl-ı mutlakı daha iyi temaşa kabiliyeti kazanması içindir. Kazandığı bu kemâl sebebiyle bilmesi mümkün olan hususların ruha tecelli etmesi veya bu hale yaklaşması içindir. Netice olarak ruhun bu âleme geliş sebebi zâtını tamamlayıp kemâle erdirmektir.⁷⁷⁹

Yusuf Hakîkî, insanların dünya gamından aklını dağıttığını, mahabbetin zevkini can âleminde dağıtmışlardır. Ruhun zevkiyle dalıpta, yola gelipte hiçbir adım atmadıklarını ifade etmiştir:

Ṭağıtduñ ‘aqluñı dünyâ gamında

Maḥabbet zevkını cân ‘âleminde

Mezâk-ı rûh ile var ṭurmaduñ hiç

Gelüp yola bir adım atmaduñ hiç⁷⁸⁰

“Peygamberin (a.s.) “Şeytanım benim elimde Müslüman oldu” sözünü Mevlana Hazretleri Mesnevi’de “Şeytan ölüyü dirilten o imân lokmasından yemeseydi, o şarabı içmeseydi, nasıl olur da Müslüman olurdu? Şeytan, yâni beden körcesine, sağırcasına dünya âşıkıdır. Bir aşkı diğer bir aşk keser, unutturur. Ruhun gıdası olan nûr, ruha eş ve dost olmak için, velilerin bedenlerine gıda olur. Rûh, bedensiz iş göremez. Bedende ruhsuz olunca soğur, donar.”⁷⁸¹

“Hasta bir insan bir üstad ya da kılavuza biat etmedikçe ruhuna musallat olan illetlerden kurtulamaz. Bazı Sufiler “Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır” derler. Kılavuza intisap,

⁷⁷⁹ İbn Haldun, *Şifâu’s-Sâil*, s. 103.

⁷⁸⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 107a-107b; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 2247b, 2248b.

⁷⁸¹ Mevlânâ, *Mesnevi*, C. V-VI, s. 38-274.

müride yeni bir varoluş kazandırır ve bu yeni bir şuur ve sonunda saadeti getirir. Bu intisap kişiyi dünyanın hengâmesinde alıp üstadın barınağına çeker.”⁷⁸²

Ruh çeşitlere ayrılır: Nebati ruh, hayvanî ruh, insanî ruh ve izafi ruh.⁷⁸³

İnsanlar ruhu beslemek için ruhi devreleri hayatında gerçekleştirmelidir. Bunlardan bazıları şunlardır: “Ruhî devreler, günlük programlar, Cuma namazı gibi haftalık, Ramazan orucu gibi aylık, hacc gibi ömürlük farzlarla bize mendub olanlar, anın vacibi, halin vacibi, cenaze namazı, hasta ziyareti, aç olanı doyurma, komşuya iyilik etme, ana babaya iyi davranma, sılayı rahim (akrabayı gözetme), farz veya mendub cihad ve münasebetin vacibi gibi. Mümin bunlarla kemâle erer ve Allah’ın rızasına nail olur.”⁷⁸⁴

Hakîkî ruhun şuurundan bahsederken; ruhun şuru huzura bağlıdır. Huzuru da namaza ve namazın sırrına ermeye bağlar. Ruhunda huzuru olmayan kişinin, kıldığı namazın ona kazandırdığı yoktur. Böyle kişilere Allah’a yakın olmaktan bir şey verilmemiştir:

Bilüñ erkânı ma‘lûm-ı şalâtuñ

Bilüñ erkân-ı maḥşûşa şalâtuñ

Efendi şuretidür gel ḥuzûruñ

Var ise rûḥıdur lâ-büdd şu‘ûruñ

Gerekdür ola envâr-ı şalâta

Bu taḥkîkât-ı esrâr-ı şalâta

Eger yoḡdur ḥuzurüñ bil ki rûḥı

Namâzuñuñ ḥanum yoḡ bil fütûḥı

Saña virilmedi bil ḡurb-ı Ḥaḡ’dan⁷⁸⁵

⁷⁸² Kemal **Sayar**; *Suñi Psikolojisi/Bilgeliğın Ruhu, Ruhun Bilgeliği*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 81.

⁷⁸³ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 73.

⁷⁸⁴ Havva, *Ruh Terbiyemiz*, s. 186.

⁷⁸⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 108b; Mahabbet-nâme (nşr), 2273b-2274b-2275b-2276b-2277b.

“Rûh, yaratılmış bir cevherdir. Fakat o, yaratılanların en latifi, cevherlerin en sâfisi ve en nurlusudur. Gaybdaki şeyler onunla görülür, hakikat ehline keşif onun sayesinde olur. Rûh, manevî âlemdeki seyrinden perdelenince; âzâların edebi kötüleşir. Bunun için rûh, tecelli ve perdelenme, kabz ve ilâhî cezbeye çekilme arasında kalır.”⁷⁸⁶

Abdullah Nebâcî: “*Ruh, hisle bilinmeyecek kadar latif ve dokunulmayacak kadar büyük olan bir cisimdir, ‘ruh mevcuttur’ demekten başka konuda bir şey söylenemez*”⁷⁸⁷ demiştir.

Hakîkî’ye göre, ömrü hak derdinde sürenler her yaprakta safaya doyarlar. *Mahabbetnâme*’de mest olma kokusu, bedendeki tembellik ruhuna ulaşır. Öyleyse ömürün kalbe hesabsız safalar vermesine engel olunursa gönül kuşuna, gönül ve kanat olur. O zaman ruhun uçmasına kuvvet olur. Dünyada göz yumup göz kapağını açtığı zaman doğan kuşu, harf âlemini seyrederek:

Sürelüm ‘ömri gel biz derd-i Hağ’da

şafâyıla tıyarsañ her varağda

Mağabbet-nâme’den ki bûy-ı mestî

Meşâm-ı rûha ire tende süstî

Çomaya vire ‘ömr-i tâze çalbe

Şafâlar ire bî-endâze çalbe

Ola hem bâl ü per şehbâz-ı rûha

Olup kuvvet hanum pervâz-ı rûha

Cihândan göz yumup ol dem açar

İder şehbâz seyr-i ‘âlem-i çarf⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Sühreverdi, *Avârifü’l-Mearif*, s. 578.

⁷⁸⁷ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 99.

⁷⁸⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 158a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 3342b-3343b-3344b-3345b-3346b.

D. Sır

Çoğulu esrâr ve sirar* dır. Arapça sır, “gizli şey”, “kök”, “kıymetli”, “vadinin orta yeri”, “asıl”, “nikâh”, “bir şeyin halisi”, “efdali”, “gizem”, “mana itibariyle mevcut olan var-yok arası kapalılık” gibi anlamları ihtiva eden bir kelimedir.⁷⁸⁹ Tasavvufî manada ise sır; “Hakk’ın bildirmedığı halkın da bilemediğı şeydir”⁷⁹⁰ “Kul ile Hakk Subhânehu ve Taâla arasında saklı ve gizli kalan (mektüm, masun) hâllere de sır denir.”⁷⁹¹

“Sır kalpte bulunan Rabbânî bir latifedir. Rûh sevginin, kalb ma’rifetin, sır da müşahedenin mahallidir. Rûhânî bir nûr olup, nefs’in hâletidir.”⁷⁹²

Yusuf Hakîkî’ye göre, dindar insan gözün görüşüyle yola girilmeli, gözün sırlarıyla her şeye vakıf olunmalıdır. Şekle tapmanın cilvesini gözetmeyen, karşısındakinin ne olduğunu bilmez, insan sarhoşluk sırrının ne olduğunu bilmelidir.

Eger dîndârısañ didârı gözle

Yola gir vâkıf ol esrârı gözle

Gözetme ‘işve-i şûret-peresti

Ki bilmez ol nedür bil sırr-ı mesti.⁷⁹³

Mutasavvıfımıza göre, hakîkî aşk, meşreb olduğunda, “*Yüce Allah biz ona şah damarından daha yakınız*” o sırrı daha kolay olur, âşıkların durumlarının niteliğı budur. Zülcelalin cemâlini düşünürler.

Hakîkî ‘ışık olduğunda meşreb

Ola rûşen ki sırr-ı **naħmü aķreb**

* Sırar: Arapça birşeyin hâlis olanı, asl, sır, kök vs. gibi anlamları olan “sır” kelimesinin çoğuludur. Tam olarak vuslata erme durumunda, sâlikin mahvolması. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 576.

⁷⁸⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 569.

⁷⁹⁰ Serrac, *el-Lûma*, s. 346.

⁷⁹¹ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 182.

⁷⁹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 569.

⁷⁹³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 36b; Mahabbet-nâme (nşr), 720b-721b.

Budur ‘âşıkларуñ bil vaşf-ı hâli

Ki dâyim ol cemâl-i zü’l-celâli⁷⁹⁴

“Sır, ruhtan daha sâftır.”⁷⁹⁵ Cenab-ı Hakk yaratılmışların sırrına vâsitasız olarak muttali” olur. Hakk’ın sırrına ise Hakk’tan başkası muttali’ olamaz. Sırrın sırrı, sırrın da hissedemediği şeydir. Şâyet hissedilecek olsa ona sır denilemez.”⁷⁹⁶

Hakîkî, sır ehlinin aşk canı ile diri olduklarını, bizlerin gördükleri ise et ve deridir. Çünkü can olduğundan canın sırrını duyamayız. Çünkü kan olduğundan kanın sırrını duyamayız.

Hey anlar cânı ‘ışık ile diridür

Senüñ gördüklerüñ etdür deridür

Çü cândur sırr-ı cânı tıyamazsın

Çü kândur gizlü kânı tıyamazsın⁷⁹⁷

Mutasavvıfımıza göre, gönüle tecelli nurunun parıltısı verilmiştir, her ışıktan ona süs verilmiştir. İlahî sırrın mazharı olan gönül olduğu için ona şahlık tacı verilmiştir. O gönül ki hak ve hakikata mazhar olmuş, onda tarikat sırları mazhar olmuştur.

Göñül kim Pertev-i nûr-ı tecellî

Aña her lem ‘ada virdi taḥallî

Göñül ki mazhar-ı sırr-ı ilâhî

Olup uruldı aña tâc-ı şâhî

⁷⁹⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 40a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 801b–802b.

⁷⁹⁵ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 74.

⁷⁹⁶ Serrac, *el-Luma*, s. 346.

⁷⁹⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 43b; *Mahabbet-nâme* (nşr), 867b.

Göñül ki mazhar-ı Hâk' dur hâkikat

Ṭuyuldu ondan esrâr-ı ṭarîkat⁷⁹⁸

Sır ehli, üç derece, üç kısımdır.

Birincisi himmetleri yüce, yönelmeleri saf ve sülûkları doğru olan kişilerdir. Onların kimliklerine vâkıf olunamaz, herhangi bir isme mensup değildirler ve parmakla gösterilmezler. Her nerede olursa olsunlar Allah'ın –‘azze ve celle– gizli güçleridirler.

İkincisi, kendileri başka bir makâmda iken diğer bir makâma işaret eden, bir işte iken başka bir şeyi imâ eden, bir durumda iken başka bir duruma çağırın kişilerdir.

Üçüncüsü, Hakk'ın kendilerini kendilerinden bile esirgediği zümredir. Cenâb-ı Hak onlara bir nur göstermiş ve bu nurla kim olduklarını unutturmuş, içinde buldukları hâlin müşahedesinden onları hayrete düşürerek alıkoymuş, ne oldukları bilgisini onlardan saklayarak hâllerini korumuş ve makamlarının doğruluğunu gösteren işaretlerle onları gizlemiştir. Bu işaretler garip bir vecdden kaynaklanır. Bu mertebe, velâyet ehlinin en ince makamlarındandır.⁷⁹⁹

Mutasavvıfımıza göre Allah'ın yüce kitabında buyurduğu “sizler en hayırlı ümmetsiniz” ayetine nail olabilmek için dervîşe yüce himmet gereklidir. Eğer sofi bu yolda himmeti düşük olursa o sırra vukuf ayeti bulamaz.

Buyurdu Hâk ki küntüm hâyra ümmet*

Hanum a'lâ gerek dervîşe himmet

Çü dün-himmet ola bu yolda şûfî

Ebed bulmaya bu sırra vukûfî⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58a; Mahabbet-nâme (nşr), 1178b-1179b-1180b.

⁷⁹⁹ el-Herevî, *Men âzilü's-Sâirin*, s. 130.

⁸⁰⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 72b; Mahabbet-nâme (nşr), 1479b-1480b; * bkz. Âl-i İmrân, 3/110.

Mutasavvıfımız İzzet ikram gören kişinin kendisini pir sanarak bu şekilde bilmez ki, yüzümün kir olduğunu, huzurda ayıbımız açılıp rusvay olduğunda vay bize vay der. Bütün sırrım açıldığı zaman nerdeyim, başımı nasıl kurtarayım diye feryad etmiştir.

Gören ‘izzet ider oldu şanur pîr

Ne bilsün olduğımı yüzümüz kir

Yerin hâzretde vay i vay bize vay

Açılıp ‘aybumuz olduğda rüsvây

O demde ki ola sırrum kamu fâş

Nidem ben nice kurtarı bilem baş⁸⁰¹

Ayeti kerimede “Allah *kullarını selâmet sarayı olan Cennete davet eder, dilediğini de doğru yola götürür*” der. Demiş dârü’s–selâm (esenlik yurdu) can yokluktur, canında aşk olan ise bir âlemdir. Allah dilediğini hidayete erdiren sırrına erdi. Bir şeyde sabit olan, o yola girmiştir. Mutasavvıfımız, nefsin örtüsünü bu can gözünden alanın, parıltı cananın yüzünden kalbin aynasını temizleyene ulaşır yüzüm onun ayağına toprak olsun mutasavvıfımız der. Cemalinin yansması kalbe kavuşursa o zaman kesinlikle maşuktan uzak kalır mutasavvıfımız der.

Şol âyetde ki dir **vallâhu yed’û**

İlâ dâri’s–selâm anla i‘amu

Dimiş **dârü’s–selâm** i cân ‘ademdür

Şu kim cânında ‘ışık adı ‘alemdür

Ve yehdî men yeşâ sırrına irdi

Şu kim şâbit–kademdür yolda irdi

Hiçbâ-ı nefsi ol bu cân gözinden

İrer şu'le aña cânân yüzinden

Çn itdi qalbinüñ âyinesin pâk

Yüzüm olsun ayağına onun hâk

Cemâli 'aksi ol qalbe ki irer

Gözin dil-dârdan bes qanda ırar⁸⁰²

Mevlana, *Mesnevi*'de "İnsanın sırrı, yani ilâhi ilimdeki a'yân-ı sâbitesi ağacın kökü gibidir. Bayraklar o kökten feyz alarak kupkuru gövdeden çıkar yetişir.

Vefâ ağaçların, yâni velilerin gökyüzünde öyle manevî meyveleri yani ilâhî hikmetleri, hakikatleri, bildiren güzel sözleri vardır ki, onların kökleri, yâni velilerin mecâzî varlıkları, bedenleri yeryüzündendir ama meyveleri göklerde olup Hakk âşıklarına gökyüzü sofrasında ikrâm edilmektedir"⁸⁰³ demiştir.⁸⁰⁴

Hakîkî'ye göre tarikat sırrına vakıf olan ile sır makamında ibadet edenler aşkın derdinin lezzetini ve rağbetini bilirler.

Tarîqat sırrına vâkıf olanlar

Maqâm-ı sırda bil 'âkif olanlar

Bulurlar lezzetini derd-i 'ışkuñ

Bilürler rağbetini derd-i 'ışkuñ⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 84b-85a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 1757b-1758b-1759b.

⁸⁰² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 93a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 1938b-1939b-1940b-1941b-1942b-1943b;

* bk. Yunus, 10/25.

⁸⁰³ Bk. Dipnot 473: İbrahim Sûresi'nin 24-25. âyetlerine işâret vardır. Velilerin güzel sözleri, manevî meyveleri onların ruhlarıdır. Eserleri, mucizeleri, kerâmetleri, daimâ mana âleminde olup gökyüzü sofrasında ikram edilmektedir. Mevlâna, *Mesnevî*, C. III-IV, s. 348.

⁸⁰⁴ Bk. Mevlana, *Mesnevî*, C. III-IV, s. 348.

⁸⁰⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 133b; *Mahabbet-nâme* (nşr), 2808b-2809b.

Yusuf Hakîkî'ye göre âşık sıfat gözü ile onda bir yüz görse ona manalar yüzer yüzer açılır. Veli bu şekil ehli nasıl görür? Kim onu can ve tende görür. Velinin bu tavrı aklın dışındadır, bu sırdan akıl haberdar olmadı. Nice zahidler, zühdünü rehin olarak koymuş ki olmuştur bu varlıktan soyutlanmış. Bu varlıktan uzak olursan bu harabat nicelerini iflas ettirmiştir.

şifat gözile ‘âşık görse bir yüz

Açılır onda ma'nî aña yüz yüz

Velî bu ehl-i şûret kıanda görür

Anı kim ol bu cân u tende görür

Bu tavr-ı ‘âkıllıdan hâricdür i yâr

Bu sırdan ‘âkıllı olmadı haberdâr

Niçe zâhid kıadı zühdini rehne

Ki almışdur bu varlıkdan bürehne

Bu varlıktan ki idüp ‘ür heyhat

Niçeyi kıodı müflis bu hârabât⁸⁰⁶

E. Havf ve Recâ

“Korkmak” ve “endişe duymak”, “bilinen veya hissedilen bir işareten dolayı irkilmek”, “savaş”, “kıtal” gibi manalara gelen havf kavramı, “bir tehlike karşısında ne olacağı endişesi içinde olmak”, “gelecekte hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşma düşüncesiyle kalbin yanıp üzülmesi, “Allah’ın azametinden korkarak dinde sabit olmak, günahlardan ve onun yasakladıklarından utanmak” şeklinde tanımlanmıştır.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 144a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 3037b–3038b–3039b–3040b–3041b.

⁸⁰⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 257, Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 242; Atik, *İslâmi Kavramlar*, s. 302.

“Kur’ân’da korku ifade eden kavramlar havf, haşyet, rahbet, inzar, takva, vs.dir. Havf kötü beklenti demektir. Yani ümidin zıddıdır. Havf kelimesi Allah için kullanılınca zararlı bir şeyden korkma şeklinde bir korku değil, Allah’a isyandan bir kaçınma ve ona itaat” anlamına gelir.

Haşyet ise Allah’a ta’zim yani yüceltme, ululama ile birlikte korkudur.

İnzar da korkulu haber demektir.”⁸⁰⁸

Reca kavramı, “ümit etmeyi”, “ummayı” ifade eden bir kavramdır.⁸⁰⁹ Kur’ân’da Allah’ın rahmetinden ümit kesmek yasaklanmış ve ancak kâfirlerin onun rahmetinden ümit keseceği belirtilmiştir.⁸¹⁰

İnsanın Allah’ın azabına veya gazabına maruz kalabileceğini düşünmesi havf’a, lütfuna ve nimetine nail olabileceğini düşünmesi recâ’ya sebep olur. Sûfî havf ve recâ arasında yaşar. Kişinin kalbindeki duygu ve düşünceler, geçmişle veya halle ya da gelecekle ilgili olur. Hoşa gitmeyen türden ise havf, hoşa giden türden ise reca adını alır.⁸¹¹

Havf ve recanın ileri derecesine ve içinde bulunulan ona ait alanına kabz ve bast denir. Kabz ve bastın ileri derecesi de heybet ve ünstür. Reca, insanın iradesinde olan bütün şeyleri hatırladıktan sonra hoşlandığı şeyi beklemesidir. Havf, marifet sonucudur. İnsan içindeki havf ve reca duygularıyla zikir ve tefekküre yönelip bunlara devam ederse gönlünü mahabbete hazırlar.⁸¹²

Allah’tan korkmak ve O’ndan ümidi kesmemek olarak tanımlayabileceğimiz havf ve recâyı Serrâc üç başlık altında incelemiştir. Ona göre havf üç türdür:

1. Büyüklerin Havfi: Allah Teâlâ havfi, imana yakın olarak zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: “Eğer inanıyorsanız onlardan değil, benden korkun.”⁸¹³

⁸⁰⁸ Atik, *İslâmi Kavramlar*, s. 125.

⁸⁰⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 513.

⁸¹⁰ Zümer, 39/53; Secde, 32/16; Yusuf, 12/87.

⁸¹¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 288.

⁸¹² Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 236–237.

⁸¹³ Âl-i İmran, 3/175.

2. Mütessavvıfların Havfı: “Rabbının makamından korkanlar için iki cennet vardır.”⁸¹⁴ âyetinde anlatılan havftır. Havfın bu türünde Allah’tan uzak kalmaktan ve marifet berraklığının kaybolmasından korkmaktır.

3. Avâmın Havfı: “Yüreklerin ve gözlerin dehşetten ters döneceği günden korkarlar”⁸¹⁵ ayetinde anlatılan havftır. Bu türlü havf, Allah’ın gazabından korkan kimselerdir.

Recâ ve muhabbet, havfi gerektirir.

Recâ üç çeşittir.

1. Allah’ın sevabından ümidvar olmak.

2. Allah’ın rahmetinin genişliğinden recâ halinde bulunmak. Böyle bir mürid, Allah’ın sıfatlarından olduğunu bilince kalbi, Hakk’ın kerem ve fazlından ümitvar olarak rahatlar.

3. Allah’tan umanlar; yani recâda tahkike eren ve ondan başkasından bir şey ummayanlardır. Bu tarzda recâ, Allah’ın kişinin kendisi ile arasına başka bir şey koyup insanı kendisinden uzaklaştırmamasını dilemektir.⁸¹⁶

Mü’min olan, KORKU ile UMUT arasında olmalıdır. Mü’min, Allah’ın rahmetine güvenmeli, ondan aslâ ümit kesmemelidir.⁸¹⁷ Nitekim şâni yüce olan Allah buyurur:

De ki: “*Ey nefislerine karşı aşırı hareket edenler, Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları affetme kudretine mâliktir. Şüphesiz ki O, çok affedici, çok esirgeyicidir.*”⁸¹⁸

“Allah’ın dostu Hz. İbrahim selâm O’na hatalarını hatırladığı zaman kendinden geçer, kalbinin şiddetle çarptığını hissedirdi. Allah kendisine Cebrâil’i gönderdi. Cebrâil Hz. İbrahim’e:

– Allah sana selâm ediyor ve (Dostundan korkan bir dost gördün mü?) diyor, dedi.

⁸¹⁴ Rahmân, 55/46.

⁸¹⁵ Nûr, 24/37.

⁸¹⁶ Serrâc, *el-Lümâ*, 58–60.

⁸¹⁷ Gazâlî, *Mukasefetu’l-Kulub*, s. 21.

⁸¹⁸ Zümer, 39/53.

Bunun üzerine Hz. İbrahim şu cevabı verdi:

– Ey Cebrâil, hatalarımı hatırladığım ve cezasını düşündüğüm zaman dostluğu unutuyorum!

Peygamberimiz (as.)’da buyururlar ki:

– Allah korkusundan kişinin vücudu ürperdiği zaman ağaçtan yaprakların dökülmesi gibi, günahları dökülür.”⁸¹⁹

Allah Teâlâ’dan olan korku; kulun, Allah Teâlâ beni ya dünyada veya ahirette cezalandıracak, diye korkmasıdır.”⁸²⁰ Hakk Teâlâ: “Sadece benden korkunuz”⁸²¹ buyurmuş ve “üstte bulunan Rabblerinden korkarlar”⁸²² sözü ile korku sahibi olan müminleri övmüştür..

Kalbe hayat veren recâdır ve recâ sayesinde âhirette nail olacağı nimetlerdir. Ümit ile Recâ ile temenni arasındaki fark şudur: Temenni insanı atalete ve tembelliğe sürükler, cehd ve gayret sarf etme yoluna sevk etmez. Recâ sahibinin durumu ise tam bunun aksinedir. Recâ iyi ve güzeldir. Temenni fenâ ve çirkindir. Ebu Ali Ruzbârî, “havf ve recâ kuşun iki kanadı gibidir. İkisi birbirine musavî olursa kuş düzgün, uçuş mükemmel olur. Birisi eksik olursa kuş ve uçuş eksik olur. Her ikisi de bulunmazsa kuş ölüme terk edilmiş olur” demiştir.⁸²³

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî’ye göre gönlün de Mahabbet olanın hiçbir şeyden korkmayacağına buna en güzel örnek olarak Şibli ve Hallacı Mansuru vermiştir. Şeyh Şibli’nin gönlünde mahabbet derdi davul çalınca herşeyi onda ortaya çıkardı. Bu dert sarhoş eder hiç ayık etmez, bu korku ile can bayılmaz. Hallacı Mansur gibi daracağı ederlerse yüz defa Muhabbet sarhoşluğu içinde.

Maḥabbet derdi urup dilde ṭablı

Ḳıla âşüfte tâ çün şeyḫ Şiblî

⁸¹⁹ Gazâlî, *Mukaşefetu’l-Kulub*, s. 22–23.

⁸²⁰ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 216.

⁸²¹ Nahl, 16/51.

⁸²² Nahl, 16/50.

⁸²³ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 222–223.

Ki sekrân ide hiç ayılmayavuz

Bu hâvf-ı cân ile bayılmayavuz

İderler ise çün Mañşûr'u ber-dâr

Mağabbet sekri içinde ki şad-bâr⁸²⁴

Mutasavvıfımız, hâyasızlık ve utanmayı yüze getirmeyip huzurda cehalet edenlere yüzünde hâyadan eser yokmu, Allah'ın haşmetinden korkun yok mudur diye sorar. Sonra da şu cevabı verir. İştmedin mi Allah Ad kavmini nice etti, yüksek direklerle ev yapan irem kavmini de hanımına yâd etmesini isteyerek bu kavimlerin başlarına gelen felaketi bizlere hatırlatır.

Hayâsuzluk getürmedin hacâlet

Yüze hâzretde gel itme cehâlet

Eser yok mı 'aceb yüzde hayâdan

Ya hâvfuñ yok mıdur hâşm-ı Hudâ'dan

Eser yok mı 'aceb yüzde hayâdan

Ya hâvfuñ yok mıdur hâşm-ı Hudâ'dan

İştmedüñ mi nitdi kavm-ı Âd'ı

Hanum yâd it **İrem zâti'l-imâdi**⁸²⁵

Korkan, her vakitte o vaktin hükmü ile bulunur. Bir vakitte bütün varlıklar ondan korkar, başka bir vakitte emin olur. Varlıkların kendisinden korktuğu zaman, korkanın üzerinde korku hâli gâlib olur, öyle ki, baştan sona kadar korku kesilir. Onun için her şey ondan

⁸²⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 53b; *Mahabbet-nâme* (nşr), 1083b-1084b-1085b.

⁸²⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 85a; *Mahabbet-nâme* (nşr), 1767b-1768b-1769b; *bk. *Fecr*, 89/7.

korkar. Allah'tan korkan kimseden her şey korkar ve oda bütün korkulardan uzak olur.⁸²⁶

Allah-u Teâlâ bu konuda buyurmuştur ki:

*“And olsun ki; sizden önce kitab verilenlere ve size, Allah'tan korkmanızı tavsiye ettik.”*⁸²⁷

Allah-u Teâlâ mü'minler için ayrı ayrı zikrettiği vasıflar, kendinden hakkıyla korkanlarda toplamıştır. Onlar da; hidayet, rahmet, ilim ve rızâdır.⁸²⁸

*“O levhâlarda hidâyet ve rahmetin, Rablerinden korkanlara âid olduğu yazılı idi.”*⁸²⁹

Yusuf Hakîkî'ye göre, her kim ki onun işi kibir ve kin olursa onda günah peyda olur ve ona günahları yar olur. Günah kimin yüzünü kirletmişse onda Allah korkusu yoktur. O kimseye eyvahlar olsun ki onun yolları günah olmuş, takvadan da ona takviye destek gelmez. Nîmet veren Allahtan ona lütuf ulaşmaz. Mutasavvıfımız bu halde olan insan için “bu ten hapisanesinden seni kurtara” diyerek dua etmiştir.

Kime kim kibr ü kin oldıyısı kâr

Ma ‘aşîdür gelen andan hem i yâr

Şunuñ kim ma‘şiyet itmiş yüzini kir

Ĥudâ'dan ĥavfı yokdur anla i pîr

Diriğa yolun urmış ma‘şiyetler

Ki taĥvâdan irişmez taĥviyetler

⁸²⁶ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, s. 147.

⁸²⁷ Nisa, 4/131.

⁸²⁸ Sühreverdi, *Avârifü'l-Meârif*, s. 641.

⁸²⁹ A'râf, 7/154.

Dirîğa luţf irişmez zü'l–minenden

Ki kırtara seni bu ħabs–i tenden⁸³⁰

Havf ve recâ gecenin gündüzü tâkip ettiği gibi, birbirlerini tâkip ederler. Korkusuz ümit de korku yoktur. Bir kimse buğday ekirse buğday biçeceğini ümit eder, bir âfetten zarar görebileceğinden de korkar.⁸³¹

Hak yolunda olanların recâsı şikâyet ve körlüktür. İyilik yolunda dönüp duran, lütuf denizine batan ve ihsân sağanağına yakalanan kişi, Mevlâsından müşâhede ettiği şeylerden daha fazlasını istemez, her iki âlemde de mütalaa ettiği şeyler karşısında murâd edeceği bir şey kalmaz.⁸³²

Kur'ân'da ümit anlamında kullanılan tama', haram işleme⁸³³, Allah'tan mal verme⁸³⁴, Salihlerden olma⁸³⁵, cennete girme⁸³⁶ ve bulutlardan yağmur yağma beklentisi içinde olmak⁸³⁷ ile rahmet ve bağışlanma, recâ ve ümid⁸³⁸ gibi hususlarda kullanılmaktadır.

Kur'ân'da ümit ifade eden recâ ise, saygı bekleme⁸³⁹, Allah'a kavuşma⁸⁴⁰, rahmet ümidi içinde bulunma⁸⁴¹ ve hakkında yapılacak bir muamele beklentisi içinde olma⁸⁴² anlamlarında kullanılmıştır. Bu kelime bir yerde kenar, taraf anlamında olmak üzere recânın çoğulu olan erca şeklinde⁸⁴³, iki yerde de bekletmek anlamında emir şeklinde ercih olarak kullanılmıştır.⁸⁴⁴

⁸³⁰ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 124b; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 2614b–2615b–2616b–2617b.

⁸³¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 186.

⁸³² el–Herevî, *Menâzilü's–Sâriin*, s. 154.

⁸³³ Ahzâb, 33/32.

⁸³⁴ Müddesir, 74/15.

⁸³⁵ Mâide, 5/84.

⁸³⁶ A'raf, 7/46; Meâric: 70/38.

⁸³⁷ Ra'd: 13/12; Rûm; 30/2.

⁸³⁸ A'raf: 7/56; Secde: 32/16; Şuarâ: 26/51,82.

⁸³⁹ Nûh, 71/13.

⁸⁴⁰ Kehf, 18/110; Ankebut: 29/5; Ahzâb: 33/21; Mümtehine: 60/6.

⁸⁴¹ Bakara: 2/218; Nisâ; 4/104; İsrâ: 17/28, 57; Zümer: 39/9.

⁸⁴² Tevbe: 9/106.

⁸⁴³ Hâkka: 69/17.

⁸⁴⁴ A'râf, 7/111; Şuarâ: 26/36.

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'ye göre tembellik içinde olan müyesser olmaz. Doğu ile Batı arası kadar yükseğe koy ayağını, çevir yüzünü varlıktan ve mekândan. Kul hakkın lütfunu ümit etmiyorsa o Allah'a ulaşmaya âşık olmamıştır.

Bu keshân ile hüd olmaz müyesser

Demidür sa'yüñ imdi i bürâder

Çadem a'lâ ço fark-ı ferkadândan

Çevürüp yüz hanum kevn ü mekândan

Meger Hâk lutfın itmezsın recâ sen

Hey olmaduñ mı müşâtâk-ı likâ sen⁸⁴⁵

Reca, Allah Teâlâ'ya karşı hüsnü zan besleme ve O'ndan güzellik ümit etmenin makamlarından biridir. Korku makamında bulunmayan kimsede, arılık ve sıhhat üzere reca ehlinin makamlarına yükseltilmez. Kulun recasının sıhhat işareti, recasında korkunun da gizli olmasıdır. Korku ve recâ, iki ayrı makama götüren iki ayrı yoldur. Korku, ilim makamına götüren âlimlerin yolu, reca ise amel ehlinin makamına götüren âmillerin yoludur. Halvetlerde Allah Teâlâ'ya ünsiyette bulunmak da recânın şekillerindendir. Allah Teâlâ'ya ünsiyet; âlimlere ısınma, evliyaya yakınlaşma, hayır ehlinin meclislerini paylaşarak yalnızlıktan kurtulmak ve öyle kimselerin yanında yüksek ferahlığı bulunmaktır.⁸⁴⁶

Büyükler, Allah ile irtibatlarının kesilmesinden korkarlar. Küçükler ise azaptan korkarlar. Avamın korkusu cehennem azabındandır. Büyüklerin korkusu ise Allah'tan uzak kalmaktadır. Azaptan korkmak, nefsin hevasını gözetenlerin işidir. Allah'tan uzak kalmaktan korkanların bu korkuları Allaha dayandıklarının göstergesidir. Allah ile irtibatları varsa azap nimettir fakat Allah ile irtibatları yoksa nimet azap olur.⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 77a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1593b-1594b-1595b.

⁸⁴⁶ Bk. el-Mekkî, *Kütü'l-Kulüb*, C. II, s. 274-284.

⁸⁴⁷ Şirvânî, *Şifai'l-esrar*, s. 96.

Yusuf Hakîkî'ye göre sofiyi, Mahbuba elde ettikleri ulaştırmaz, onu engelleyen perdedir. Âşık mahbuba ulaşmayı ümit ediyorsa, Mahbubun dışındaki her şeyi gönülden çıkarmalı. Dervişin amelleri böylece salih olur. Onun içine her zaman ışıklar dokunur. Kalbini günah kirinden arındıran kibir elbisesinden temizlemelidir. Eğer mahbubun dışındaki şeylerden kalbini almazsa içini kibir ve riyadan arıtmaz.

Şanur mısın ki şûfî hâşılıñdur

Degül ol hem hiçâbî hâyilüñdür⁸⁴⁸

Recâ eylersen i ‘âşık liķâyı

Göñülden yuy gider gel mâsivâyı

Ki a‘mâlüñ ola dervîş şâlih

toķına bâtına her dem levâyih

Arıda ķalbi levş–i ma‘şiyetden

İde ‘arî ki şevb–i ta‘ziyetden

Ger olmazsan bu meyli mâsivâdan

Arıtmaz bâtınıñ kibr ü riyâdan⁸⁴⁹

“Kul, iman tohumunu kalbine ekip onu tâat suyu ile suladıktan ve kötü huylardan temizledikten sonra ölünceye kadar o tohumun kalpte kalmasını ve mağrifete ulaştıracak hüsn–i hâtime ile göçmesini Allah’tan dilemesine gerçek recâ denir.”⁸⁵⁰

Mutasavvıfımız, Allah’ın emrine itâatkar olmayı, padişahımız olan Rabbimizin yüzünü kendimizden çevirmemeli, samimiyet ile her zaman onun hizmetinde olmayı ve Allah’ın rahmetinden ümit kesmemeyi öğütlemiştir. Eserinde mısralarını, “Tarafımdan

⁸⁴⁸ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 108b; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 2279b.

⁸⁴⁹ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 109a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 2280b–2281b–2282b–2283b.

⁸⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ’u Ulûmi’ d–dîn*, C. IV, s. 261.

de ki; ey öz nefislerine fenalıkta hadden aşan kullarım! Allah'ın bağışlamasından ümit kesmeyin..." ayetiyle ümitli olmamız gerektiğini Kur'an ayetiyle perçinlemiştir.

Muṭîc olalum emrine ilâh' uñ

Ki yüz döndürmeyelüm pâdişâhuñ

Gelüñ şıdķ ile dün gün hıızmetinden

Recâ kaç' itmeyelüm raḥmetinden

Didi lâ teknaṭû min raḥmeti'llâh*

Urup topraĝa her şâm u seḥergâh⁸⁵¹

F. Cem' ve Fark

Cem ve fark halleri birlikte kullanılır. Sözlükte cem, "toplama, biriktirmek, bir araya gelmek, yığma, birden fazla insanı, hayvan veyâ eşyayı gösteren isim, dikkat ve iradeyi bir noktaya teksif etmek" anlamlarına gelir.⁸⁵² Cem'in zıddı olan fark ise, "ayırt etme, başkalık alâmeti, ayırmak, seçilmek, Halk a Hak'sız işaret etmek, Kulluĝu müşahede etmek, Allah'ın hayat sıfatı, kula nispet edilen ibadet ve benzeri haller" gibi anlamlara gelir.⁸⁵³ "Fark, düşüncenin ve arzuların daĝınık olması hâli. Cem', sadece Allah'ı görmek, yaratıkları görmemek, fark hem Yaratana'ı hem de yaratılanı görmek, yaratılanı yaratan'dan görmek."⁸⁵⁴

Tasavvuf tarihinde ilk defa "cem ve fark" terimlerini kullanan Ebu Abbas Seyyâri (ö. 342/953) olarak kabul edilir. İlk mutasavvıflardan Beyazid Bistamî, Ebu Hafs Haddâd, Ebu Beki Şiblî ve Sehl b. Abdullah Tüsterî cem fikrini benimsemişlerdir. Cüneyd Bağdadî ile Ebu Yakub Nehrecûrî cem'i "vecd hâlinde Allah ile beraber olmak", farkı

⁸⁵¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 126a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2649b-2650b-2651b; bk. Zümer, 39/53.

⁸⁵² Cebecioĝlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 121; Uludaĝ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 87; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 191; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 245.

⁸⁵³ Cebecioĝlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 205; Uludaĝ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 132.

⁸⁵⁴ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 178.

“beşeriyet sıfatı içinde Hakk ile halkı birbirinden ayırmak, ayrı ayrı varlıklar olarak görmek” şeklinde tarif etmişlerdir.⁸⁵⁵

Fark kişiye nisbet edilen hal ve ameldir. Cem’ kişiye nisbet edilmeyen şeydir. Kulun kulluk vazifelerini yerine getirmek ve beşerî hâllere uygun düşen diğer hususları ifâ etmek gibi kulun irâdesi ve kazancı ile ilgili hususlar fark adını alır. Hakk Teâlâ tarafından kalpte mâna ve marifet vücuda getirilmesi, lütuf ve ihsanda bulunulması gibi hususlar ise cem’ adını alır.⁸⁵⁶

Yusuf Hakîkî *Mahabbet-nâme* adlı eserinde yer yer cem ve fark hallerine değinerek fikirlerini dile getirir. Ona göre Allah davet ediyor ve davetçinin bu sesi cana erdi. “*Dilediğini hidayete erdirir*” bu ayetin ışığı ortaya çıkmıştır. Güzel yüzü candan gösterdi. Her hasta olana iltifat etme, doğru yola güzel güzel girelim. Bu ten evinde ne kadar duracağız Menzile varalım göz kamaştıran şimşek gibi. Gel kelebek gibi yükseğe kanatlan, bu ışık Allah ile cem (bir arada) olmanın ışığıdır. Tecelli kerreleri kuş yuvası gibi art arda olunca, huzur mestini lavbaliye çevirir.

Şafîr-i dâ‘i-yi **vallâhu yed’û***

Çü sem‘-i câna irdi hey ne kıygu

* **Ve yehdî men yeşâ** şem‘i çü peydâ

Olup gösterdi candan rûy-ı zîbâ

Gel olma lültefit bes her saķîme

Girelüm hoş şîrât-ı mustâķîme

Niçe olmak bu dâm-ı tende ‘âkif

İrelüm menzile çün berķ-ı hâtîf

Gel i pervâne pervâz eyle ‘âlî

Bu şem‘uñ cem‘idür çün lâ-yezâlî

⁸⁵⁵ Hucvîrî, *Keşfu’l-Mahcub*, s. 378; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 245; Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 112.

⁸⁵⁶ Kuşeyri, *er-Risale*, s. 158.

Çü târât-ı tecellî uş tevâlî

İder mest-i hâzret lâ'ubâlî⁸⁵⁷

Ebû Sâit Harrâz'a göre cem', Allah'ın kullarında kendisini icad etmesidir. Kendisi onlar için var olduğundan, onların varlıklarını yok etmesidir. Yakîn hali insanı Hakk'la cem' eder. İlim ise varlığını Hakk'tan ayırıp ona kulluğunu gösterir (fark). Bu yüzden bazı sûfiler Kur'ân'daki “Allah kendisinden başka ilâh bulunmadığına şahidlik etti”⁸⁵⁸ âyetini cem'e, devamındaki “Melekler ve ilim sahipleri” kısmını da fark'a delil sayarlar.⁸⁵⁹

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde cem' konusu ile ilgili olarak şunları söyler:

(vr.39a) “*Es'elüke şevkan ilâ likâ'ike min gayri zarrâ'e muzirretin velâ fitnetin muzilletin.*”⁸⁶⁰ bu hatara işaret etmektedir.

“*Es-seyrü me'allah*”, “ayn-ı cem”e ve ehadiyyet hazretine terakkîdir. İstiğrak ve istihlâk makamıdır. Havas mertebesidir. Orada ne irade ne hilafet ne de meşihat vardır. Meşâyih, o makama “harabet” derler.

Bir kul için cem' ve fark hâllerinin ikisi de şarttır. Çünkü tefrika hâline sahip olmayanın kulluk hâli bulunmaz. Cem' hâli bulunmayan ise Hakk'a dair marifet sahibi olmaz. Fatiha'daki “*Yalnız sana ibadet ederiz*” ibaresi fark hâline, “*Yalnız senden yardım dileriz*” ibaresi ise cem' hâline işaretir.⁸⁶¹

Hakîkî'ye göre, sapıklık imanın ışığını örter, bulut parlayan ayı örter. Şimdi hayret vericidir rüzgârın hali, Türk'ün, Tatar'ın gözünü yumması aceptir. Her yerde cem'-i cahilleri (cahiller topluluğunu) görürsün. Bunlar müminlerle deccal gibi savaşıyor. Her yerde cahiller topluluğunun emre boyun eğmediğini görürsün.

⁸⁵⁷ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 11b-12a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 191b-192b-193b-194b-195b-196b;

* Bk. Yunus, 10/25; Bakara, 2/213; Nûr, 24/46.

⁸⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/18.

⁸⁵⁹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 245.

⁸⁶⁰ Zarar verici nesnelere ve saptırıcı fitnelere olmaksızın sana kavuşma şevkini istiyorum.

⁸⁶¹ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 158.

Đalâlet şu'le-i imânı örter

Bulut gördün meh-i tâbânı örter

‘Acebdür şimdi ħâli rûgâruñ

Yumup ġaflet gözin Türk’uñ Tatar’uñ

Ki her yirde görürsin cem‘-i cühhâl

İder mü’minler ile ceng-i deccâl

Ki her yirde begüm ehl-i fesâd

Görürsin emre olmaz inġıyâdı⁸⁶²

Cemiyet-i hâtır: Aklı, fikri ve kalbi bir noktada toplamak. Aynü’l Cem: Allahtan başkasını görmemek, Ene’l-Hakk deme makâmı.⁸⁶³

Cem ve fark ‘şühud’⁸⁶⁴ hallerinden olması sebebiyle, her ikisi de Hakk’a vâsıl olanların (vâsıl-ı ilallâh) ilk mertebesi olarak görülmüştür.⁸⁶⁵

Ruhun ve mâhlukatın cümlesini Hak’la kaim gören sâlik cem’ makamına ulaşmıştır. Cem’ hakk’ı isbat, fark ise halkı isbattır. Sâlike ikisi de gereklidir. Farkı olmayanın, kulluġu olmayacağı gibi, cem’i olmayanın da marifeti olamaz. “iyyake na’büdü” farka, “iyyake nestaîn” ise cem’a işârettir. Farkı veya tefrikası olmayan sâlikin ibadeti nasıl muteber değilse cem’i olmayanın mârifeti de muteber değildir.⁸⁶⁶

Kulun duası, yalvarması, hamd ve tevbesinin farkı, Hakk’ın hitabını gönlünde duyması ise cem’ halidir. Cem’ halinin bir üst derecesi ise cemu’l-cem’dir. Halkı görmeyen nefsinden de haberi olmayan, bütün hislerinden kesilen hakikat kendisini istila eden

⁸⁶² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 27a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 517b–518b–519b–520b.

⁸⁶³ Kelabâzî, *et-Ta’arruf*, s. 177, 9. Dipnot.

⁸⁶⁴ Şühud: Arapça, görmek, müşâhede etmek demektir. Kâşânî, Şuhûdu; Hakk’ı Hakk vasıtasıyla görmektir, diye tanımlar. Zıddı gaybettir. Ve bu gaybet, nefsin hazlarından uzaklaşıp onları görmemek anlamındadır. Cebecioġlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 614.

⁸⁶⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 192.

⁸⁶⁶ İz, *Tasavvuf*, s. 187–188; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 192.

kimse Cem'u'l cem halindedir. Cem'u'l-cem, kişinin zâtını, sıfat ve fiillerini, Hakk'ın zât, sıfat ve fiillerinde fâni kılıp O'nunla birlikte olduğunu hissetmesidir. Bu hali yaşayan insan fark-ı sâni (ikinci fark) denilen bir hali yaşar. Bu da cem' halini yaşayan kişinin, sadece farz ibadetlerini yerine getirebilmek için normal hale, fark haline dönmesi, farz yerine getirildikten sonra tekrar cem' haline geçmesidir.⁸⁶⁷

Mutasavvıfımıza göre, şevk ile güçlü olmalıyız ki, azim edip yâd eden, ruhanî âlemi tekrardan yâd ede sakahum Rabbuhum (onların üzerinde ince ve kalın dibadan yeşil elbise bulunacak, onlara gümüşten bilezikler takılacak, Rabb'leri onlara gayet pâk bir şarap içirecek) ayetinde geçen şarap ile sarhoş olmuşlar yine bu akıl ve canı hayran kıl. Vahdet şarabı yine mestlik vere akıldan yükseklik ve alçaklık mefhumluğunu uzaklaştırır. Eğer varlığı farka (ayrılığa) bırakmışsa birlik makamını cem (birlik) içinde boğmuşsa yine cana şamata dolu sarhoşluk verir. Biran sarhoş, mahmur eyler.

Qavi ol iştiyâk ile ki 'azmi

İdüp yâd ide ol rûhânî bezmi

* **Sakahüm Rabbühüm** şürbinde sekrân

Yine bu 'aklı kıl hem cânı hayrân

Vire şahbâ-yı vahdet yine mesti

Ferâmûş ide bâlâyı vü pesti

Eger hestî bırakmışıdı farqa

Maqâm-ı cem'î cem' içinde garqa⁸⁶⁸

Cem'den sonra gelen tefrika hâli, hazlarla ilgili olmak üzere kul ile kaygıları arasında fark görülmesi, kul ile zevk ve menfaatlarının arasındaki farkın müşahede edilmesi

⁸⁶⁷ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 166; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 62; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 192-193.

⁸⁶⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 49a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 990b-991b-992b; * İnsan, 76/21.

demektir. Böylece kul kendisi ile nefsi arasındaki farkı görür, amelleri ve davranışları nefsiyle yapmaz.⁸⁶⁹

Yusuf Hakîkî fark halini yaşayan insanın halini şu ifadelerle dile getirir: Muhabbet nuru kimi hayim (bocalayan) kılmaz. Hayvan gibidir bil ki hayvan gibidir, aynı hayvan gibi yabanda yürür. Bu keşif ve ayan âleminde yürü. Kime kavuşursa bu ışık kimin canına kavuşmuşsa onu sarhoşluk alır ve şaşkın olur. Hazzı yoktur nasibi olmaz, onun rızkı putu olur demek yokluk deyildir, o sofı olarak görünse bile dört ayaklı hayvandır. Hayvandan onun farkı nedir, şerefmidir, onun riyası, onun çöküntüsü. Yol ehlinin riyası onun için ayıptır. Onun o kibrinin şüphesi hiç gitmez. Mahabbet âlemine riya girmez. “Ki cem‘ a’l–cem‘a ehl–i farq şıgmaz (Toplanmış topluluğa ayrılık ehli sığmaz).

Maḥabbet nûrî kılmaz kimi hâyim

Behâyim gibidür ol bil behâyim

Yürür ḥayvân gibi ol da yabanda

Aña bu ‘âlem–i keşf ü ‘ayânda

Kime irişmiş ola cân bu lem‘ân

Ki almaya anı sekr ile heymân

Ki ḥazzı yok durur olmaz naşîbi

Anun rızkı olupdur bil şalîbi

Dimek âdem degül hem çâr–pâ ol

Görinür şûretâ ger pârsâ ol

⁸⁶⁹ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 178; 9. Dipnot, s. 178.

Ki hayvânda anuñ farkı nedür di

Şeref midür aña zerķi ne dürdi

Yol ehlinüñ olur zerķ ulu ‘aybı

Ki gitmez zerķınuñ bil hiç reydi

Maḥabbet ‘âlemine zerķ sığmaz

Ki cem‘a’l cem‘a ehl-i fark sığmaz⁸⁷⁰

Ruhla beden bir arada bulunduğu müddetçe; cem’ ve tefrika hâli de mutlaka olacaktır. Tefrika kulluk, cem’ tevhiddir. Fenâ makamına ulaşınca da; cemu’l–cem her şeyi ile Hakk’da yok olup onun irâdesinde kaybolma hâline sahib olur.⁸⁷¹

Hakîkî’ye göre gerçekten evliyaların yolunda olursan tertemiz olursan evliyanın yolunda kendi elinle ahdini yenilersen her zaman çabanı artırırsan o zaman saadet senindir, her şey senindir. Bırak ten düzenini, bırak cana kalma, mülkü malı bırak, şu ana bu ana kalma. Mekânsızlıktan bir bağ almışsan ayağını yükseğe koy o uzak olan yıldızdan yukarıya.

Yalında ḥâk olursan evliyânuñ

Yunup ger pâk olursan evliyânuñ

Elinden eyleyüp tecdîd ‘ahdüñ

Demidür arturursañ cidd ü cehdüñ

Sa‘âdet bil senüñ devlet senüñdür

Revân ol can gibi vuslat senüñdür

⁸⁷⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 55b, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 1123b–1124b–1125b–1126b–1127b–1128b–1129b–1130b.

⁸⁷¹ Sühreverdî, *Avârifü’l–Meârif*, s. 679.

Ko tertîb-i teni sen câna kalma

Ûo milk ü mâlı in ü âna kalma

Ûadem a'lâ ka fark u fark adândan

Û oşu oldunsa bağ-ı Lâ-mekândan⁸⁷²

Allah –‘azze ve celle– şöyle buyurmaktadır: “*Attığın zaman sen atmadın fakat Allah attı.*”⁸⁷³

“Cem‘in de üç derecesi vardır: İlmin, sonra vücudun, sonra da ‘aynın cem‘i.

İlmin Cem‘i, delillere bağlı olan ilimlerin ledünnî ilimde tamamen kaybolmasıdır.

Vücudun Cem‘i, işaret edilebilecek her şeyin Hakk’ın zâtında gerçekten yok olmasıdır.

Cem‘, salıkların makamlarının sonu, tevhîd denizinin kıyısıdır.”⁸⁷⁴

Mutasavvıfımıza göre hak yoluna hiç itilmeyen atının sırtına palanını koyup gitmeyen, Hak yolunda evini yurdunu dağıtmalıdır. Namını nişanını Hak yolunda koyup ilk ayağı can farkına basıp bela meydanına dikilmiş bayrak olmalıyız.

Ûarîk-ı Hakk’a hiç itmiş degüldür

Urup ser terkini gitmiş degüldür

Ûağıdup hân mânın Hakk yolında

Ûoyup nâm u nişânın Hakk yolında

Boşup cân farkına evvel kadem ol

Belâ meydânına diküp ‘alem ol⁸⁷⁵

⁸⁷² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 46b, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 936b–937b–938b–939b–940b.

⁸⁷³ Enfâl, 8/17.

⁸⁷⁴ el-Herevî, *Menâzilü’s-Sâirin*, s. 147.

⁸⁷⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 98b, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 2051b–2052b–2053b.

Yusuf Hakîkî için Mahabbet nuru rehber olunca insan, dünyadan daha beter seyr eylersin. Yüksekte bulunan yıldızdan daha yükseğe koy, ayağını seyir alanı mekânsız uzay olacaktır.

Maḥabbet nûrî olduğunda rehber

Ola eflâkden seyrüñ ki berter

Ḳadem a'lâ ḳo farkı Ferḳadân'dan

Ki celângeh feżâ-yı lâ-mekândan⁸⁷⁶

G. Fenâ ve Bekâ

Tasavvufta fenâ ve bekâ kavramları önemli bir yere sahiptir. Fenâ kelimesi sözlükte “fâni olmak, yok olmak”, “hiçlik”, “kulun fiilini görmemesi hali”, “Nesnelerin, sûfinin gözünden silinmesi”, “geçici olmak, ölmek” gibi anlamlara gelen fenâ kelimesi genellikle “var olmak”, “sürekli olmak” anlamındaki bekâ kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Fenânın karşıtı olan bekâ kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Fenânın karşıtı olan bekâ “kalıcı olma”, “devam etmek”, “galebe ve sekr hâlinden sonra kendine gelmek, şuur, his ve temkin hâline dinmek” gibi anlamlara gelir.⁸⁷⁷

Fena, kulun nefsânî ve behimi haz ve arzularından fâni olması, temyiz özelliğini kaybetmesi, daima içinde kendini yok ettiği varlıkla meşgul olduğu için eşyadan da fâni olması, manâsına gelmektedir. Kulun nefesine ait şeylerden fâni, Hakk’a ait olan şeylerle baki olması ise bekâ olarak tanımlanır.⁸⁷⁸

“Fenâ “seyrillâ’llah’ın”⁸⁷⁹ nihayeti, bekâ da “seyr fi’llâh’ın”⁸⁸⁰ başlangıcıdır. Allâh’da fâni olma, beşeri sıfatların Hakk’ın sıfatında kaybolması, Resûlde yok olma da, insânî

⁸⁷⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 170b, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 3624b-3625b.

⁸⁷⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 208; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 134-71; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, s. 175-62; Kelâbâzi, *Ta’arruf*, s. 183, 13. Dipnot.

⁸⁷⁸ Kelâbâzi, *et-Ta’arruf*, s. 182-183.

⁸⁷⁹ Seyr İla’llâh: Allah’a doğru yolculuk yapmak demektir. Sülûkun dört mertebesinden ilki. Sâlik zikrederek Allah’a urûc (yükselme) yoluyla hareket eder. Bunun sonu, velâyet-i suğra (küçük velilik) olup buna “fenâ fillâh” denir. İki tür seyr-i ila’llâh vardır. Seyr-i âfâkî, buna sulu adı verilir. Seyr-i enfûsîki, buna da cezbe denir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 565.

⁸⁸⁰ Seyr-i İ’llâh: Allah’da seyr demektir. Manevî yolculuğun dört basamağından ikincisi. Buna sefer-i sâni (cem’) de denir. Allah’ın sıfatlarıyla muttasıf, isimleriyle mütehakkık olmak, ahlâkullah ile ahlaklanmak, ufuk-ı âlâya ulaşmak, bütün bedenî özelliklerinden kurtulmak, seyr-i fillah’ı tanımlar. Bu seferin nihayetinde, salike vücuh-ı âlemden perde lerin kalkıp, ilm-i ledünninin keşfolunduğu kaydedilir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 564.

sıfatların, peygamberin sıfatlarında yok olması demektir. ‘Tehallâkü bi ahlâkillâh ve bi ahâkı resûlillah=Allah ve Resûlünün ahlâkıyla süsleniniz’ budur.⁸⁸¹

Fenâ ve bekâ kavramlarını Ebu Saîd Harrâz en yaygın kullanmıştır. Harrâz fenâyı “*kalpten dünya ve âhiret lezzetlerinin gitmesi sadece Cenab-ı Hakk’ın rızasının yerleşmesi*”, bekâyı da “*Allah’tan başka her şeyin kalpten silinmesi*” olarak tanımlamıştır. Ebu Saîd Harrâz “*Ni’met olarak size ulaşan ne varsa hepsi Allah’tandır*”⁸⁸² ayetinin ma’nası konusunda demiştir ki: “Onları fiillerinde kendi fiillerinden soyutlar. Bu da fenanın ilk halidir. Kulun Allah için yaptığı işleri görmekten fâni olması, kulluk ahkâmının yerine getirilmesi sırasında Allah için kâim olduğunu görme duygusunun bâkî kalmasıdır. Kulun yerine Allah kaim olunca; Allah görür, duyar ve tutar. Bu suretle “*Ben kulumu sevince onun gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum*” hadisi kudsîsi gerçekleşmiş olur. Kul Allah ile o kadar meşgul olur ki nihayet “benlik” şuurunu kaybeder. O şuurunun yerine yine Allah geçer. Bu hale zikirle erişilirse buna: “el-Fenâ fi’l-Mezkû”; muhabbetle erişilirse “el-Fenâ fi’l-Mahbûb” denilir. Fenânın en yüksek derecesi “Fenâ ani’l-fenâ”dır. Bu da fenâ haline germe şuurundan da fâni olmaktır (Fena ender-fenâ).⁸⁸³

Hakk Teâlâ buyuruyor ki: “*Sizin yanınızda olan fânidir, Allah’ın nezdinde olan ise bâkidir.*”⁸⁸⁴, “*Yeryüzünde olan her şey fânidir. Zu’l-celâl ve’l-ikram olan Rabb’inin yüzü ve zatı ise bâkidir.*”⁸⁸⁵, “*Ahiret daha hayırlı ve daha bâkidir.*”⁸⁸⁶, “*Resule itaat eden Allah’a itaat eder.*”⁸⁸⁷, “*(Ya Muhammed) sana bey’at edenler Allah’a bey’at ediyorlar.*”⁸⁸⁸, “*Attığın zaman sen atmadın Allah attı.*”⁸⁸⁹, “*Nefislerinizi öldürünüz*”⁸⁹⁰, “*O’nun zatından başka her şey helâk olacaktır, hüküm O’nundur ve O’na döndürüleceksiniz*”⁸⁹¹ gibi ayetlerden sufiler fena ve bekâ manalarını çıkarmaktadırlar.

⁸⁸¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 197.

⁸⁸² Nahl, 16/53.

⁸⁸³ Serrac, *el-Luma*, s. 217–218.; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 242–243.

⁸⁸⁴ Nahl, 16/96.

⁸⁸⁵ Rahman, 55/26, 27.

⁸⁸⁶ A’la, 87/17.

⁸⁸⁷ Nisa, 4/80.

⁸⁸⁸ Fetih, 48/10.

⁸⁸⁹ Enfal, 8/17.

⁸⁹⁰ Bakara, 2/54.

⁸⁹¹ Kasas, 28/88.

Hucvîrî, üç çeşit fenadan bahsetmiştir. Bunlardan ilki âlemin başlangıcı ve sonu ile ilgili olan tamamıyla kelâmî ve metafizik mahiyetteki fenadır. İkincisi tamamıyla ahlâkî mahiyette olan, kötü sıfatları, güzel vasıfları ve övülen huyları koymayı hedef alan bir fenadır. Hucvirinin tasavvufî ve mistik fena anlayışını ise şudur: Bir demir ateşin içine atılınca, ateş o demirin vasfı olan kırmızı ve sıcak olma hususiyetini kazandırır. Ocağa bakılınca ateş ile demir ayırılmaz. Tıpkı bunun gibi Allah'ın mahabbeti ve aşkı kulu istila edince, onun vasıflarını yok ederek, ona kendi vasıflarını kazandırır. Bu mânada demir nâri olduğu gibi insan da ilâhi ve lâhuti olur.⁸⁹²

Kulun kendi varlığında fâni olması Hakk'ın celâlîni temaşa ve azametini keşfetmesi ile Hakk'ın celâlinde dünyayı da ahireti de unuttur, himmetinin nazarında makam ve haller hakir görünür, halindeki kerametler dağılıp gider, aklından ve nefsinden fani olur. İnsan fenâ ve bekâ suretiyle, dünyaya gelip kirlenmeden evvel ki arı; duru, pak, saf ve temiz haline kavuşur, aslî fitratına geri döner.⁸⁹³

Yusuf Hakîkî'ye göre Allah dostları, bütün şahlara özünü kul gösterirler davet edip sana yol gösterirler, bütün varlıklarını feda edip seni fakirlik ve yokluğa davet ederler. Hele sen onların davetlerine icabet et sâdk ile Allah'a dön samimi bir şekilde. Allah'u Teâlâ bana geri dönün, bana teslim olun buyurur. Ona varlığını teslim et. Onlar sana hakkın nimetini vermeyi sunar. Bu dünyanın fâniliğini sana arz ederler. Sana terk etmeyi, soyutlanmayı öğretirler, tam fenayı öğretirler. O cemali gören âşık olur. Sonra ayık olur, nasıl ayık olabilir ki, o zaman isteyen bulunmaz matlub (istenilen) olur. Yüz gösterir akıl götürür. Yok olma ve yokluk yolu bulunur, ayıklık ve uyukluk yaraşmaz.

Çamu şâha özin kul gösterürler

İdüp da'vet saña yol gösterürler

Virüp varlıkların küllî fedâya

Seni da'vet ider faqr u fenâya

⁸⁹² Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcup*, s. 372, Dipnot: 14.

⁸⁹³ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcup*, s. 370.

Hele da‘vetlerine sen icâbet

İdüp şıdk ile gel eyle inâbet

Enîbû buyurur hem **eslimû leh***

Bes it varlığı teslîm aña i şeh

Hağ ʻuñ saña ‘ağâsın ‘arz iderler

Bu dünyânuñ fenâsın ‘arz iderler

Saña bil terk ü tecrîd öğredürler

Fenâ-yı tâmm u tefrid öğredürler⁸⁹⁴

Gören hüd ol cemâli ‘âşık olur

Varur soñra o kıanda ayık olur

Bulınmaz tâlîb ol demde ki maṭlûb

Olur yüz gösterür çün ‘aql-ı meslûb

Fenâ yolu durur bunda o yoklık

Yaraşmaz sığmaz ayıklık uyuqlık⁸⁹⁵

Sufilere göre bütün kâinat, Allah’ın ezeli düşüncelerinin görüntüsünden ibarettir. Her şey Allah’tan gelmiştir. Allah’tan gelen üstün varlık insan, kendinde tanrısal bir özellik taşımaktadır. Allah insanı, kendi suretinde yani zatının aynası yaratmıştır.⁸⁹⁶

* Zümer, 39/54.

⁸⁹⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 8b, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 118b-119b-120b-121b-122b-123b.

⁸⁹⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 19a, Hakîkî, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 354b-355b-356b.

⁸⁹⁶ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 76.

Allah Teâlâ Yusuf Sûresinde buyurur ki: “Kadınlar Yusuf’u görünce onu gözlerinde o kadar büyüttüler ki, güzelliği karşısında hayrete düşerek ellerini doğradılar ve bunun farkına varamadılar.” Şaşkın haldeki kadınlar: “Bu insan değildir” demişlerdi. Hâlbuki o insan idi. “Bu başka bir şey değil, asil bir melektir.” (Yusuf, 12/31) demişlerdi. Hâlbuki Yusuf (as.) melek değildi.

Cehlinden fâni olan, ilmi ile bâkî olur; şehvet ve arzudan fâni olan, Allah’a dönüş hâli ile bâkî kalır; dünyaya rağbet etmekten fâni olan, zühd ile bâkî olur; heva ve hevesinden fâni olan, Allah Teâlâ’nın irâdesi ile bâkî olur.⁸⁹⁷

Mutasavvıfımıza göre gönül ehli adamların halka ihtiyacı yok, yamalı elbiseye abaya ihtiyacı yok. Bu suret abası (elbisesi) eskirse bir gam yemez çünkü onlara varlık ve yokluk eşittir. Vahdet kadehini sundular camdan, fenadan ebedilik ömrünü buldular.

Ricâlûñ ihtiyâcı yok bu halka

Ricâlûñ i’tibârı yok bu delğa

Bu şûret delğı eskirse ne ğam yir

Çü onlara vücûd ile ‘adem bir

Şu dem ki câm–ı vahdet şundi sâkı

Fenâda buldı onlar ‘ömr–i bâkî⁸⁹⁸

“Fenânın en yüksek mertebesine, fenâya erme şuurunun kaybolmasıyla ulaşır. (fenâ’ı–fenânın fenâ bulması) Bu hâlde sâlik, Hakk’ın tecellireni müşahedenin cezbesi içindedir.”⁸⁹⁹

Yusuf Hakîkî Tasavvuf Risalesi adlı eserinde fena konusu ile ilgili şunları ifade etmiştir:

⁸⁹⁷ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 162.

⁸⁹⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 46a, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 927b–928b–929b.

⁸⁹⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 197.

Allah'tan Allah'la birlikte yürüyüş olan beka makamı, mutlak fetih olan fenadan sonradır. Hak Te'âlâ'nın kullarına *İzâcâ'enasrullahi ve'l-fethu*⁹⁰⁰ ol vahdet kapısı açılır. Mutlak fenâ ve istigrakla “ayn-ı cem”de zâtî şühud ve birlik nûrî *izâcâ'enasru'llahi* verilince irşât seccadesi helâl olur. Bu da şeyh hazretlerinden icazet ve “hazret-i 'izzet”ten işâret ile olur. İyi bilinsin ki mutlak fetih denen “*es-seyrü bi'llahi 'ani'llah*”ta vahdet kapısı açılmayınca (vr.38b) kimse şeyhlik makamına yetişmez.

Feth-i karîb denen *es-seyrü ilallah*'ta apaçık ufka ulaşp feth meydana gelmeyince, yani nefis makamından yükselip “*nasrun minellah*” verilmeyince pek çok ganimetler ve yakın bilgisi meydana gelmeyince, kudsî gerçek keşifler gerçekleşmeyince, yüce ufuklara ulaşmak kesinleşmeyince; “*es-seyrü fi'llahi*”de gönül fethi olan ruh nurlarının ortaya çıkmasıyla oluşan feth-i mübîn karanlıklardan, nurlardan ve kazançlardan muhakkak olmayınca kimse hilâfete lâîk olmaz. Ancak burada büyük bir tehlike vardır; çünkü kalp sırrın kontrolüne yükselince nefis, kalp makamına yükselir. Önceki sıfatları kalbî nurlarla örtülür. Bil ki nuranî görünüşlerden, renklerle ortaya çıktığından kalp makamı tamam ve kâmil olmaz; ancak ruh makamına yükseldikten sonra olur.

İbn Arabî, tasavvufî anlamda fenâ ve bekâ için vücûd-ı Hakk'ın birliğini bilmeme gafletinden uzaklaşmak ve bu vahdetin bilgisiyle bâkî olmaktır. Bu kavramlardan felsefî anlamda bahsettiğinde ise kevnî suretlerin fenâ bularak, bunlarda tecellî eden zât-ı vâhidin bâkî kalmasını kast eder. İşte bu, “halk-ı cedîd” diye isimlendirdiği, sürekli yaratmadır.⁹⁰¹

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'ye göre ruhun hafif olursa, ruha, ruh deki; Allah seni tesbihinin içinde kaybede. Bırak bu halka az iltifat et, kendini fena et, menü-ı sıfat kıl. Onun zatının eltafindan tecelli et, taki kırılmış gönlün teselli eyleye.

Sebük-rûh ol velî hem rûha di rûh

Ki sübhâtında garç eyleye sübbûh

⁹⁰⁰ Nasr, 1: Allah'ın yardımı gelip Mekke fethi müyesser olunca...

⁹⁰¹ Ebu'l-Alâ Affî, *Tasavvuf, İslâm'da Manevî Hayat*, İz Yay., İstanbul 2009, s. 178.

Ço bir bu halka sen kem iltifât it

Fenâ-yı zât kııl maḥv-ı şıfât it

İrüp elḫâf-ı zâtından tecellî

Şikeste-ḫalbi tâ ide tesellî⁹⁰²

Ebu Yezid Bestâmî, fenâ hakkında ilk konuşan ve onu ruhî mirâc merdiveninin en üst mertebesi olarak kabul eden sûfidir. O'nun, fenayla ilgili "şathiyat" türünden kabul edilen sözleri vardır.⁹⁰³

"Fenâ sözcüğü ittihat (birlik) sözcüğüyle karıştırılmamalıdır; ittihat iki bağımsız varlığın varoluşunu gerektirir ve insanın bedenine ilahının girmesi anlamına gelen hulûl anlamına gelir. Fena, mutasavvıfın ilahi varlıkta yok olmasıdır."⁹⁰⁴

Vücudî fena, Mutlak Ben'e sızmak, hulûl etmek değildir. O'nun Vahdaniyetini ikrar etmek, böylece kendisini Hakk'ın hükmünün kahrı ve galebesi altında görmektir. Beşeri benliğin "ilahî Ben" karşısındaki "gönüllü" yenilgisi ve hiç bir ilâve yapmadan, O'nda yokolmasıdır. Bu, fenanın fenasıdır.⁹⁰⁵

Hallac şöyle diyor: "Sana şaşıyorum benden (alıp) sende fanî kıldın. Beni kendine o derece yaklaştırdın ki seni ben zannettim."⁹⁰⁶

Tasavvufta fenâ kavramı, değişik açılardan belli tasniflere tâbi tutulmuştur.

a. Fenâ-yı Zât: Bir kimsenin kendini yok kabul etmesi, kendinde varlık görmemesi, hakîkî varlığın Allah olduğunu düşünmesidir.

b. Fenâ-yı Sıfat: İnsanın beşerî sıfatlardan sıyrılmasıdır.

c. Fenâ-yı Fiil: Kulun fiil ve hareketlerinde adem-i şuurdur.

⁹⁰² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 100b, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 2096b-2097b-2098b.

⁹⁰³ Afîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, s. 159-161.

⁹⁰⁴ Annemarie **Schimmel**, *İslam'ın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, s. 160.

⁹⁰⁵ Bkz. Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, 368-370; Şahin **Filiz**, *İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yay., İstanbul 1994, s. 190.

⁹⁰⁶ Kübra, *Tasavvufî Hayat*, s. 120.

Fenânın bir de seyr u sülûk sırasındaki eğitim sürecine göre sıralanan çeşitleri vardır. Fenâ fi'l-ihvan, fenâ fi's-şeyh, fenâ fi'r-Rasûl ve fenâ fillah.

a. Fenâ fi'l-İhvân: Tarikatta ihvan ve kardeşlik sevgisini gönüle yerleştirip ihvanın arzu ve isteklerini kendi arzu ve isteklerinin önünde tutmak, onlarla sevgiyle kaynaşmaktır.

b. Fena fi's-Şeyh: Sâlikin şahsî irade ve arzularını şeyhinin arzu ve iradesinde yok etmesi, kendi arzu ve iradesinin yerine şeyhinin arzu ve iradesini koymasıştır.

c. Fenâ fi'r-Rasûl: Sâlikin şeyhinde fenâyı yaşadıktan sonra Hz. Peygamber'in şahsında sevgi ve aşkla erimesi, onun şahsiyetinde fenâ bulmasıdır. Rasûlullah'ın sıfat ve ahlâkını benimseyip onlarla bezenmesidir.

d. Fenâ Fillah: Sâlikin kendi sıfat ve vasıflarından sıyrılıp Allah'ın sıfatlarıyla bezenmesidir. Allah'ta fâni olmanın ardından Allah'ta bâkî olma hali ortaya çıkar. Bekâ bir bakıma insanın kendisinin etrafındaki halkı ve eşyayı görmemesi halidir. Nefsinden fâni olan insan Hakk ile bâkî olur. Allah'ta fenaya eren de yine O'nunla bâkî olur. Nitekim Bursalı İsmail Hakkî: "Fenâ, şekil ve merasimin zât-ı ahadiyyette tamamen muzmahil olmasıdır. Bu suretle kul, kendi fiil ve hareketini görmez, Hakk ile kaim olduğunun şuuruna erer" demektedir.⁹⁰⁷

Mutasavvıfımız, Yusuf Hakîkî, eğer azmin varsa sende gel, bu meclisin adı yokluk (fena) harabesi diye davet buyurur. Bizden taraf dost azmi kıl, müşerref eyle yine bu sohbet meclisini. Bunun sarhoşları, hayranları kimdir şeyhler. Bu topluluğun nuru tecelli nurlarıdır. Mevla erlerinin pervanesi soyuldu. Kimisi şehrin Şah İbrahim Edhemdir, dünyalıktan zehrinden içmedi. Kimisi kerhi, kimisi Ebubekir Şibli. Bazılarının boynuna aşk, ip takmıştır. Görün Semnun'ı Mecnu'nu Feridi-Deryaları bir kadeh edip içenler Cüneydî, Beyazîdi, Bûsa 'id'i. Niceleri de hile ve tuzakta bulunur. Kimi padişahlar korkar oldu. Kimi padişahlar dilsiz oldu. Bu sarhoşluk içinde korkuyu bıraktı.

⁹⁰⁷ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 243-244.

Yine bizden yana kııl dost ‘azmi

Müşerref eyle yine gel bu bezmi

Harâbât-ı fenâ adı bu bezmûñ

Var ise gel senüñ de imdi ‘azmüñ

Bunuñ sekrânları kimdür meşayih

Bunuñ hayrânları kimdür meşayih

Bu cem‘uñ şem‘i envâr-ı tecellâ

Nedür pervânesi merdân-ı Mevlâ

Bunuñ kem serdihi Hâllâc-ı Manşûr

Ki varlık cübbesinden oldu ol‘ûr

Kimisi Şâh-ı Edhem’dür ki şehrin

Çodı içmedi ağı dünyâ zehrin

Kimi Kerhi kimi Bûbekrî Şiblî

Kimüñ boynına dağdı ‘ışık habli

Cüneyd ü Bâyezid’i Bûsa‘id’i

Görüñ Semnûn’ı Mecnûn’ı Ferid’i

İdüp deryâları gör nûş bir câm

Dağı dilerler idi niceler dâm

Kimi key hâyif oldı lâl kimi

Çodı elden bu sekr içinde bîmi⁹⁰⁸

Fenâdan sonra gelen bekâ, kulun nefesine ait şeylerden fâni, Hakk ile bâki olmasıdır. “*Bâki olan kul için bütün eşya bir ve aynı şey haline gelir.*” bekâ makâmına ulaşan zatın bütün hâl ve hareketleri Hakk’a uygun olma dairesi içinde kalır. “*Kul için her şeyin müsavi olması*” demek, Hakk’ın irâdesine muhalif olan şeylerin, O’nun rızasına uygun olan şeylerle eşit hale gelerek, yasaklanan hususların emredilen şeyler gibi olması, demek değildir. Bunun mânâsı şudur: Bu hâldeki kulun üzerinde sadece emredilen şeyler cereyan eder. Ondan, Allah Teâlâ’nın razı olmadığı şey değil, sadece ve sadece razı olduğu şeyler zuhur eder. Bu makâmdaki kul, yaptığı her işi şimdi ve ilerde (dünya ve ahirette) temin edeceği bir haz ve menfaat için değil, sadece Allah için yapar. Sûfilerin: “*Veli, nefsinin vasıflarından fâni ve Hakk’ın vasıfları ile bâkidir*” demelerinin manası budur.⁹⁰⁹

Yusuf Hakîkî *Tasavvuf Risalesi* adlı eserinde beka konusu ile ilgili olarak şunları söyler:

“Şeyh Safiyyüddin buyurur ki: Yerin üstü gaflet, altı hasret diyarıdır. Kişi yeryüzünde nefsinin arzularıyla meşgulken gaflettedir. Ecel ulaşıp yer altına girince “*Feküşefnâ ‘anke gıtâ’ke febasaruke’l-yevme hadîdün*”⁹¹⁰.(vr.56b) denilir. Herkese yaptıkları iş ve hâlleri görünür, o zaman hangi nimetlerden ve saadetlerden mahrum kaldığını anlar, hasreti artar da artar; fakat artık bir faydası yoktur. El yumayınca bânın akılları açılmaz.

“*Ve men kâne fî hâzihî a‘mâ fehüve fî’l-âhireti a‘mâ ve ezallü sebîlen*”⁹¹¹.”

Musa Firavn’ın nimetlerinden elini ve ağzını yıkadığından Kerem deryası ona bembeyaz el (yed-i beyza) vermiştir. Aynı bunun gibi gönül Musa’sı, bir Firavun gibi olan nefis nimetinden, yani nefsin hazlarından hırs elini, aç gözlülük dudağını yursa

⁹⁰⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 143a, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 3010b–3011b–3012b–3013b–3014b–3015b–3016b–3017b–3018b–3019b.

⁹⁰⁹ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 183–184.

⁹¹⁰ Kaf, 22: Biz de senden perdeni kaldırıp açtık; bugün senin gözün keskindir.

⁹¹¹ İsrâ, 72: Her kim bu dünyada kör davranırsa öbür dünyada da kör olacak, belki daha ziyade yoldan sapacaktır.

padişahın kereminin deryası ona da bembeyaz el, doğruluk ve saflık bağışlar. Saliğe Allah'tan sıdk verildiğinde kayıt ve teslim şartıyla yola girerse doğru rehber onu hedefine ulaştırır.

Nefsanî hazlardan bütünüyle kurtulursan

O zaman mana âleminde beka bulursun”

Mutasavvıfımıza göre eğer bâtında evvel zahir olmuşsa aynı zamanda veli zahirde gizlidir. O hem evveldir hem ahirdir, bu Allah'ın bekâsıdır. Allah'ın likasıdır (kavuşmasıdır) huvel batın, huvel zahirde. Boğulma vardı fena girdabında ruhunda sefa bulmuş varlık. Alçak dünyaya aldananlar, tamahkârlık (mal arzuluğunda) zengin olmak isteyenler, bunlar gönüllerince dünyanın sefasını sürmüşlerdir. Onlar bu dünyanın vefasını da görmemişlerdir. Bu dünyadır rahatı olmaz. Eğer şah dan Kur'ân ehli olan kişiler hariç. Onlarda bir bir dünyadan göçerler, kimsede burada kalma çadırını kurmazlar. Çünkü Allahu Teâlâ dünyada bulunan her şey fanidir buyurmuş, gelen de gitti konan da göçmüş.

Eger bâtında evvel oldu zâhir

Velî zâhirde bâtın oldu sâtir

Hüve'l-evvel hüve'l-âhir bekâsı

Hüve'l-bâtın hüve'z-zâhir likâsı^{912*}

Çü vardı garğa girdâb-ı fenâda

şafâ bulmuş rûhı bekâda

Velî dünyâ-yı dûna aldananlar

Ṭama'dan aġniyâya yeldenenler

⁹¹² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 62b; *Mahabbet-nâme* (nşr), 1279b-1280b. * Hadid 57/3.

Murâdınca şafâsın sürmemişdür

Bu dünyânuñ vefâsın görmemişdür

Cihândur bunda kim gördi vefâyı

Murâdınca ya kim sürdi şafâyı

Ne râhat bunda cânım bu cihândur

Eger şâhdur ve ger şâhip–kırândur

Ki bir bir rıhlet ider bunda çürmaz

Beğâ çetrini bunda kimse çürmaz

Çü küllü men ‘deyhâ fân buyurdı*

Gelen geçdi konan göçdi bu yurdi⁹¹³

H. Firkat ve Vuslat

Vuslat; Arapça, ulaşmak, varmak demektir. Bir şeyin bir şeye ulaşması veya bir şeyle irtibat kurmak, sonra onda yoğunlaşmak anlamındadır. “*Allah’ın birleştirmesini emrettiğini birleştirenler...*”⁹¹⁴ âyetindeki vuslat, bir insanın bir insana ihsanda bulunarak, onunla irtibat sağlaması anlamındadır. Allah, bir kuluna Rabbânî fetihde bulununca, kulun arzu ettiği şeylere ulaşması halinde, ona vuslata erdi denir. Muhyiddîn Arabî vuslatı; kaybolanı, bulunmayı elde etmek, diye tanımlar. Vuslat, ontolojik manada değildir. Hz. Peygamber (as.) bile, Mi’râc gecesinde Allah’la ontolojik manada vuslata erememiş, Allah ile arasında “Kâbe Kavseyn” mesafesi kalmıştır.”⁹¹⁵

⁹¹³ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 76a, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 1569b–1570b–1571b–1572b–1573b–1575b; Rahman, 55/26.

⁹¹⁴ Rad, 13/21.

⁹¹⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 703.

“*Vusûl, ermek, Hakk’a ermek, kemale ermek, olgunlaşmak, seyr ve sülûku tamamlamak.*”⁹¹⁶

“Firkat, Ayrılık, hicran, sıla hasreti. Halk perdesiyle perdelenmek.”⁹¹⁷

“Nûri demiştir ki: “*İttisal; kalbin mukâşefesi ve sırrın müşahedesidir.*” Sûfilerden bir tanesi de; “*ittisal; sırrın hayret makâmına ulaşmasıdır*” demiştir. Yine velilerden birisi: “*İttisal; kulun yaratıcısından başkasını görmemesi ve kalbine hâlıkından başkasına âid herhangi bir düşüncenin gelmemesidir*” demiştir. Sehl b. Abdullah demiştir ki: “*Bela ile hareket ettikleri için hareket ettiler ve ayrıldılar. Sakinleşselerdi vuslata ererlerdi.*” (Hareket ayrılığı, sükûn vuslatın alametidir)

Ebû Yezid el-Bistâmî demiştir ki: “Hakk’a vâsıl olan ehlullah, üç güzel hâl içindedir:

1. Düşünceleri Allah içindir.
2. Meşguliyetleri Allah yolundadır.
3. Dönüşleri Allah’adır.”

Cüneyd el-Bağdâdî de: “*Vâsıl; Rabbi’nin yanında bulunan insandır*” demiştir.

Ruveym: “*Allahu Teâlâ vuslat sahiblerinin kalblerini kendisine ulaştır. Artık her halleriyle (Hakk’a muhalefetten) korunmuş ve halka meyilden tamamen alıkonulmuşlardı*” demiştir.⁹¹⁸

Yusuf Hakîkî’ye göre, gözetmişse bir kul doğru yoldan ayrılmamışsa, taklit ederek dinini yıkmamışsın. Allah’tan başarı nurunu almışsın, eğer hakikat ilmi sana yüz gösterirse salık derdi takva olursa, o derd onu aşka kavuşturur.

Gözetdün toğrı yoldan çıkmaduñ bil

Ki taqlîd ile dinüñ yıkmaduñ bil

⁹¹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 375.

⁹¹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 138.

⁹¹⁸ Sühreverdâ, *Avârifü’l-Meârif*, s. 666–667.

Ḥudâ'dan nâ-geh irüp nûr-ı tevfiķ

Saňa yüz gösterse bes 'ilm-i tahkik

Çü taķvâyıla sâlik derdi hâşıl

İder derd anı eyler 'ıška vâşıl⁹¹⁹

Mutasavvıfımıza göre tam olarak aşk gamında sarf eylemeli, kumru gibi feryadı figan eylemeliyiz. Eğer vuslat gülüstan bahçesinde bu ömür yol olmamışsa bu ömürü bela bil. Eğer marifet ile gönül gül bahçesine döner ise bu külhan karanlığı (ateş yakılıp) kararın yer nedir diye bir sor. Gülbahçesine ulaşmaya azmet ünsiyet makamında ruhani sohbet et. Rableri onlara cennet şarabı içirmiştir. Ruhu bugün serbest kıl bu manevi sarhoşlukla dünyayı unut.

Ėam-ı 'ışkında şarf eyle bu 'ömri

Tamâmet zâr u nâlân ol çü kımrı

Eger gülzâr-ı vuşlatda belâbil

Degül hem- râz bu 'ömri belâ bil

Eger dil ma'rifetden oldı gülşen

Ne yirüñdür di bu zulmân-ı külhan

Çü bülbül vaşl-ı gülzârına 'azm it

Maķâm-ı ünsde rûhânî bezm it

Saķâhum Rabbühüm şürbinde cânı

Bugün ser-mest kııl unut cihânı⁹²⁰

⁹¹⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 96, *Mahabbet-nâme (nşr)*, 147b-148b-149b.

⁹²⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 40a; *Mahabbet-nâme (nşr)*, 795b-796b-797b-798b-799b.

Mutasavvıflara göre, Mutlak Hakikat (Hak, Allah, Maşuk, Hu)’e Hakikat ile bir bütün olduktan sonra ulaşılabilir. “ene” ve “Hu” birbirinden ayrı olduğu sürece, “Hu” ya ulaşamaz. Mutlak Hakikat’e ulaşmanın tek yolu, Hak ile bütünleşmek için “Ben”i, “Bana”yı, “Benim”i yani nefs-i emmareyi terk etmektir. Tasavvufta bu yol, “fenâ”, “nefsinden kurtuluş” diye adlandırılır.⁹²¹

Hakîkî’ye göre, Hak ışığı gönüle ererse o zaman o kişi kavuşma yoluna rağbet gösterir. Kişiyi, yola getiren mahabbettir, yoldan götüren mahabbettir. Tereddüt göstermek bir musibettir, çünkü günahlarda sürekli kalmasına neden olur.

İre Pertev-i Haç cân u gönüle

Ki râğîb ola râh-ı vuşûle

Maḥabbetdür eri yola getüren

Maḥabbetdür ḫanum yoldan götüren

Tereddüd âfetin zirâ terüddüd

Sebebdür şaḫşa kıılmağa temerrüd⁹²²

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî ölüm sırası bize gelmeden ihlâslı tevbe nasib eyle diyerek dua etmiştir. Hakiki olanların, dualarını kabul et, onun yolunu kavuşma yolu yap; yüzümüz karadır affin ile sen onu temizle, canın kokusuna lütfundan erişilir.

İlâhî şıdķ u ihlâs ile tevbe

Vir andan oñ ki bize ire nevbe

Ḥakîķî’nüñ du‘âsın sen ḫabûl it

Yolın anuñ ḫocam râh-ı vuşûl it

⁹²¹ Kemal **Sayar**, *Sufî Psikolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 93.

⁹²² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1188b-1189b-1190b.

Yüzümüz kırasın ‘afvüñla sen yu

Meşâm–ı câna luţfuñdan irür bû⁹²³

“Mevlâna, ruhun aslına dönüşünü bir “kavuşma” ve “vuslat etme” terimleriyle ifade etmektedir. Bu seven ile sevilenin bir diğer tabirle Âşık ile Mâ’sûk’un kavuşmalarıdır. Ölüm, Hakk’a kavuşma aracıdır. Ölmek Mevlâna için “Ebedi Sevgili’ye kavuşmaktır. Asıl ölüm ölmemektir. Ölüm bir evrim ve sonsuza uçmak, Hakk ile hakk olmaktır.”⁹²⁴

III. VAHDET–İ VÜCUDLA İLGİLİ KAVRAMLAR

“Vahdet, arapça birlik demektir. Gerçek manada bir olan Cenab–ı Hakk’tır. Sûfiler, uykuya vahdet derler. Bu sebeple uyuyan için, vahdete, vahdet ediyor, vahdete çekildi gibi ifadeler kullanılır.”⁹²⁵

Vücut, arapça var olmak, varlık ve bulmayı ifade eden bir kelime. Sâlik beşerî vasitalardan fani olunca Hakk’ı bulur. Varlığı ve bulmayı ifade eden, üç tasavvuf terimi, aralarındaki nüânslarla şu şekilde birbirlerinden ayrılırlar:

a) Vecd: Aşkla cezbeye düşmek ki kendiliğinden olur.

b) Tevâcüd: Kendiliğinden olmaksızın, sâlikin zorlamasıyla elde edilen bir haldir.

c) Vücûd: Vecd ile tevâcüdün ötesindedir. Hakikat ortaya çıkınca, beşerî vasıfların yok olmasına vücut denir.⁹²⁶

“Vahdet–i Vücut, Arapça varlığın birliği demektir. Allah’tan başka varlık olmadığının idrâk ve şu’ûruna sahip olmak, bilmek. Şuhûdî tevhîddeki sâlikin her şeyi görmesi geçicidir; birlik bilgide değil, görmededir. Vahdet–i Vücûdta ise bu birlik bilgidedir. Vahdet–i Vücûd zevkle elde edilir, yaşanarak bilinir, kitap okunarak öğrenilen bir felsefe sistemi değildir. Vahdet–i vücudu zevken elde eden sâlik, gerçek varlığın bir olduğunu, bunun da Hakk’ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hakk ve O’nun

⁹²³ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 110b; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 2311b–2312b–2313b.

⁹²⁴ Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, s. 101–102.

⁹²⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 681.

⁹²⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 704.

tecellilerinden başka hiçbir şeyin bulunmadığını bilir. Her şey, o Bir'in çeşitli şe'nlerinden, görünüşlerinden, tecellerinden ibarettir."⁹²⁷

Vücûd: Vecd hâlinden yükselenlerin ulaştığı mertebedir. Hakk'ı bulmak ancak beşerî his ve sıfatlar söndükten ve kaybolduktan sonra mümkün olur. Cüneyd'in: "*tevhidin ilmi, tevhidin vücuduna zıttır. Vücudu da ilmine zıttır.*" (Yani insan vecd hâlinde tevhidi bulur, fakat o zaman tevhid hakkında bilgisi ve şuuru olmaz, bilgi ve şuur sahibi olunca da vecd hâlinde olmaz) demiş olmasının mânası da budur. Bu duruma göre tevâcüt bidâyet, vücut nihâyettir, vecd ise bidâyetle nihâyet arasında bir vasıta'dır.⁹²⁸

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'nin vahdet-i vücud düşüncesi üzerine olan fikirlerini *Mahabbet-nâme* adlı eserinin dizelerinde rastlamaktayız.

Mutasavvıfımıza göre, şeriatte adam olmayana er demek, hayvana eşek demen daha iyidir. Ben seni gereğince övemem, enbiya şahı demiş ki "*Sen seni övdüğün gibisin*". Kim senin methini yaparsa bir çiçek kadar yapar. Utancından görürse çoban yıldızı, cemalinin güneşi dolar. O yoklukta varlık nasıl bulunur. Yokluk içinde kişilikler dile sığmaz bu nitelikleri bulunmaz.

Şerî'atde eli olmayana er

Diyen hayvâna ger dirseñ revâ ğar

Buyurduñ çünkü lâ-uğşî şenâ sen

İdüp inşâf i şâh-ı enbiyâ sen

Kim idebile beş medħuñ ne zehre

Ğacâletden görürse mâh u zühre

Cemâlün âftâbını tölünür

Vücûd ol maħvda ğanda bulınır

⁹²⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 683.

⁹²⁸ Kuşeyri, *er-Risâle*, s. 156.

Şu mahv içinde kim bulunmaz a'yün

şığar mı vaşfa çün gel olur elsün⁹²⁹

“Vahdet-i Vücud, Allah’tan başka hakîkî hiçbir vücûd kabul etmeyen, bütün varlıkları Mutlak Vücûd’un isim ve sıfatlarının tezahürü, tecellisi sayarak hakîkî varlığa nazaran onların ezeli ve ebedî yokluğu ifade ettiğini keşf ve tecrübe yoluyla ortaya koyan tasavvufî bir meslektir.”⁹³⁰

Vahdet-i Vücûd, deyince bu sistemin mimarı olarak İbn-i Arabî görülmüştür. İbn-i Arâbî, sistemine Vahdet-i Vücûd diye bir ad koymamıştır. O eserlerinde Vahdet-i Vücûd yerine Keşf ve Vücûd ehli vb. tabirler kullanmıştır.⁹³¹

Vahdet ehli, vücûd lafzından, mevcudatın tümü kendisinden sâdır, kendisiyle var olan hakikati kastederek diyorlar ki, vücûd birdir, sayı bakımından artış, parçalanma, bölünme gibi hususları kabul etmez. Vücûdun bütün varlıklardaki hükmü geçerli, tasarrufu caridir. Âlemde ne varsa ona bağlı ve onunla vardır. Gerçekten ilâhî isimler tevfiğîdir, bu isimler arasında “vücûd” ismi yoktur. “Vücûd” lafzından maksat, zât-ı ulûhiyettir. Vücûd kelimesinin Cenâb-ı Hakk’a sıfat olması hakîkî değildir, mecâzî ve itibarîdir. Hakîkî olduğu kabul edilecek olursa bu kabul, zât-ı ulûhiyyetin vücûd ile muttasıf, başka bir hakikat olmasını, bu da terkihi (birleşmeyi, terkip olmayı) gerektirir. Lâkin diğer ilâhî sıfatlarda, bu mahzur yoktur. Zira onların üzerine terettüb etmiş değildir.⁹³²

İbn-i Arâbî’ye göre zat ile sıfatların aynı olduğunu gösteren nokta her ilahi isimde iki yönün bulunmasıdır. Bunlardan birisi zât’a, diğeri de kendine has mânâya delâlet eder. Meselâ Alim, Semi’, Basir isimleri, bu isimle adlandırılan Zat’a delâlet ettikleri gibi, her biri kendisine ait hususi bir manâya da delâlet ederler.⁹³³

Yusuf Hakîkî varlık birliğine ermek için senünle nasıl harabat piri çok vakitte mülakat hâsıl edebilir, fena harabına ermedin. Vücudun (varlığın) abasını (elbisesini) sarhoşluk

⁹²⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 19a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 347b-348b-349b-350b-351b.

⁹³⁰ Hüsameddin **Erdem**, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 38.

⁹³¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 38.

⁹³² Bk. Ömer Ferit **Kam**, *Vahdet-i Vücûd*, (Sad.: Ethem Cebecioğlu), DİB Yay., Ankara 2003, s. 66-76.

⁹³³ Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, s. 47.

ile salıverip elbisesiz kalmak, kesin olarak bil böyle mahmur olarak kalmaz. Mahabbet yolu cihandan aladır, ona yetişmeye candan ayrılmak gerekir.

Senüñle kıanda i pir-i ħarâbât

Mülâkat ide ħâsıl ekser evķât

Ħarâbât-ı fenâya irmedin hey

Vücûdın küllî rehne virmedin hey

Şalıp delķ-ı vücûdın sekr ile ‘ûr

Ebed bil kıalmayanlar şöyle maĥmûr

Maĥabbet yolu a‘lâdur cihandan

Aña yitişmeye bu fark-ı cândan⁹³⁴

Vahdet-i vücûd, özü Kur’ân ve sünnetten alınan, ilk devir sûfilerince tevhid olarak geliştirilen ve İbn Arâbî tarafından sistemleştirilen bir anlayıştır. Ancak adının daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı, ilk defa Sadreddin Konevi onun talebeleri tarafından kullanıldığı kaydedilmektedir. Vahdet-i Vücûdun en önemli problemi “vahdet-i mevcûd” denilen “Panteizm” ile karıştırılmasıdır. Panteizm anlayışına göre Allah ile âlem aynı şeydir. Allah mevcut olan şeylerin tamamından ibarettir. Tabîat bir nev’i hayal sâhibi bir vahdettir ve ona ibadet edilir. Hegel, Didera, Spinoza, Dekort, Revâkıyûn ve İskenderiye mektebi filozofları genellikle panteisttirler. Ogüst Kant, Panteizmi pozitivizm adı altında geliştirmiş ve “*Allah’sız kâinat, ruhsuz insan ve cevhersiz eşya*” tarzında özetlemiştir. Panteistler Cenâb-ı Hakk’ı âlemin mecmuu sayar, O’nu icâb ve zarurete tâbi, irâde ve şuurdan mahrum olarak görürler. İbn Arabî ile ilgili problemlerin başında vahdet-i vücûd meselesi gelmektedir. Vahdet-i vücudun problem olması, panteizmle karıştırılmaktan kaynaklanmaktadır.⁹³⁵

⁹³⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 54b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1102b-1103b-1104b-1105b.

⁹³⁵ Serrâc, *el-Lüma’ İslâm Tasavvufu, Tasavvufla İlgili Sorular-Cevaplar*, s. 539.

“Yiğitbaşı Velî’nin varlık görüşü, Allah-ü Teâlâ’nın dışındaki mahlûkâta hakîkî mânâda bir varlık (vücûd) görmeyen, onları mecazen var kabul eden (mevcûd) ve bu varlıkların kademe kademe bazı varoluş aşamalarından (merâtib-i vücûd) geçerek oluşumlarını tamamladıklarını öne süren bir anlayış temeline dayanmaktadır.”⁹³⁶

Vahdet ehlinde bir tâifenin dediklerine göre, vücud (varlık) iki kısımdır. Hakîkî ve hayalî vücûd. Hakîkî vücud, Yüce Allah’ın vücududur. Hayalî vücud ise âlemin vücududur.⁹³⁷

Mutasavvıfımız, bu yolda olan için ne yapabilirim sen baştan aşağı engellenmişsin (mahrumsun) der. Yüz gusletsen temizlenmezsin. Bu yolda yabancılık cenabettir. Gerek her ne kadar menzilin içinde inabet etsen yabancısın. Bu şekil abanı sarhoşluk ile çıkarsan varlığını yok olmak ile yıkasan, olsaydın sen dahi bu yolun yürüyen ve olaydın şahının lütfu sana yoldaş olaydı. Neydeyim sofsin ama sadeliğin yok yolda kararlılığın yok zavallı.

Nidem sen saña ser-tâ-ser hücübsin

Ki yüz gusl eyleseñ ma’na cünübsin

Ki yolda ecnebiyyetdür cenâbet

Gerek menzil içre şad inâbet

Bu şûret delkîni sekr ile şoysañ

Vücuduñ zenbini maḥv ile yuysañ

Olayduñ sen dahı hem sâlik-i râh

Olaydı luḫf-ı şâhuñ saña hem-râh

⁹³⁶ Ögke, *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 284.

⁹³⁷ Neseî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 183.

Nidem şûfisin illa bî-şafâsın

Şebâtuñ yolda çün yok bî-nevâsın⁹³⁸

Konevî, şöyle der: ‘Hak, vücûd-ı mazhz’dır (Mutlak varlık). Vücûd, idrâk edilemez; idrâk edilen şey, mazhar ve mertebelerdeki tezâhürleridir. Vücûd hakkında hüküm vermek veya bir şekilde onu nitelemek mümkün değildir.’⁹³⁹

İbn Arâbî’vücûd için şunu der: “*Muhakkiklere göre varlıkta Allah’tan başkasının olmadığı sabit oldu. Biz mevcut olsak da varlığımız O ndandır. Varlığı başkasından olan kimse yok hükmündedir.*”

‘Kendisinden başka varlık yoktur’ sözü kimin için ikrar edilir. Ona, ‘huve’ veya ‘o nedir’, demek caiz midir? ‘Huve’ dersen gözün müşâhedesi bunu inkâr eder. ‘O nedir’ dersen, o nedir de O’dur. İkrar etme ve isteğe boyun eğme. Gördüğün her şey O dur.⁹⁴⁰

İbn Sinâ’ya göre her şeyin hakikati onun varlığıdır. Bir şeyin bilinmesi onun varlığı demektir. Bu itibarla varlık kavramı kâinatta mevcut olan bütün nesnelere kapsamaktadır. Fakat Allah veya mutlak varlık ilk halkada hiçbir silsileye bağlı değildir. Onun için âlemdeki varlıkların, araz ve cevherleri ile hiçbir şekilde kıyas edilemez. Allah âlemden öncedir ve ondan daha yücedir.

İbn Sinâ varlığı üç kısma ayırmaktadır:

- a. Vücûd-u Mümteni (Muhal Varlık)
- b. Vücûd-u Vacib (Zorunlu Varlık)
- c. Vücûd-u Mümkin (Mümkün Varlık)⁹⁴¹

İbn Arâbî’ye göre varlık, hüviyeti ve zatı itibariyle vücûd-ı haricî ve vücûd-u zihnî’den başkadır. İbn Arabî nazarında vücûd, zatı ve hüviyeti itibariyle, “İtlak”tan ve her türlü kayıttan münezzehtir. Vücûd ne cevher, ne araz ve ne de mahiyettir. Varlık kavramı itibarî değildir. Bir hakikattir. Ancak bu kavram ilahi kemale gark olmuştur. Onun için

⁹³⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 81a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1677b-1677b-1678b-1678b-1680b-1681b.

⁹³⁹ Ekrem **Demirli**, *Sadreddin Konevi’de Bilgi ve Varlık*, İz Yay., İstanbul 2011, s. 204.

⁹⁴⁰ Bk. Affî, *Tasavvuf*, s. 168.

⁹⁴¹ İbrahim **Düzen**, *Aziz Neseî’ye Göre Allah, Kainat ve İnsan*, Furkan Yay., İstanbul 2000, s. 74.

idrak edilemez. Bizim idrak ettiğimiz, eşyada müşterek olan genel varlık kavramıdır ki buna aynı zamanda vücûd–u mutlak adı da verilmektedir.⁹⁴²

Neseffî'ye göre varlık kavramının tarifi yapılamaz. Zira varlık kavramından daha genel bir kavram yoktur. Varlık kavramının tarif edilemezliği, bütün kavramlardan daha genel olması yanında ayrıca zıddının bulunmamasından ileri gelmektedir. Zira mantikî kurallara göre bir şey zıddı ile bilinir ve tarif edilebilir. Hâlbuki vücûd'un zıddı yoktur. Neseffî, vücûd kavramının zıddı olmadığını, balık–su hikâyesi ile anlatır. Balıklar bir gün toplanmış kendi öz varlıkları olan ve onlara hayat veren suyun nerede olduğunu bildiemesi için bir bilgine müracaat ederler. Bilgin zat cevap olarak balıklara şunu söyler:

Ey varlık problemini çözmek için kendini telef eden, hakikatte yaratılışından itibaren kavuşmak istediğin şeyin bizzat içinde bulunmaktasın. Ey deniz kenarında olduğu halde susuz olan ve ey hazinenin başında olduğu halde açlıktan ölen kimse. Balıklar içinde buldukları suyun ne olduğunu bilmemeleri suya aşına olmaları ve zıddını bilmemelerinden dolayıdır. Nitekim “nimetin değeri yokluğundan belli olur” sözünün ifade ettiği anlam da buna işaret etmektedir.⁹⁴³

Aziz Neseffî'ye göre vücûd birdir ve o da Allah'ın vücududur. Allah'ın vücudundan başka hiçbir şeyin hakikati, varlığı yoktur. Şayet Allah'tan başka bir varlık olsaydı, iki vücûd olmuş olurdu. Bu iki vücûd da zorunlu olarak ya muttasıl veya munfasıl olacaklardı. Hâlbuki Allah'ın vücûdu, herhangi bir şeyle muttasıl veya munfasıl değildir.⁹⁴⁴

Allah –‘azze ve celle– Kur’ân'da birçok yerde vücûd ismini açıkça zikretmiştir. “Allah'ı çok bağışlayıcı ve merhametli bulur”⁹⁴⁵, “Allah'ı tevbeleri çok kabul eden ve çok merhametli bulacaklardır”⁹⁴⁶, “Allah'ı yanında bulur.”⁹⁴⁷

“Vücud, bir şeyin hakikatini elde etmenin ismidir. Vücûd, üç manası olan bir isimdir:

⁹⁴² Düzen, *a.g.e.*, s. 77.

⁹⁴³ Düzen, *Aziz Neseffî'ye Göre Allah, Kainat ve İnsan*, s. 79–80.

⁹⁴⁴ Düzen, *a.g.e.*, s. 80.

⁹⁴⁵ Nisa, 4/110.

⁹⁴⁶ Nisa, 4/64.

⁹⁴⁷ Nûr, 24/39.

Birincisi, Hakk'ın sana keşfolmasının doğruluğundaki delillerin ilimlerini kaldıran ledünni ilmi elde etmektir.

İkincisi, hakkı, bütün işaretlerden uzak olarak 'aynıyla elde etmektir.

Üçüncüsü, varlığın resmini evveliyette istiğrâk etmek suretiyle kendisinde yok eden makâmı elde etmektir.”⁹⁴⁸

“Vücûd kulun, (aradığını bizzat bulduğu) müşâhade makâmına çıkmasıyla, vecd yolunun tamamen açılmasıdır.”⁹⁴⁹

Yusuf Hakîkî'ye göre eğer aşk saltanatının esiriye o zaman aşk şarabı iç ve aşkın sarhoşu ol. Bu sarhoşluk için can saçalım, unutalım bugün nam ve nişanı. O nişansız (alametsiz) o mahubdan (sevgiliden) haber duyduysan canı terk etmekten başka ne işin var. İlk kademde canı terk etmek gerekir. Varlığın yeri yok yokluğun yeri var.

Esirisin eger sulţân-ı 'ışkuñ

Rahîk-ı 'ışk iç ol sekrân-ı 'ışkuñ

Bu sekr içre idelüm cân-ı feşânî

Unıdalum bugün nâm u nişânı

Ĥaber tıyduñsa ger ol bî-nişandan

İşüñ ne dağı özge terk-i cân dan

Gerekdür terk-i cân evvel kademde

Vücûda ne mağal lâkin 'ademde⁹⁵⁰

“Vahdet-i Vücûd Allah'ı zât itibariyle aşkın, isim ve sıfatlar yönüyle içkin kabul eder. Allah'tan başka hiçbir gerçek vücûd kabul etmeyen, bütün varlıkları mutlak vücudun isim ve sıfatlarının görüntüsü ve tecellisi sayar. Hakîkî varlığa nazaran onların ezeli ve

⁹⁴⁸ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, s. 145.

⁹⁴⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 670.

⁹⁵⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 90b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1879b-1880b-1881b-1882b.

ebedî yokluğu ifade ettiğini keşf ve tecrübe yoluyla ortaya koyan tasavvufî bir ekoldür.⁹⁵¹

Hakîkî, keşke seninde aşk ateşinde senin ruhun onun tadında bir kor olsaydı diye dilekte bulunarak der ki: Kim ki aşk ateşi canına girmişse varlığını yok etmiş tümünden varlığını bitirmiş. O kimseler ki hayatı aşk ile olmuş ölümü de aşk ile olur.

Senüñ de ‘ışık odından i nolaydı

Meşâm-ı rûhuña çoğu ireydi

Şunuñ kim ‘ışık adı cânına koydı

Vücûdın mahv idüben küllî yaydı

Şular kim ‘ışık ile ola hayâtı

Hem olur ‘ışık ile bilüñ memâtı⁹⁵²

A. Allah-Âlem İlişkisi

“Filozoflara göre Allah’tan ilk sadır olan, basit ve tek olan bir cevherdir. Bu cevher bir tek hakikat ifade etmesine rağmen, çeşitli isimlerle zikredilmiştir. Neseffî’ye göre, ilk cevherin muhtelif isimlerle zikredilmesinin sebebi, Peygamber’e ait olduğu bildirilen, “Allah ilk önce akli yarattı” hadisinin değişik varyantlarla zikredilmesinden ileri gelmektedir. Kimisi Peygamber’in ruhunu kast ederek, Allah ilk önce ruhumu yarattı. Kimisi de Allah ilk önce kalemi yarattı demektedir. Fakat bu ilk cevherin hakikatı birdir. Onun için bu isimler dolayısıyla hakikat itibarıyla bir olan bu cevherin, birden fazla olması gerekmez. İlk cevher, bizzat diri, başkalarını da diriltmesi itibarıyla Peygamber tarafından ona ruh denmiştir. Çünkü ruh bizzat diri olup başkalarını da diriltme özelliğine sahiptir. İlk cevher, ilmin vasıtası olması itibarıyla aynı zamanda melektir. Çünkü melekler, ilmin sebep ve vasıtalarıdır. O halde ilk cevherin birden fazla olmasını

⁹⁵¹ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 117.

⁹⁵² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 101b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2124b–2125b–2126b.

gerektirmez. Ancak bu işin sırrına eremeyenler, bu muhtelif rivayetler vasıtasıyla yollarını şaşırılmışlardır. Zira onlar, bu lafızlarla hakikate ulaşmak istememektedirler.”⁹⁵³

Yusuf Hakîkî Allah’ın âlem ile olan ilişkisini sıfatlarının tecellisiyle açıklar. Onun sıfatı kul huwallahu ehaddır. Zâtı–sıfatı sameddir. Bağ ve alakadan dünyaya ait her şeyden münezzehtir. İşit vasfını lehukufuvenehaddır. Bütün âlemin yaratıcısı odur. Rızkı veren Rezzak Allahdır.

Şıfâtı *kul hüvallâhu eħaddur*

Muħaddes zâtı *Allâhu’ş–şameddür*

Münezzehdür o peyvend ü vetedden

İşit vaşfin *lehü küfyen eħadden*

Bu kamu ‘âlemüñ ħallâkı oldur

Viren rızķını hem rezzâķı oldur⁹⁵⁴

Allah, insan ve âlem ilişkisinin temelinde varlık düşüncesi gelmektedir. İslâm düşüncesinde varlık:

1. Vâcibu’l–Vücûd (Mutlak Vücûd): Allah Teâlâ kendi zâtıyla kâim, değişme ve parçalanma ve eksilmeden münezzehtir, bâkî ve tektir.
2. Mümkünü’l–Vücud (Umumî Vücud): Eşyaya nispet edilen bu vücud, gerçek vücud olmayıp Allah’ın isim ve sıfatlarının tecellilerinin çeşitli şekillerde görüntüsüdür.
3. Mümtenu’l–Vücud (Adem): Vücudun zıddı olup yokluk demektir. Adem, ezelden ebede kadar kendisinden bir şey çıkmayan ve hareket meydana gelmeyendir.⁹⁵⁵

Allah, âlem ve insan ilişkisi tasavvuf düşüncesinin en önemli konularındandır. Bu ilişki Teizm, Deizm, Panteizm ve Pan–anteizm adı verilen bir takım felsefî ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Vahdet–i vücûd düşüncesini savunanlar Allah–âlem ilişkisini varlıkların zuhurunu dikkate alarak açıklamışlardır. Onlara göre, âlemin yaratılışı çeşitli

⁹⁵³ Düzen, *Aziz Nesefti’ye göre Allah–Kâinat–İnsan*, s. 261–262.

⁹⁵⁴ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 3a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 3b–4b–5b.

⁹⁵⁵ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 115–116.

mertebelerden geçerek gerçekleşmiştir. Varlık mertebeleri denilen bu mertebeler beşli ve yedili taksime tabi tutularak izah edilmiştir. Onların bu tarz değerlendirmeleri hakiki olmayıp aklî ve keşfidir. Yani bil–kuvve mevcut, bil–fiil ma’dumdur.

Yedili taksime göre varlık mertebeleri şu şekilde sıralanır:

1. Lâ taayyün (Ahadiyet) mertebesi
2. Taayün–i evvel (Vahdet) mertebesi
3. Taayün–i sâni (vahidiyet) mertebesi
4. Ruhlar âlemi mertebesi
5. Misal âlemi mertebesi
6. Şehadet mertebesi
7. İnsan–ı kâmil mertebesi⁹⁵⁶

Mutasavvıfımız, kula gizli lütuftan bir şey ulaşmamışsa takvalı kişiden nasip olup gelmez marifet der. Suret nakşına aldananlar mana âleminden uzak olanlardır. Gururun, her zaman gözünü örtüyor, gözü onu görmeyecek açık olmayacak.

Çula tâ irmedin luğfi hafiden

Naşib ol ma’rifet gelmez tağîden

İ şûret nakşına mağrur olanlar

İ ma’nî ‘âleminden dûr olanlar

Gurûruñ her nefes örter gözüñi

Açuk olmayıcağ görmez göz öñi⁹⁵⁷

İbn Arabî’ye göre, varlık hakikatte birdir. Halk ve hak, aynı hakikatin iki ismi veya veçhidir. Hak’a vahdet cihetinden bakılırsa “Hak” diye isimlendirilirken, taaddüdü

⁹⁵⁶ Bardakçı, *Tasavvuf*, s. 116–122.

⁹⁵⁷ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 37a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 728b–729b–730b.

cihetinden bakılırsa “halk” diye isimlendirilir. Fakat her ikisi de, aynı müsemmanın ismidir.⁹⁵⁸

İbn Arâbî, bir beytinde şöyle demektedir: ‘Hak, bu cihetle halktır, düşününüz. Bu cihetten de halk yoktur, anlayınız. İster, birleştir ve ister tefrik et. Çünkü, hakikat birdir, halk sonlu çokluktur’.⁹⁵⁹

Yusuf Hakîkî’ye göre, mahabbet ehline (âleminde) çirkin söz yakışmaz. Topluluğun toplumuna ayrılık yakışmaz. Mahabbet ehlinde (âleminde) kibir ve yalan işitilmiş olmadığı gibi tedbir ve görüşü de olmaz. Delilik sığmaz, uslulukta yoktur. Ferahı kim görmüş üzüntü gören de yok. O âlemde bu âlemde olmak, melek yok, cin yok, yoklukta (adem) yok. Buluşmak nerede, bilmek nerede, ayrılık işe yaramaz orda. Ne zaman, ne mekân yakınlığı ne de uzaklığı olur.

Maḥabbet ‘âlemine zerḳ şıḡmaz

Ki cem‘a‘l–cem‘a ehl–i farḳ şıḡmaz

Maḥabbet ‘âleminde kibr ü tezvîr

İşidilmiş degül yoḳ re‘y u tedbir

Delülük şıḡmaz uşlulukda yoḳdur

Feraḥ kim gördi yaslulukda yoḳdur

Bil ol ‘âlemde bu ‘âlemde olmaz

Melek yoḳ cinnî yoḳ âdemde olmaz

Bulışmaḳ ḳanda yâ da ya bilişe

Cüdâlık anda hem gelmez bil işe

⁹⁵⁸ Affî, *Tasavvuf*, s. 168.

⁹⁵⁹ Fusus, 79.; Affî, *a.g.e.*, s. 168.

Ne ĥod ħurb-ı zemân-ı ne mekânı

Ne bu‘diyyet olur hem anda tanı⁹⁶⁰

Vâcip, kendisine yokluğun revâ olmayacağı mevcuttur, vacip daima vardı, var olandı. Mümteni, vücudun kendisine reva olmayacağı madum (yok olan) dur. Mümteni asla var olmadı ve olmaz. Mümkün ise varlık ve yokluğun kendisine reva olduğu şeydir. Mümkün, hem yok olur, hem de var olur. Mümkînât (mümkün olanlar) iki âlemi vardır: Biri yokluk, (âlemi adem) diğeri varlık âlemi (âlem-i vücud)dir. Hissedilen mevcudâta mülk âlemi, akledilen mevcudâta melekût âlemi derler. Bilkuvve mevcudâta ceberût âlemi denir.⁹⁶¹

Hakîkî’ye göre, Allah’ın âlemdeki tecellileri o Allah’ın lutuflarıdır. O Allah’ın nurlarıdır. Aşıkın kalbine yansır hem de aşıkı apaçık yolunu gösterir. Tam mükemmel bir şekilde Habibe (Hz. Muhammed’e) ittiba et. Taki mahabbet şulesinden nasibini alsın.

Bu ol elĥâf-ı Rabbânîdür i yâr

Bu ol envâr-ı Yezdânîdür i yâr

Ki olur ‘âşıkun ħalbine lâyih

Hem aña gösterür yolını vâzih

Kemâl-i ittiba ‘ile ĥabîbe

Maĥabbet şuleşinden çün naşîbe⁹⁶²

“İbn Arâbî vücudun mertebelerini anlatırken şöyle der: “Bir dairenin merkez noktasından çevreye çıkan her çizgi, benzerlerine müsavidir ve çevredeki başka bir noktaya ulaşır. İşte merkezden çevredeki bir noktaya çıkan bu çizgi yaratıcısından her mevcûd için hâsıl olan vechtir ki bu da “*Bir şeyi irâde ettiğimiz zaman ona olan sözüümüz ‘ol!’ demektir ve o da oluverir*”⁹⁶³ ayetidir. Asıl olan ilk nokta yani merkez

⁹⁶⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 55b-56a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1130b-1131b -1132b -1133b-1134b-1135b.

⁹⁶¹ Nesefî, *Tasavvufta İnsan Meselesi, İnsan-ı Kamil*, s. 151-152.

⁹⁶² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 133b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2804b-2805b-2806b.

⁹⁶³ Nahl, 16/40.

noktasıdır.⁹⁶⁴ Allah Teâlâ'nın “*O onların arkalarından kuşatmıştır*”⁹⁶⁵ ve “*O herşeyi ihata edendir*” ayetlerde belirttiği gibi mümkinat ancak Hak ile vücuda gelir.”⁹⁶⁶ .

İbn Arâbî'ye göre, Allah'ın isim ve sıfatlarının bir tezahürü olan bu cihan, beş mertebede meydana gelmiştir. Âlemler de sonsuzdur. “*O, her an başka bir şandadır*”⁹⁶⁷ ayeti gereğince Allah'ın işlerinin sonu yoktur. Allah, kudretinin yüceliğinden, bir kuluna aynı surette iki defa görünmez, iki kuluna da bir surette görünmez. Yalnız âlemlere toptan on sekiz, parça parça on sekiz bin demişlerdir. Bunlar itibaridir. Bütün bu sonsuz âlemleri beş mertebe içine almaktadır:

1. Birinci Mertebe: Ğayb-i mutlak (mutlak gizlilik) mertebesidir. Bütün şekil isimleri, Hakk'ın zatında yok olmuştur. “*İnsana hiç anılan bir şey olmadığı bir zaman gelmedi mi?*”⁹⁶⁸

2. İkinci Mertebe: Ceberut âlemi, ilk taayyün, ilk tecellî, akl-i evvel, ilk cevher, hakikat-i Muhammediyye. Ümmü'l-Kitap mertebesinde toplu olan varlık, bu makamda açılmış, detaylanmıştır.

3. Üçüncü Mertebe: Melekût âlemidir. Buna misal âlemi de denir.

4. Dördüncü Mertebe: Mutlak şühud mertebesidir. Buna şehadet âlemi, mülk âlemi, doğurmalar âlemi (yani madenler, bitkiler ve hayvanlar âlemi) de denir.

5. Beşinci mertebe: İnsan-ı kâmil mertebesidir. Önce saydığımız dört âlem, Allah'ın ism-i a'zâmıdır.

İsm-i a'zam Allah'ın bütün isimlerini kendinde toplamıştır, insan-ı kâmil de bütün mülk, melekût, ceberut ve lâhut âlemlerinin hepsini kendinde toplamıştır. Her şeyi kuşatmıştır. Onun içindir ki Hz. Ali (k.v.): “*Sen kendini küçük bir cisim sanıyorsun, oysa sende en büyük âlem dürülmüştür*” demiştir. Allah kendinde bulunan bütün isimlerden bir pay da insana vermiştir. O isimleri insanda göstererek insan vasıtasıyla âlemde görünmüştür. Onun için Hz. Peygamber (s.a.v.): “*Allah Âdem'i kendi suretinde*

⁹⁶⁴ el-Fütûhât, I/289; Mahmud Erol **Kılıç**; *İbn Arabî Düşüncesine Giriş, Şeyh-i Ekber*, Sufi Yay., İstanbul 2009, s. 264–265.

⁹⁶⁵ Burûc, 85/20.

⁹⁶⁶ Fussilet, 41/54.

⁹⁶⁷ Rahman, 55/29.

⁹⁶⁸ İnsan, 76/1.

yarattı” demiştir. İnsanda bütün Allah isimleri zuhur edeceğinden insan, gökte ve cennette değil de arzda halife olmuştur.⁹⁶⁹

Yusuf Hakîkî’ye göre eğer irşad nuruyla âlem dolmuş ise her insan onu nasıl görür. Kime mana âleminde kapı açılmadıysa ne yapabilir ki. Bu şekil (suret) ehli cemalin manalarını göremez kemal ehlinin halini ne kadar anlasa da idrak edemez içini temizleyemez. Boş şeylerden kin ve hasletten cesede haps olmaktan nasıl kurtula?

Eger irşâdı nûrî taldı ‘âlem

Velî kıanda görür anı her âdem

Ki ma‘nî âleminden kime kıapu

Açılmadı nide bes neyleye o

Bu şûret ehli çün ma‘nî cemalin

Göremez ehl-i hâlûñ bes kemâlin

Nice fehm ide bes idrâk idemez

Anuñ için deruni pâk idemez

Bu ğıll ğış hıkd u hem hasedden

Nice kıurtıla bes kıabs-i cesedden⁹⁷⁰

İbn-i Arâbî’ye göre dış dünyada mevcut olan nesnelere, objelere bu şekilleriyle tecellî etmeden önce, Allah’ın ilahî zâtında bilkuvve (proje halinde) ve varlığın detaylı tasavvurunun bilgisi olarak ezeli bilgide yer alır. Ezeli bilgide yer alan tecellilerin bilgileri ezeli bilgiye uygun düşer; çünkü o bilgileri yansıtır. A’yân-ı Sâbite bir çeşit ilâhî bilinç ve zâtı temsil eder. Ona göre zâtî olan nisbetleri temsil eden a’yân-ı sabitenin hiçbir sureti yoktur. Gayb âleminin ve varlığın ilk anahtarları durumunda olan ve KADER diye de isimlendirilen a’yân-ı sâbiteyi Allah’tan başka kimse bilemez; fakat zaman olur ki dilediği kulunu bunlardan bazısına vakıf kılar. Allah Salt Vücûd iken, yani a’mâda iken kendisini kendi nefsi için sevdi. Bilinmek ve tezahür etmekten hoşlandı. Sayılara sığmayan güzel isimlerinin A’yân-ı Sabite’deki suretlerini görmek istedi. Çeşitli şekillerde aşk ile yüklenmiş olan şeyler, varlığa gelmek için bir kıvılcım

⁹⁶⁹ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 86–89.

⁹⁷⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 145a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 3062b–3063b–3064b–3065b–3066b.

beklerler. Bu kıvılcım da İbni Arâbî'ye göre her şeyin kendisi vasıtasıyla varlığa geldiği Allah'ın "OL" demesidir.⁹⁷¹

İbni Arâbî'ye göre, bir şeyin var olabilmesi için daima üç eleman gerekmektedir. Bunlardan birisi emir veren zât; ikincisi O'nun iradesi ve üçüncüsü de KÜN=OL emridir. Bu üçü bir araya gelmedikçe varlığın yaratılması mümkün değildir.⁹⁷²

İbn-i Arâbî'ye göre âlemin ana maddesi su'dur. Allah canlı ve cansız her şeyi sudan yaratmıştır. İbn-i Arâbî Hâlik ile mahlûku prensip olarak ayırıyor. "Hakk kendisinde çokluk olan bir "Vâhid"tir. O ancak suretleriyle çoğalır. Ayn ve vücuduyla tek ve eşsizdir." Buradaki çokluk, A'yân-ı Sâbite'deki varlıkların suretler olarak çokluğudur; dolayısıyla yeryüzüne yansıyan tecelli ve tezahürlerinin çokluğudur. İbn-i Arâbî'ye göre Allah, hem aşkın, hem de içkindir.⁹⁷³

Mutasavvıfımıza göre, erenler yalanı, lafi, şın ile gafi neylesin çünkü onlar ayne-l yakın âlemine ulaşmıştır. Allah onu hakk el yakine ulaştıracak. Yalanı terket çünkü bu yolda yalancılara verilmez cibrilin kanadı ve cezbesi. Celb edilenler (katılanlar) kuş gibi yüce âlemde seyr ederler.

Erenler kizb ü lâfi neylesünler

Erenler şın u kâfi neylesünler

Çün irdi 'âlem-i 'ayne'l-yakîne

Ĥudâ hem irgüre ĥaĥķe'l-yakîne

Ķo kizbi kim bu yolda ehl-i kizbe

Virilmez Őehper-i Cibril ü cezbe

Ki meclûbîn ĥanum anuñla çün tayr

İderler 'âlem-i 'ulvîde bil seyr⁹⁷⁴

⁹⁷¹ Bk. Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, s. 52-57.

⁹⁷² Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, s. 57.

⁹⁷³ Bk. Erdem, *a.g.e.*, s. 58-60.

⁹⁷⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 15a-150b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 3173b-3174b-3175b-3176b.

“İbn-i Arâbî’ye göre, Hakk’ın, bize bildirmiş olduğu bütün isimlerinin ruh ve mânâları bu âlemde mevcuttur. Bu anlayışın tabîî sonucu ise şudur: “*Allah âlemi, âlemin suretleriyle idare eder.*” Bu suretleri, eşyanın bir takım zarfları sayar. İbn-i Arabî, onları aynı zamanda devamlı Hakkı öven Hakkın dilleri olarak vasıflandırır.”⁹⁷⁵

İbn-i Arabî, Hakk’dan başka olan şeyleri, O’na nisbetle gölge gibi görüyor. Yani masiva, Allah’tan başka bütün varlık O’nun gölgesidir. Âlemi bir vehim ve hayal olarak kabul eden İbn-i Arâbî, insanın onu hayalinde ve Hakk’ın dışında var zannettiğini, ama gölge nasıl ki, sahibinden ayrılmazsa ve varlığı sahibine bağlı ise onun gibi, âleminde Hakk’dan ayrılmasının imkânsız olduğunu düşünemediğini söylüyor.⁹⁷⁶

Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî’ye göre Zât-ı Bârî’nin sayısız mazharları olmakla birlikte zuhuru (merâtib-i vücûd) beş mertebe olarak açıklanmıştır:

Birinci mertebe: Lâ-taayyün mertebesidir. İkinci Mertebe: Hâkıyyet mertebesidir. Üçüncü Mertebe: Ahadiyyet mertebesidir. Dördüncü Mertebe: Vâhidiyyet mertebesidir. Beşinci Mertebe: Hâlıkıyyet mertebesidir.⁹⁷⁷

Sadreddîn Konevî’ye göre âlemin her parçası, Allah’ın isim ve sıfatlarından birine delâlet eder. Bu parçaların tümünden meydana gelen kâinat ise Allah’ın zatına delalet eder.⁹⁷⁸

İbn-i Arabî’de yaratmanın iksiri olan aşk ve muhabbet, insanın yaratılışının da ilkesi durumundadır. İnsan, İbn-i Arâbî’ye göre, Hakk’ın zuhurundan bir parçadır. Hakk ise, insanın aslı ve ilk kaynağıdır. Bu açıdan İbn-i Arâbî Hakk ile insanı ruh ile bedene benzetiyor ve “*Sen Hakk’ın sureti ve Hakkda senin ruhun olduğu cihetle, sen Hakk için cismanî bir suret gibisin. O da senin cesedinin suretini sevk ve idare eden bir ruh gibidir...*” diyor. İbn-i Arâbî, burada bir teşbih yaparak şunu söyler. İnsanın bir yönden (bâtın) Hakk, diğer yönden de (zâhir) halk olduğunu ileri sürmektedir. İnsan ile Allah arasın da ğayriyet vardır. İnsan, şehadet âleminin bir ferdi olarak cisim, beden ve suretiyle Hakk’ın ğayrıdır.⁹⁷⁹

⁹⁷⁵ Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, s. 64.

⁹⁷⁶ Erdem, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁹⁷⁷ Ögke, *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, s. 289.

⁹⁷⁸ Ateş, *İşâri Tefsir Okulu*, s. 264, 1. Dipnot.

⁹⁷⁹ Erdem, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, s. 70-71.

Yusuf Hakîkî'ye göre neyle gitmişse onda onu görmüştür. Eğer dersin onda bir can kalmıştır. Mahabbet âleminde zaman mevhumu yoktur. Zamana sığmaz kevnü mekânda yoktur. Kâinatın bütün nakışı yayılır. Sabit olan şeylerin çehresi de görülmez. Yokluk içinde yokluk olur gönül ve can. Güneşe benzeyen cananın yüzünün parıltıları yok olur gider.

Neyile vardı gördü anı anda

Eger dirseñ ki çün ten aldı bunda

Maabbet âleminde n ü n yok

Zaman ıgmaz anum kevn ü mekân yok

Yuyulur nakı küllî kâyinâtuñ

Görünmez çehresi hem âbitâtuñ

Çü ol mav içre mav olur dil ü cân

uâ-ı âftâb-ı rûy-ı cânân⁹⁸⁰

B. Vahdette Kesreti Kesrette Vahdeti İdrâk Etmek

Bir olan Hakk'ın isim ve sıfatlarıyla tecelli edip çokluk görünmesi kesret, bu çokluğun hakiki bir varlığı olmadığını kavrayıp var olarak ve yalnızca Hakk'ı görmeye vahdet denir.⁹⁸¹ Her varlıkta Allah'ın gücünü görmek, kesrette vahdeti görmek demektir. Aslında çokluk görünüştedir; hakikatte ise birlik vardır. Çoklukta birlik, yani halkın içinde, kalabalığın ortasında, tek ve bir olan Allah'ı unutmamak, O'nu hatırlamak ve zikretmek demektir.⁹⁸²

İbn-i Arâbî'ye göre Vücutun hakikati birdir. Hakikati itibariyle vücûdda çokluk (kesret) yoktur. Feyz-i akdes ilahî zatın, mümkün varlıklar suretinde tecellisi demektir. Mümkün varlıkların suretleri, makul suretlerdir. Bunların hariçte varlıkları yoktur. Bu

⁹⁸⁰ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 158b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 3352b-3353b-3354b-3355b.

⁹⁸¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 210.

⁹⁸² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 366-681.

suretler, varlık âleminin hakikatlarıdır ki İbn Arâbî aynı zamanda bunlara “el-ayanü’s-sabite” (yoklukta sabit olan taayyünler) demektedir.

A’yan-ı sâbite, ilm-i ilahide ezelden beri sabittir. Fakat onların bu sübutu, tıpkı, zihinde mevcut olan mücerred kavramların mevcudiyeti gibidir. İbn Arabî, kâinatın hakikatları olan a’yan-ı sabitenin bu varlık âleminde görünmesini “feyz-i mukaddes” ile tabir etmektedir. İbn Arabî, Allah’ın iki tecellisi vardır biri feyz-i akdes, diğeri de feyz-i mukaddestir. Feyz-i akdes vasıtası ile eşyanın hakikatları sabit olmakta, feyz-i mukaddes vasıtasıyla da yokluk âleminde sabit olan bu hakikatler, bu âlemde görünür.⁹⁸³

Yusuf Hakîkî’ye göre zaifin işi düşmektir, kendi isteği olmadan. Eğer yoldan çıkarsa ona kör demek onu kötölemek değildir. Çünkü öyle ten damında nursuz kaldık. Vahdet nurundan aydınlık ver. Göze gönlümüze doğruluk safâ ver.

Ža‘ifüñ işi düşmekdür tayınmağ

Bilüsüñ yabanlara yayınmağ

Eger yoldan çıkarsa ÷añ degül kür

Çü kalduğ dâm-ı tende şöyle bi-nûr

İlâhi nûr-ı vahdetden ziyâ vir

Göze gönlümüze şıdğ u şafâ vir⁹⁸⁴

İbn Arabî’ye göre, varlık hakikatte birdir. Halk ve Hak, aynı hakikatin iki ismi veya vechîdir. Hakk’a vahdet cihetinden bakılırsa, “Hak” diye isimlendirilirken, taaddüdü cihetinden bakılırsa “halk” diye isimlendirilir.⁹⁸⁵

Mutasavvıfımıza göre tasavvuf ehlinin bu halka ihtiyacı yoktur. Tasavvuf ehlinin bu kisveye ihtiyacı yoktur. Bu suretin elbisesi eski olsa bir gam vermez. Çünkü onlara varlık ile yokluk birdir. Şu vakit ki aşk şarabı sunan kişi vahdet bardağı sunduğu vakit, tasavvuf ehli ebedi ömrü fena olmakta buldular.

⁹⁸³ Düzen, *Aziz Neseî’ye Göre Allah, Kainat, İnsan*, s. 286-287.

⁹⁸⁴ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 22a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 412b-413b-414b.

⁹⁸⁵ Afîfî, *Tasavvuf*, s. 168.

Ricâlûñ ihtiyâcı yok bu halka

Ricâlûñ i'tabârı yok bu delka

Bu şûret delkı eskirse ne ğam yir

Çü anlara vücûd ile 'adem bir

Şu dem ki câm-ı vahdet şundı sâķî

Fenâda buldı onlar 'ömr-i bâķî⁹⁸⁶

İbn Arâbî'ye göre "Hakk'ın iki manası vardır. Birinci zâtında (la-taayyün mertebesi) Hak: Bu, hiçbir şekilde bilemeyeceğimiz ve kendisiyle ilişki kuramayacağımız Mutlak Hakikat'tir. İkincisi de, varlıkta tecellileriyle bize gözüken Hak'tır. Bu manasıyla Hak, halkın müradifidir. Zâtı açısından Hakk'a bakan, zât-ı ilâhiyyeyi müşâhede eder. Bu, vahdet makamıdır. Tecellileri açısından Hakk'a bakan, kesret açısından bakmış olur. Plotinus'un dediği gibi, "Vahid-i Evvel, hiçbir mekânda olmadığı hâlde her mekânda olandır".⁹⁸⁷

Hakîkî'ye göre iştiyak ile güçlü ol azmedip yadede ruh âlemini. "*Onların üzerlerinde ince ve kalın dibadan yeşil elbise bulunacak, onlara gümüşten bilezikler takılacak. Rabb'leri onlara gayet pâk bir şarap içirecek.*"⁹⁸⁸ Saķahü'm Rabbühüm (Rableri onlara şarap içirmiştir) den dolayı sarhoştur. Yine sen bu akli ve canı hayran eyle. Vahdet şarabı yine mest olmayı vere unuttura yukarı ve altı. Eğer varlığı baş tacı etmiş ise o zaman bir olma makamındadır ve cem makamında gark olmuştur. Yine canı mesti (sarhoş) verir. Edep onu sarhoş ve mahmur eder.

Ķavî ol iştiyâķ ile ki 'azmi

İdüp yâd ide ol rûhânî bezmi

Saķâhüm Rabbühüm şürbinde sekrân

Yine bu 'aklı kııl hem cânı hayrân

⁹⁸⁶ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 46a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 927b-928b-929b.

⁹⁸⁷ Afîfî, *Tasavvuf*, s. 169.

⁹⁸⁸ İnsan, 76/21.

Vire şahbâ-yı vahdet yine mestî

Fer âmûş ide bâlâyı vü pesti

Eger hestî bırakmışıdı farğa

Makâm-ı cem‘i cem‘ içinde ğarğa

Yine mestî virür ol cân-ı pür şûr

Ebed eyler anı ser-mest ü maħmûr⁹⁸⁹

“Vücûd, bir dairedir. Ve bu dairenin başlangıcı ilk Aklın (el-Aklu’l-evvel) varlığıdır. Bir hadîs-i şerifte vârid olmuştur ki: ‘Allah’ın ilk yarattığı şey Akıl’dır’. Yani bu cinslerin başlangıcıdır... Eğer meseleye kalkış noktası olarak sûfiyi (mertebe-i insân-ı kâmil) alacak olursak bunu dairenin yukarıya doğru çıkan sol yarısı üzerinde gösteririz ki buna kavs-i urûc adı verilir. Bu kesretten vahdete doğru bir yolculuk, bir seyrdir. Bu seyrinde üç merhalesi vardır: 1) Seyr illallah: Yani O’na doğru seyr. 2) Seyri fillah: Yani O’nda seyr. 3) Seyr-i Maallah: Yani onunla olan seyirdir. Bu üç seyr den sonra pek az müntehiye nasip olan dördüncü seyr daha vardır. 4) Seyr-i Anillah: Yani O’ndan seyr. Bu seferin sonu adalet istikâmetinde Hak’tan halka dönüp kesrette vahdeti ve vahdette kesreti müşahede ederek Hakk’ın halkla tecellisi ve halkın Hak’ta izmihlali mertebesidir. İbn Arâbî, her şeyin istese de istemese de hakîkâti itibariyle bu şekilde Hakk’a doğru yolculukta olduğunu söyler. Çünkü ‘her şey aslına rücu etmektedir.’”⁹⁹⁰

Mutasavvıfımız, Yusuf Hakîkî’ye göre kim gönül inşirahını (açılmasını) elde ederse o yolda yüce kadri kıymeti elde etmiş olur. Kendiliğinden hicret edene kim zahmet ve sıkıntı (kin) dost olmaz. Onun gözü vahdet âleminde açıldı, onun gösterişli güzel yüzü göze kaynaktır. Mahabbetten kime kapı açılmazsa bil karañu yolu gönlü gibidir.

Kim itdi inşirâh-ı şadri hâşıl

O kıldı yolda ‘âlî kadri hâşıl

⁹⁸⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 49a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 990b-991b-992b-993b-994b.

⁹⁹⁰ Bk. Kılıç, *İbn Arâbî Düşüncesine Giriş*, s. 236-238.

İdene kendüliginden ki hicret

Müzâhîm kıanda olur dost źacet

Açıldı ‘âlem–i vahdetde gözi

Gözedür dâyimâ ol görklü yüzi

Mağabbetden açılmaz kime kıapu

Yolı gönli gibidür bil kıarañu⁹⁹¹

Hakîkî’ye göre, eğer erenler onu ferahlatırta Mahabbet seylinden dalgalar kopar. Vahdet derkasında gark olmayı alır, verir cana bırakır, yanık olarak. O ateşte odun gibi yanar yakılır. Çünkü onun maksadı ancak mabuddur. O ateş abı hayat suyu olur. Şüphesiz, o ateş kurtuluş nuru olur.

Erenler anı eyler ger teferrüc

Kıpar seyl–i mağabbetden temevvüc

Alur deryâ–yı vahdetde ki ğarķa

Virür câna bıraqur süz u ğurķa

Yanar yakılır ol âteş çün’ üd

Degül maķsudı anuñ ile Ma‘bûd

Olur âb–ı ğayât ol âteş âĝeh

Olur nûr–ı necât ol âteş âĝeh⁹⁹²

“Bir bütün olarak âlemin birlik yönü, insan–ı kâmidir. Böylece âlemin çokluğu insan–ı kâmil ile birliğe dönüşür ve mutlak bir Tanrı’dan ilâhi yardım almaya devam edebilir. Konevî’nin insan–ı kâmil ile âlemin çokluğunun birliğe dönüştüğü görüşü başka bir

⁹⁹¹ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 51a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 1033b–1034b–1035b–1036b.

⁹⁹² Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 87b; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 1818b–1819b–1820b–1821b.

bağlamda dile getirdiği ancak İbn Arabî'nin daha ayrıntılı ele aldığı 'insan-ı kâmilin âlemin cilası'⁹⁹³ olmasıyla uyumludur.⁹⁹⁴

Mutasavvıfımıza göre, sofrada derdinden nevale (azık) olanlar vahdet camından kadehi içerler. Benim Allah ile olan ilişkim dirilmiş lime (Allah âlemine) yar. Giyilenler mahbubun (sevgilinin) uğruna giyilmiştir. Saḫâhüm Rübühüm (Rableri onlara şarap içirmiştir. Bkz., Kur'ân, İnsan 76/2 ayetinden dolayı) şürbinde cânı (Bu aşk içeceğinden canı) ömrü ortaya koyanlar ebedi hayatı bulmuşlardır.

Alanlar ḫ'ân-ı derdinden nevâle

İçerler câm-ı vahdetden piyâle

Dirilmiş lî-me 'Allâh bezmine yâr

Göyilenler ki dil-ber 'azmine yâr

Saḫâhüm Rabbühüm şürbinde cânı

Koyanlar buldı 'ömr-i câvidânı'⁹⁹⁵

Feyzi Hindi: 'Her şey sendedir, tıpkı meyvenin içindeki çekirdek gibi ve çekirdeğin içindeki meyve gibi' bütün varlıkların içinde O'nun kudret ve celâlinin olduğunu ifade eder.⁹⁹⁶

Mutasavvıfımız, sen karanlıkta koma bizi ya Rab. Çünkü Kur'ân'da bildirdin biz insanoğluna şah damarından daha yakınız diye dua ve niyazda bulunarak sözlerine şöyle

⁹⁹³ İbnü'l-Arâbî, âlemin varlık sebebini izâh ederken, şöyle der: "Hak, sayısız esmâ-i hüsnâsı açısından onların a'yân'ını bütün emri kapsayan câmi bir varlıkta görmek isteyince; istersen varlık ile muttasıf olmasından dolayı. Emr'i hasr eden câmi bir kevde kendi ayn'ını görmek ve onunla kendi sırrının kendine zâhir olmasını diledi, dersin. Çünkü bir şeyin kendi nefsinin kendi nefsiyle görmesi, o şeyi ayna gibi başka bir şeyde görmesi gibi değildir. Bu durumda nefsi, bakılan mahallin verdiği bir surette kendisine zâhir olur. Şöyle ki, bu mahallin varlığı olmadan ve onun o mahalle tecellisi bulunmadan, kendisi için suret zâhir olmazdı. İşte bunun için Hak, bütün âlemi ruhu olmayan bir ceset gibi yaratmıştır. İlâhi hükmün özelliğidir ki, o mahalli nefh-i ilâhî diye tabir edilen rûh-ı ilâhîyi kabul etmesi gerekli olarak tesviye etmiştir. O da, ancak ebedî ve ezeli olan tecellî-i daim feyzini kabul etmek için tesviye olunan bu suretten isti'dadın meydana gelmesidir. Sadece kabil vardır. Kabil ise, Hakkın feyz-i akdes'inden gerçekleşmiştir. Böyle olunca emrin küllîsi, ondan başladığı gibi, yine ona raci olur. Emr, âlem aynasının cilalanmasını iktiza etmiştir. Binâenaleyh, Âdem, bu aynanın cilası ve bu suretin ruhu olmuştur." Bk. **İbnü'l-Arâbî**, *Fusûlu'l-Hikem*, (çev. ve şerh; Ekrem Demirli, Kabcacı Yay., İstanbul 2008, s. 49; Demirli, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, dipnot. 16; s. 229.

⁹⁹⁴ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, İz Yay., İstanbul 2011., s. 229.

⁹⁹⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 106b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 226b-227b-228b.

⁹⁹⁶ İz, *Tasavvuf*, s. 164.

devam eder: Yine sen vahdet nurundan haberi gönüle sırr-ı minhablü'l-verildi. 'Allah onlara şah damarından daha yakındır'⁹⁹⁷ ulaştırdın. Yak yüzünden uykuyu temiz eyle ve yüzündeki çirayı (nuru) ortaya çıkar. Gönülü cemalinin lütuflarıyla gül bahçesi eyle, can gözünü de aydın eyle. Öyle yap ki başkasına farklı bakmasın bu varlıktan koymasın eser.

Çarañulıķda ķoma bizi yâ Rab

Çü Kıur'ân'da buyurdun nañnü aķreb

Yine sen nûr-ı vahdetden berîdi

Göñüle sırr-ı min ħablü'l-verîd i

Yaķup sübhâtı vechüñden ki şahir

İd anda eyle ol mışbâĥı zâhir

İd eltâf-ı cemâlüñ ile gülşen

Göñüli cân gözini eyle rûşen

Ki ğayra kılmıya ayruķ nażar ĥiç

Bu varlıktan komaya hem eşer ĥiç⁹⁹⁸

C. Tecellî

Tecellî sözlükte: “aşikâr olmak”, “açıĝa çıkmak”, “zuhur etmek” anlamlarına gelmektedir.⁹⁹⁹ Tasavvufta ise tecelli: gaybten ve kalbde zahir olan nurlara tecelli denir. Her ilâhî ismin tecelli ettiĝi yere ve yöne geri, tecellinin kendisinden çıktığı gaybler yedidir: 1. Gaybu'l-Hakk, 2. Gaybu'l-Hafâ, 3. Gaybu's-Sır, 4. Gaybu'r-Rûh, 5. Gaybu'l-Kalb, 6. Gaybu'n-Nefs, 7. Gaybu'l-Letâifi'l-Bedeniyye. Tecelli, Rûhânî, ve Rabbâni tecelliler olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁷ Kaf, 50/16.

⁹⁹⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 163a-163b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 3460b-3461b-3462b-3463b-3464b.

⁹⁹⁹ Uludaĝ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 341.

¹⁰⁰⁰ Uludaĝ, *a.g.e.*, s. 341; Cebecioĝlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 638.

Sûfiler taifesinin en aşağı tabakası (avâm) tecellî halinde yaşar. Havâsa gelince onlar tîş ile ays (sekr ve sahv) arasında bulunurlar. Çünkü Hakk kendilerine tecelli edince tîş (sıkıntı) hâline geçerler, Allah kendini setr edince beşerî hâl ve arzularını yaşar.¹⁰⁰¹

Mutasavvıfımız Yusuf Hakîkî'ye göre, Ondan gönüle (cana) o vakit ki bir ışık sirayet ederse akli alması ne şaşkınlık ne hayret verir. Niçin kalsın o uyuyan gaflet uykusunda çünkü o akli başında olmayan defalarca tecelli kılmıştır. Başa altın tacı vuran, çeşitli çiçeklerle süsleyen O'dur. yeryüzüne hızır elbisesini giydiren ölmüşken yere tekrardan can veren O'dur.

Şu dem ki andan ire câna lem'ân

'Aceb midür olursa 'aklı heymân

Ne kılsun hıvâb-ı gafletde onâyim

Çü târât-ı tecellî kıldı hâyim

Uran kühsâra ol hem tâc-ı zerrin

İden envâf-ı ezhâr ile tezyin

Geyürüp hem yire dîbâ-yı hıızrı

Virür ölmüşken aña tâze 'ömri¹⁰⁰²

Hakk'ın sırlara tecelli etmesinin alâmeti; kulun sırrının, ifâdeyle anlatılabilecek ve anlayışla kavranılabilecek herhangi bir şey görmemesidir.¹⁰⁰³

Hakîkî, gel ey kelebek yükseklere kanat çırp bu mum (çıra)la yezali (sonsuz olan Allah'ın birlikteliğidir) der. Çünkü defalarca ve art arda tecelli eder yapar. Lâ'ubâlî bir kişiyi bile, sana dokundukça onun parıltısı bile eğer gönülü ve kanadı yakmışsan Allah'a mest kılar. Hakka mest olanların durumu budur. Onun cemalinin şevki sana yeterli gelir.

¹⁰⁰¹ Kuşeyri, *er-Risâe*, s. 168.

¹⁰⁰² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 6b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 78b-79b-80b-81b.

¹⁰⁰³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, s. 680.

Gel i pervâne pervâz eyle ‘âli

Bu şem‘uñ cem‘idür çün lâ–yezâli

Çü târât–ı tecellî uş tevâlî

İder i mest–i hâzret lâ‘ubâlî

Toķunduķca saña barķ–ı celâlî

Eger yaķduñısa hem perr ü bâli

Budur mestân–ı Haķķ’uñ nola hâlî

Saña kâfi dura şevķ–ı cemâlî¹⁰⁰⁴

İnsanların çoğunluğu hicâblara bürünmüştür. Allah Teâlâ ile kulları arasında yetmiş bin hicâb vardır. Allah Teâlâ dağa perdeyle tecelli edince dağ güllerle dolar, yeşerir ve süslenir. Perdesiz tecelli edince dağ alt üst ve paramparça olur.¹⁰⁰⁵

Tecellî, Rabbânî ve Ruhânî olmak üzere iki kısma ayrılır. Ruhânî tecelli hudüs sıfatıyla muttasıfdir. Bu tecelli zuhur ettiği zaman beşerî sıfat tamamen yok olmaz, hicâb sâlikin kendine gelmesine sebep olur. Rabbânî tecellide durum tamamen farklıdır.¹⁰⁰⁶

“Rabbânî tecellî de, tecellî–i zât ve tecellî–i sıfat olmak üzere ikiye ayrılır. Zâti tecellî de iki türlüdür:

a) Tecellî–i Rubûbiyet (İzâfi Tecellî): Hz. Mûsa Tûr–i Sinâ’da bu tecellîye mazhar olmuştur.

– “*Derken Rabbi dağa bir tecelli buyurunca, onu un gibi ufaladı, Musâ da baygın düştü*”¹⁰⁰⁷ Bu tecelliden dağ parça parça olmuş, Hz. Musâ da bayılmıştır. Fakat her iki varlığın vücudu yok olup kaybolmamıştır.

b) Tecellî–i Ulûhiyet (Mutlak Tecellî): Bu tecellîye Peygamber (s.a.v.) mazhar olmuştur. O’nun bütün varlığı Vâcibü’l–Vücûdda yok olmuştur:

¹⁰⁰⁴ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 12a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 195b–196b–197b–198b.

¹⁰⁰⁵ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 197.

¹⁰⁰⁶ Eraydın, *a.g.e.*, s. 198.

¹⁰⁰⁷ A’râf, 7/142.

– “*Sana hakîkî surette biat edenler, ancak Allah’a biat etmiş olurlar*”¹⁰⁰⁸ diye ifade edilmiştir ayette.”¹⁰⁰⁹

“Tecellî–i sıfat da iki türdür:

a) Sıfat–ı nefsi: Bu sıfat sâdece Cenâb–ı Hakk’a delâlet eder.

b) Sıfat–ı Mânevî: Bu sıfat, zâtın üzerine zâid olan bir mânâyâ delâlet eder. Alim, Kadir, Mürid, Mütakellim, Semi, Basir vs. sübütî sıfatlar sıfat–ı maneviyyeye delâlet eden sıfatlardır.

Allah Teâlâ “Âlim” ismiyle tecelli ederse vâsitasız olarak ilim ve hakikatler zâhir olur (Hz. Âdem (a.s.)’a olduğu gibi):

– “*Âdem’e bütün isimleri öğretmişti.*”¹⁰¹⁰

“Kudret” sıfatıyla tecellî ettiğine şu âyet–i kerîme delildir:

– “*...Attığın zaman da (habibim) sen atmadın, ancak Allah attı.*”¹⁰¹¹

“Semi” sıfatıyla tecellîye işaret:

– “*Ey karıncalar, yuvalarınıza girin. Sakın Süleyman ve ordular, kendileri bilmeyerek bizi kırmayın. Süleyman onun bu sözünden gülercesine tebessüm etti de...*”¹⁰¹²

“Hayat” sıfatıyla tecelli ettiği takdirde, Hızır ve İlyâs (a.s.) olduğu gibi bâkî hayat meydana gelir.

“Kelâm” sıfatının tecellisi Hz. Mûsâ (a.s.)’da vuku bulmuştur.

– “*Allah Mûsa’ya da hitab ile konuştu.*”¹⁰¹³

Hz. İsâ (a.s.) da “Halıklık” sıfatıyla tecelli etti:

– “*Hani benim iznimle çamurdan kuş suretinin benzerini tasarlıyordun, içine üfürüyordun da benim iznimle bir kuş oluveriyordu.*”¹⁰¹⁴

Hz. İbrâhim (a.s.)’a “ihyâ” sıfatıyla tecellî etti:

¹⁰⁰⁸ Fetih, 48/10.

¹⁰⁰⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 199.

¹⁰¹⁰ Bakara, 2/31.

¹⁰¹¹ Enfâl, 8/17.

¹⁰¹² Neml, 27/18–19.

¹⁰¹³ Nisa, 4/164.

¹⁰¹⁴ Mâide, 5/110.

– “Hani İbrâhim: *“Rabbim, ölüleri nasıl dirilteceğini bana göster”* demiş, Allah. *“İnanmadın mı yoksa”* demiş. O da *“İnandım, fakat kalbimin yatışması için istedim”*, diye söylemişti. Allah dedi ki *“Dört kuş tut, onları kendine alıştır. Sonra herbirini parçalayıp, her parçasını bir dağın üzerine bırak. Daha sonra onları çağır. Koşarak sana geleceklerdir”*¹⁰¹⁵ ayeti kerimelerde Allah’ın isimlerinin tecellilerini görülmektedir.”¹⁰¹⁶

İbn Arâbî vahdet-i vücud görüşüyle, dinlerin birliği görüşünü savunur. Ona göre bütün dinler birdir. Semavî, gayr-i semâvî dinler arasında bir fark yoktur. Bütün tapılanlarda tecellî eden Allah’tır. İbn Arâbî, *“Doğu ve batı Allah’ındır. Nereye dönerseniz Allah’ın zatı oradadır”*¹⁰¹⁷ ayetinin delâletiyle Allah’ın her şeyde tecelli ettiğini ileri sürüyor ve dolayısıyla her şeyde bir parça tanrılık görüyor ve inanıyor.¹⁰¹⁸

Yusuf Hakîkî hanımına hitap ederek şunları der: Nefse esir olmuş bir alu gönülü, nederiz biz ölmüş gönlü hanım. Tecelli nurunun ziyası olan gönül, tecelli ona her lemada zinet ve süs verir. İlahi sırta mazhar olan gönüle, şahlık tacı vurulmuştur. Hak ve hakikate mazhar olan gönülden tarikat sırları duyulur.

Esîr-i nefis bir alu gönüli

Niderüz biz hanım ölü gönüli

Gönül kim pertev-i nûr-ı tecellî

Aña her lem’ada virdi taḥallî

Gönül ki mazḥar-ı sırr-ı ilâhî

Olup uruldı aña tâc-ı şâhî

Gönül ki mazḥar-ı Ḥaḳ’dur ḥakîkat

Ṭuyuldı andan esrâr-ı tarîkat¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁵ Bakara, 2/260.

¹⁰¹⁶ Eraydın, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁰¹⁷ Bakara, 2/115.

¹⁰¹⁸ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 265–266.

¹⁰¹⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 58a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1177b–1178b–1179b–1180b.

Setr, örtülme, gizli kalma, tecellî ise açılma demektir. Tasavvufta setr hakikatlerin gizli kalması, tecellî ise mukâşefenin, sırların açılmasıdır.¹⁰²⁰

“Âlemde var olan eşyanın hepsi, her nefeste değişmektedir. Her mevcut yok oluyor, yerine ânında benzeri geliyor. Buna “teceddüd–i emsâl” denir. Nitekim nehir akıp gitmektedir. Gelen su daima yenidir. “*Bir insan bir nehirde iki defa yıkanmaz*” denmiştir.”¹⁰²¹

“Hz. Peygamberin iki omzu arasına vurulan peygamberlik mührü, öncekilerin ve sonrakilerin ilmidir ve tam karşıtlık ve benzerlik sırrıdır. Hakkın kendisini Hakikat–i Muhammediye’de görmek istemesinden elde ettiği şey, bütün kevnî mertebeleri ve hükümlerini birleştiren bir hakikatte kendisini müşahede etmektir”.¹⁰²²

“İbn Arâbî’ye göre, belli başlı iki tür tecellî vardır: Bunlar Feyz–i Akdes ve Feyz–i Mukaddes’dir. İbn Arâbî feyz kelimesini tecelli ile eş anlamlı kullanmaktadır. “Feyz–i Akdes” Hakk’ın tecellisindeki ilk kesin merhaleyi temsil eder. Bu, Hakk’ın kendisini başkasına değil yine kendisine izhâr ettiği merhaledir. İbn Arâbî Feyz–i Akdes’e Tecellî–i Zâtî de demektedir.”¹⁰²³

Tecellî–i Şühûd (zâhiri âlemdeki tecelli) ya da Tecellî–i Vücûdi (ontolojik tecellî)de denilen ikinci tecellî merhalesi olan Feyz–i Mukaddes Hakk’ın kendini somut varlık âleminde Kesret’in sonsuz değişken suretleri şeklinde açık işaret eder.¹⁰²⁴

Mutasavvıfımız niyazda bulunarak şöyle der: Her zaman fenâfillah çıplaklığı eyleyesin. Sen fakirlik içinde zenginlik eyleyesin. Bu cihandan ancak böyle müstağni olasın, huzura hazrete candan ona yol açıla. Tecelli nurundan şarap çekesin. Kılasın akl ve canı mest ve şeyda kılasın.

İdesin her dem i ‘ûr–ı fenâ sen

Ki faqr içre idüp hâşıl ğinâ sen

¹⁰²⁰ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 65.

¹⁰²¹ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 253.

¹⁰²² Bk. **Sadreddin Konevî**, *en–Nefahâtü’l–İlâhiyye*, (Terc.: Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2004, s. 141.

¹⁰²³ Bk. İzutsu, *İbn Arâbî’nin Fusûs’undaki Anahtar Kavramlar*, s. 210–211.

¹⁰²⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s. 212.

Çü müstağni olasın bu cihandan

Açıla hâzrete yol anda cândan

Çekip nûr-ı tecelliden ki şahbâ

Qılasın ‘aql u cânı mest ü şeydâ¹⁰²⁵

Tecellinin üç hali vardır: zâtın tecellisi: Mükâşefe, zâtın sıfatının tecellisi: Nûr Mahalli, Zâtın hükümün tecellisi: Ahiret ve oradaki Haller

Zatın tecellisi: Mukâşefe sözü, dünyada kalbin keşif makâmına ulaşması ve kalb gözünün açılması manâsına gelir. Zâtının sıfatının tecellisi: Nur mahalli sözü şu manâya gelir: Allah’ın kudreti kula tecelli eder de kul O’ndan başkasından korkmaz. Allah kula kâfi gelir de kul O’ndan başkasından korkmaz. Allah kula kâfi gelir de kul O’ndan başkasından bir şey ummaz.¹⁰²⁶

Sâlik’te tecell-i esmâ asarı zuhur edince kendisine bakınca görür ki, zikir, fikir kelim... Her ne zuhur ederse, kendisinden değildir. Kendisi tercüman mesabesindedir. Aynelyakin ve beynelyakîn söyletenin Hak olduğunu müşahede eder. Kimden ne işitir, ne dinlerse, bilirki bunlar tercümandır, söyleten Hak’tır.”¹⁰²⁷

Hakîkî’ye göre eğer derd ehliysen karşılık ver. Musa gibi Hak Teâlâ’ya karşılık ver. Tecelliyat ile kalbi tur gibi kılar, çok lütuf ile kalbi nur ile doldurur. Eğer tecelli nuruna ulaşmak istiyorsan masivadan kıl tevelli.

Eger derd ehliyseñ kıl teğâzâ

Çü Mûsî şâyed i cân Hâk te‘âlâ

Tecelliyat ile çün tûr kalbi

İde çok luğfi cân pür-nûr kalbi¹⁰²⁸

¹⁰²⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 66a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1354b-1355b-1356b.

¹⁰²⁶ Kelâbâzî, *Ta’arruf*, s. 180-181.

¹⁰²⁷ Mehmet Nuri Şemsittin; *Miftah-ü Kulûb-Kalpplerin Anahtarı*, Demir Kitabevi Yay., İstanbul 1968, s. 31.

¹⁰²⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 88b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1839b-1840b.

Salik'e tecell-i sıfat âsârı zuhur ve bundan ins edip de Allah'ın ihsanına mazhar olunca kendisini bir ayna gibi görür ve bu aynada sıfâtullâhı müşâhede eder.¹⁰²⁹

Sâlik mürâkebesine devam ederken, nihâyet, Cenab-ı Hak, salik'in perişan haline merhamet ederek, sonsuz lütuf ve ihsanından, zât-ı ecelli â'lâsıyla tecelli eder. Salik buna tahammül edemez vücudu sarsılır. Her uzvu paramparça yanar, bir avuç kül olur rahmet deryasına bırakırlar. Sâlikten zerre kadar eser kalmaz. Bütün varlıklar mah ve izmihlâl olup zat-ı ecelli âlâdan başka bir şey kalmaz.¹⁰³⁰

Mutasavvıfımız, tecelli lütuflarından ziyade, fenâ zevkından lezzet sana ulaşa diyerek sözlerine şöyle devam eder. Ey âşık nimeti inkâr etme, taki adını dolaşık komayalar. Dolaşık adam yara gitmeye bağlanır çare bulursa da hayret verici bir şekil durur.

Bes elţâf-ı tecelliden ziyâde

İre lezzet saña zevk-ı fenâda

Velî küfrân-ı ni'met olma 'âşık

Ki tâ komayalar aduñ tolaşık

Ṭolaşık bağlanur gitmeğe yâra

'Aceb dürür eger bulursa çâre¹⁰³¹

Âlemdeki her şey, bir halden başka bir hâle intikal eder. İbn Arabî'ye göre bunun sebebi O, her gün bir şe'ndedir' ayetinde belirtildiği gibi Hakkın sürekli yeni bir şeyde tecellî etmesidir. Konevî, âlemdeki sürekli değişikliği ve yenilenmeyi, tecellilerin zâhir-bâtın arasında sürekli gidip gelmesi olarak açıklar:¹⁰³²

Tecellîlerin çoğalması ve farklılaşması da mazharlara bağlıdır: 'Emir, Allah'a nispetle tektir, çokluk, madutların kendisindedir.' İnsanlar Haktan gelen bilgiyi ve tecelliye bulunduğu hâle ve duruma göre idrak eder, sûfilerin bilgilerinin birbirinden farklı olaması doğaldır.¹⁰³³

¹⁰²⁹ Şemseddin, *Miftah-ül Kulüb*, s. 32.

¹⁰³⁰ Şemseddin, *Miftah-ül Kulüb*, s. 32-33.

¹⁰³¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 132b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2782b-2783b-2784b.

¹⁰³² Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, s. 296-297.

¹⁰³³ Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, s. 303.

Bir sūfinin sūlūk sürecini iki kısımda incelemek mümkündür: Birincisi sūfinin hâlinin tesirine bağlı kaldığı ve hiçbir şekilde etkin olmadığı dönem; ikincisi ise kemale erip makam ve hallerin egemenliğinden kurtulduğu dönemdir. İlki sūfinin İbnü'l vakt diye isimlendirilen dönemi, ikincisi ise aba-li'l-vakt veya aba-li'l-enfas diye isimlendirilen dönemdir. Konevî ikisi arasındaki derece farkını şöyle açıklar: 'İnsan, zikrettiğimiz hale ulaştığında, İbnü'l-Vâkt'dir (vaktin oğlu, haline uyan). Kâmil olduğu zaman ise nefisler, haller, vâkitler, ruhlar, suretler, mevtnlar vb. şeylerin babası olur. Zikredilen her şey kendisinden neşet eder ve onunla belirlenir ve orataya çıkar.¹⁰³⁴

“Sufî, bunların ilkinde mutlak anlamda pasif ve edilgen iken, ikinci halde aktif ve tasarruf sahibidir. Konevî, şöyle der: 'Ebu'l-Vakt (vaktin babası) zamanın hakikatini ve ed-Dehr isminin müsemmasını bilen kişidir. Ebu'l-Vakt'in takdiri ve farzı ile an'dan ibâret olan vâkit, birbirinden ayrılır, onların hükümleri birleşir; böylelikle ebu'l-vakt sâyesinde, söz konusu bu hükümler ile tafsil ve üstünlük zuhur eder. O zamânın dürülmesini, yayılmasını, gizliliğini ve açıklığını his ve hayal, ruh ve misal, makam ve hal olarak müşâhede eder.”¹⁰³⁵

Yusuf Hakîkî tecelli konusundaki görüşlerini çok zengin teşbihler ve Peygamberlerin yaşadığı tecellileri örnek alarak şu ifadelerle anlatmıştır: Meyhanecileri, meyhaneye verdiler sarhoşluk ile yüzlerini toprağa vurdular. Saki (kadeh dolduran) işte peçeyi açtı, Musa gibi olan gönül hem mest oldu hem yuşa (peygamber). Aşkın girdabına düştü mahmur oldu. Görürmüsün işte tur dağı parça parça oldu. Tecelli nurunun baygınlığı ulaştığı vakit kötünün sarhoş olduğunu görür. O baygın insan len-terâni (beni göremezsin) cevabını işitmez çünkü sarhoştur iş görmez. Çünkü Musanın canı o heybette kalmıştır. Nice vakit şüphesiz gaybette kalmıştır. Şüphesiz ulaşıncı o zaman parıltılar ne Musa ne tur ne mikat kaldı. İşitdin kardeş Allah dağa tecelli edince, 'rabbi tecelli, edince Musa yere düştü'¹⁰³⁶ Ne zaman ki tecelli nuru, canda ateş yakarsa, uyardı tañmı 'âşık dökse dem'i. Kelebekler canını bu ateşe atar, divaneler gözyaşlarını bu ateşe kaynak eder. Vücuda varlığa kanadını tertemiz (helalce) vurur. Yakar onun halini kim duyamaz.

¹⁰³⁴ Demirli, *a.g.e.*, s. 304.

¹⁰³⁵ Demirli, *a.g.e.*, s. 304.

¹⁰³⁶ A'râf, 7/143.

Harâbâtîleri virdi harâba

Ki sekr ile ururlar yüz türaba

Çü sâķî eyledi uş ref' bürka^c

Göñül Mûsî'si mest oldu vü Yûşa^c

Teğâr-ı 'ışķa düşdi ol da maħmûr

Görür kim pâre pâre oldu uş tûr

Çün irdi şa'ķa-i nûr-ı tecellî

Görür miskin ki sekrân oldu Mûsî

Cevâb-ı len-terânî'yi işitmez

Anı ol şa'ķa esrûkdür iş itmez

Çü cân-ı Mûsî ol heybetde ķaldı

Niçe şûret begüm ğaybetde ķaldı

Çün irdi nâ-gehânî ol eşi^cât

Ne Mûsî ķaldı ne tûr ne Mîķat

İşitdüñ aķî dir lemmâ tecellâ

Efendi Rabbehu bes ğarre Mûsâ

Tecellî pertevi çün cânda şem^ci

Uyardı tañ mı 'âşık dökse dem^ci

Atar pervâneler cânın bu şem^ca

İder divâneler ķanın bu şem^ca

Helâl urur vücuda perr ü bâlin

Yağar kim tıyar anuñ dağı hâlin¹⁰³⁸

IV. İNSAN-I KÂMİL

Arapça olgun ve yetişkin insan demektir. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması itibariyle onun bütün isim ve sıfatlarına mazhar olan ve beş hazreti, yani varlığın esas mertebelerini tümüyle kendisinde toplayan aynadır. O, Hakk ile halk arasında vasıtaadır. Hakk'ın feyzi onun vasıtasıyla yayılır. Kâmil insan gözbebeğine benzer, her şeyi görür ama kendisini görmez. İnsan-ı kâmil Allah'ın gözüdür (Aynullah), âlemin nurudur. İnsan-ı Kâmil Allah'ın sureti, Allah da onun ruhu gibidir. Diğer taraftan insan-ı kâmil âlemin ruhu âlem de onun suretidir. Onun için âleme insan-ı kübra denilmiştir. İnsan-ı kâmil âlemin varoluşunu ve varlığını sürdürmesinin sebebidir, bu anlamda varlığı meydana getiren ve onu muhafaza eden ilkedir.¹⁰³⁹

Cilî'ye göre: “insan-ı kâmil, baştanbaşa bütün varlığın çevresinde döndüğü kutuptur”. Varlık yaratıldığından beri insan-ı kâmil tektir ve tek kalacaktır. İnsan-ı Kâmilin kendine has bir hakikati vardır. Her çağda, başka suretler ve adlar altında ortaya çıkar.¹⁰⁴⁰

Yusuf Hakîkî'ye göre, mürid olan muradını hâsil etti, mâhabbet aşkını kâmil etti. Mâhabbetten irade etmek cem(kor) olunur. O ateşte binlerce deniz bir damla gibi olur.

Mürîd olan murâdın hâşıl itdi

Mağabbet odunı kim kâmil itdi

Mağabbetden irâdet cemre olur

He zârân baħr ol odda ھاtre olur¹⁰⁴¹

Mutasavvıfımıza göre nice insanlar bir bakışta kâmil oldu, niceleri de bir nefeste Allah'a ulaşmıştır.

¹⁰³⁸ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 141b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2980b–2981b–2982b–2983b–2984b–2985b–2986b–2987b–2988b–2989b–2990b.

¹⁰³⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 314; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri ve Sözlüğü*, s. 186–187.

¹⁰⁴⁰ Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, s. 282.

¹⁰⁴¹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 29b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 577b–578b.

Niçeler bir nazarda kâmil oldı

Niçeler bir nefeste vâşıl oldı¹⁰⁴²

İnsanların çoğunda insanlık sureti olmakla beraber, insanlık mânası yoktur. Aslında eşek, öküz, kurt, kaplan, yılan ve akreptirler.

Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Biz Cehennem için ins ve cinden (öyle kimseler) yarattık ki kalpleri vardır, bu kalplerle idrak etmezler; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla duymazlar. Bunlar, dört ayaklı hayvan gibidirler. Belki daha sersemdirler; gafil olanlar bunlardır.*”¹⁰⁴³

Kâmil insan daima âlemde bir kişidir. Tüm mevcûdâtın bütünlüğü bir tek şahıstadır. Kâmil insan, o şahsın gönlüdür ve mevcudat gönülsüz olamaz. Âlemde bilginler çoktur, ama gönül, âlemdir birden fazla değildir. Diğerleri mertebelerde olup her biri bir mertebede bulunur. Âlem gönülsüz kalmasın diye kâmil insan ölünce başka biri onun mertebesine ulaşır ve onun yerine geçer..¹⁰⁴⁴

Hakîkî, mahabbet olmadan kâmil olunmaz der. Bilesin ki mahabbetsiz gönülden de kin gitmez der:

Maḥabbetsüz efendi kâmil olmaz

Göñülden ğilli bil hem zâyil olmaz.¹⁰⁴⁵

Âlemin hepsi mevcudâtla dolu bir hokka gibidir. Kâmil insandan başka mevcudattan hiçbir şey ve hiçbir kimse kendinden ve bu hokkadan haberi yoktur. Eşyayı ve eşyanın hikmetini olduğu gibi bilir ve görür. Mevcudâtın tümü hem görünüş hem de mâna itibarıyla bir defada kâmil insanın nazarı altındadır.¹⁰⁴⁶

“İnsân-ı Kâmil cümlelerin ruhudur. Cümleyi cami olup cümlelerin hakkını verendir. Halkta Hakk’ı, Hakk’ta halkı gören ve Hakk’ında halkın da hukukunu eda etmeye çalışandır.”¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 82b; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1710.

¹⁰⁴³ A’râf, 7/178.

¹⁰⁴⁴ Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 13-14.

¹⁰⁴⁵ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 87a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 1802.

¹⁰⁴⁶ Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 14.

¹⁰⁴⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikâtlar*, s. 347.

“İnsan-ı Kâmilin en güzel örneği olan Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir. İslâm tasavvufunda insana verilen değerin tezahürü Hakikat-ı Muhammediyye anlayışında görülür.”¹⁰⁴⁸

Yusuf Hakîkî’ye göre, ne görmüşdürür inci sedefler ne işitmişdürür dostlar, eğer kavuşsa el şeb çerağa (gece lambası) gibi parlayan inciye, bu iflas ile biz uzağa düşmezdik. Kesinlik nurunu (yakîn) elde etseydi cahil, o cehalet körlüğünde kalmazdı. Kamu (tümü) mükemmel insan olurdu ve her zaman dosta kavuşurdu.

Ne görmüşdürür ol dürr ü şadefler

Ne işitmişdürür pir ü harefler

Ger irse el o dürr-i şeb-i çerağa

Bu iflâs ile düşmezdük ırağa

Ger itseydi yakîn nûrını hâşıl

Hanum kıalmaz idi ‘umy ile câhil

Kamular merd-i kâmil olur idi

Hemân-dem dosta vâşıl olur idi.¹⁰⁴⁹

Hak, her şeyde insan vasıtasıyla hüküm verir, insanın hükmü de Hakta Hak ile ve kendisiyle zuhur eder; bu zuhur, insan açısından ve insana göre değil, Hakka göre ve Hak açısından gerçekleşir.¹⁰⁵⁰

İnsân-ı Kâmil, Hakk’a ve Halka karşılıktır. Âlem-i Vücûdda Hz. Muhammed kadar kemâliyle taayyün eden başka bir kimse zuhur etmemiştir.¹⁰⁵¹

İnsân-ı Kâmil demek, evvelinden âhirine kadar “kutb” demektir.¹⁰⁵²

“İnsân-ı Kâmil için çeşitli libâslar(giysi) vardır. İnsan-ı Kâmilin asıl ismi Muhammed’dir; künyesi, Ebu’l-Kâsım’dır; vasfı, Abdullah’tır; lakabı, Şemseddin’dir.

¹⁰⁴⁸ Bardakçı, *Sosyal-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 129.

¹⁰⁴⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 114a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2386b-2387b-2388b-2389b.

¹⁰⁵⁰ **Sadrettin Konevî**, *Miftâhu Gaybi’l-Cem ve’l-Vücûd (Tasavvuf Metafizîği)*, (Ter.: Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2009, s. 198-199.

¹⁰⁵¹ Abdülkerim **el-Cîlî**; **İnsân-ı Kâmil**, (Çev.: Abdülaziz Mecdi Tolun), İz Yay., İstanbul 2002, s. 372.

¹⁰⁵² el-cîlî, *a.g.e.*, s. 377-378.

Başka libaslar itibariyle de başka isimleri vardır. Her zaman da o zamanın libasına göre kendisine isim verilir.”¹⁰⁵³

Abdülkerim el-Cîlî, *İnsân-ı Kâmil* olan Hz. Muhammed ile olan görüşmesini *İnsân-ı Kâmil* adlı kitabında şu sözleriyle anlatır: “Ben Hz. Muhammed’le ictimâ ettim. Ben bilmiyordum ki, o gördüğüm nebiyy-i zişândı. Yine biliyordum ki, şeyhim idi. Bu müşâhede Yemen’in “Zebid” şehrinde (796) tarihinde vukû’ buldu. Bu mes’elenin sırrı odur ki, Hz. Muhammed her suretle tasavvura kâdirdir. Edîb olan kimse O’nu hayatındaki suret-i Muhammediyesinde görürse kendisine o zamandaki ismi verir.”¹⁰⁵⁴

Hakk’ın aynası insan-ı kâmil olduğu gibi, insan-ı kâmil’in aynasında Hak, esmâsını ve sıfâtını insân-ı kâmilde görmeği ve göstermeği kendi nefesine vacip kılmıştır. Gerçekten biz emaneti (kulluk ve akıl emanetlerini), göklere, yere ve dağlara sunduk. Onlar, onu yüklenmekten kaçındılar, ondan korktular. O emaneti insan yükledi. Doğrusu insan pek zalim ve çok cahildir”¹⁰⁵⁵ ayet-i kerimesinin manası budur.¹⁰⁵⁶

“İnsân-ı kâmil, ne zaman isterse ikâmet eder; ne zaman isterse başka bir hale geçer. İnsân-ı Kâmilin içinde bulunduğu her şey güzeldir; ona giydiği hiçbir kisve zarar vermez. İnsân-ı kâmil dilediği insanlarla bir araya gelir. Bu insanlar, ölü veya diri olabilirler. Vaktin kâmilî, hali hazırdaki saltanatı cihetinden, otoriteyi haizdir çünkü hali hazırda mutlak güç sahibi olandır.”¹⁰⁵⁷

Yusuf Hakîkî der ki: Dünyanın sonunun fenâ olduğunu bildin. Cihanın başıda evveli de yokluktur. Ne kadar beladır. Bu fani mülk için meşakket çekmek ne kadar kötüdür. Bakış açın varsa gel dikkat et. Âdil padişahların geçmişteki kaynaklarına bir bak. Şeyhlerin ve mükemmel insanların kaynağına da bir bak. Bunda enbiyalar eğlenmediler. Buna hiç evliyalar aldanmadılar. Yüce Allah “yeryüzünde bulunan her bir şey gelip geçicidir”¹⁰⁵⁸ buyurdu. Gelenler kondular ve göçtüler buyurdu, bırakıp gittiler.

Cihânun âhiri bildün fenâdur

‘Ademdür evveli bes ne belâdur

¹⁰⁵³ el-cîlî, *a.g.e.*, s. 378.

¹⁰⁵⁴ el-cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 377-378.

¹⁰⁵⁵ Ahzab, 33/73.

¹⁰⁵⁶ el-cîlî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 381.

¹⁰⁵⁷ Bk. Konevi, *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd*, s. 204-207.

¹⁰⁵⁸ Rahman, 55/26.

Bu fâni milk için çekmek meşakkat

Nazarda varışa gel imdi diğkkat

Nazar kııl kanı di şâhân-ı ‘âdil

Kanı şeyhanı ya merdân-ı kâmil

Ki bunda enbiyâ eğlenmediler

Buña hiç evlîya aldanmadılar

Ki küllün men ‘aleyhâ fân buyurdı

Gelenler kondı göçdi qor bu yurdi¹⁰⁵⁹

“Kâmil insanın kudreti yoktur. Muradsızlıkla yaşar. Her şeye uyum sağlamakla zamanını geçirir. İlim ve ahlâk yönünden mükemmeldir. Ancak kudret ve murad yönünden eksiktir.”¹⁰⁶⁰

“Aziz Neseî’ye göre varlık bir dairedir. İnsan da bu dairenin hem başlangıcı hem de son noktasıdır. İnsanın asıl görevi, bânının değıştirmek suretiyle, varlık dairesini tamamlaması, yani ilk geldiğı yere tekrar avdet etmesi, böylece kendi nihayetine ermesidir. Zira bir şeyin nihayeti ve ilk mebdei olan ilk akla varmasıdır.”¹⁰⁶¹

Evliyanın kutubları her zaman iki sınıftır. Bir sınıfına “Ricâlü’l-Aded” (sayılı kişiler) denilir. Her asırda üçyüz altmış kişidirler. Bunların en yücesi ve kâmil olanı tek kişidir. Ona Kutbu’l Aktab (Kutubların kutbu) denir. O, asrın kâmilî, vaktinin adamı ve Hak Teâlâ’nın tam mazharıdır. Ondan sonra iki İmam’ın mertebeleri mevcuttur. Birisi Gayb âleminin kutbu, ikincisi de Şehadet âleminin kutbudur. Allah-u Teâlâ, âleme onlar ile nazar eder, rahmet eyler. Kutbu’l-Aktab’ın adı Abdullah’tır. Gayb âleminin imamının adı ise Abdurrahbîh’dır. Şehadet âleminin kutbunun adı ise Abdülmelik’tir. Kutbu’l Aktab vefat ederse Abdülmelik onun yerine geçer ve kutub olur. O bulunmazsa bir başkasını onun yerine tayin ederler. Evliyanın ikinci sınıfı Efrad’dır. Sayıları belli ve

¹⁰⁵⁹ Hakîkî, *Mahabbet-nâme*, vr. 131a; *Mahabbet-nâme (nşr.)*, 2755b-2756b-2757b-2758b-2759b.

¹⁰⁶⁰ Neseî, *İnsân-ı Kâmil*, s. 15.

¹⁰⁶¹ Düzen, *Allah Kâinat İnsan*, s. 239.

belirli değildir. Kutbu'l-Aktab'ın onlar üzerinde hükmü yoktur. Onlar kemalde tek tek kutba eşit bir haldedirler, tek başınadırlar. Kutub, hepsinin emiri ve amiridir.¹⁰⁶²

“İbn Arâbî, “insân-ı kâmil” terimini özel felsefî bir anlamda kullanmaktadır. Çünkü ona göre kemâl, en geniş anlamıyla varlık; kâmil ise kendisinde vücudun anlam ve özelliklerinin tahakkuk ettiği kimsedir. Bu anlam ve sıfatlar, hayır ya da şer olabilir. İbn Arâbî, bunu şöyle ifade etmektedir: “*Bir şeyin kemâli, kendisinde veya istidadında tecelli eden ilâhi sıfatların adedine bağlıdır.*” Buradan “İbn Arâbî'nin kemâli, genellikle ahlâkî anlamında kullanmadığı ortaya çıkmaktadır.”¹⁰⁶³

“İbn Arabiye göre bütün ilâhi sıfâtları izhâr eden kapsayıcı varlık olan (kevn-i cami) İnsân-ı Kâmil, Hakkı iki açıdan bilir: Birincisi, Hak onda bütünüyle tecelli ettiği için, kendisini bilmekle Hakkı bilir. İkincisi ise, Hak âleme tecellî ettiği ve onun sayısız suretlerinde zâhir olduğu için âlemi bilerek Hakkı bilir. Bunun için insân-ı kâmil, Hakkı “icmali” ve tafsili olarak bilir.”¹⁰⁶⁴

Hakîkî, insan-ı kâmilin özelliklerini ve insân-ı kâmil tarafından kabul edilmenin önemini şu sözleriyle anlatır: O, din sultanıdır, erenlerin şahıdır. Bilgi denizidir o yâkin hazinedir. Kalbi onun hakikat incilerinin deryasıdır. Onun eşiginde horlanmış bir köpek olabilseniz de bir sultanlıktır, saltanattır. Bize miskinlik işi miskinliktir. Onların eşiklerinde yüzü hak etmek güzeldir. Birde gözlerinden yüzü ayırmamak güzeldir. Eli yıkanmamış (abdestsiz, namazsız) olanın eline bu hazine nasıl ulaşabilir ki tümünün. O eşikte duranların muradı hâsıl olur, o eşikte duranlar insân-ı kâmil olur.

Erenler şâhı ol sulţân-ı dindür

Ma'ârif baħri ol genç-i yaķındür

Ėaķâyık dürrinüñ deryâsı ķalbi

İşiginde anuñ bir Ėor kelbi

¹⁰⁶² Müeyyedüddin **El-Cendî**; *Nefhatü'r-Ruh ve Tuhfetü'l-Fütuh-Vuslat Yolu*, (Çev.: Hayreddin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 95-96.

¹⁰⁶³ Ebu'l-Alâ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2000, s. 89.

¹⁰⁶⁴ Bk. Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 90-95.

Ola bilürsevüz de salţanatdur

Bize miskinüñ işi meskenetdür

İşiklerinde ĥak itmek yüzi ĥûb

Ki yüzlerinden ırmamağ gözi ĥub

Bu devletliliği her nâ–süste–rûnuñ

Eline ĥanda girür ki ĥamunun¹⁰⁶⁵

“Allah insanları eğlence olsun diye yaratmadı.”¹⁰⁶⁶ Tam tersine, yalnız onları kendi suretinde olmak üzere yarattı. “Allah bütün isimleri ona öğretti”¹⁰⁶⁷ Kâmil insan Hakk’ın sureti ile âlemin suretini bir araya getirir. O Hakk ile âlem arasında bir berzah, dikilmiş bir aynadır. Hakk Kendi suretini insan aynasında görür ve yaratıklar da kendi suretlerini onda görürler. Buna erişen kemal düzeyine erişir.”¹⁰⁶⁸

Yusuf Hakîkî’ye göre mahabbet âlemine kavuşunca hakkın lütfundan yüceliğinden safa buldu. Ey hanım kim “tu‘izz ü men teşâ’dan”¹⁰⁶⁹ (dilediğini aziz kılarısın, dilediğini de zelil) “yehdî men yeşâ’dan”¹⁰⁷⁰ (dilediğini hidayete erdirir). Nurlarından iç temizliğini yolda eyledi. Kim ki muhabbet nurunu kâmil eylemiştir.

İrup irdi maĥabbet ‘âleminden

Şafâ buldı Ĥaĥ‘uñ luţfi deminden

Kim elţaf–ı tu‘izzü men teşâ’dan

Ĥanum envâr–ı yehdi men yeşâ’dan

¹⁰⁶⁵ Hakîkî, *Mahabbet–nâme*, vr. 145a; *Mahabbet–nâme (nşr.)*, 3056b–3057b–3058b–3059b–3060b.

¹⁰⁶⁶ Mümin, 23/115.

¹⁰⁶⁷ Bakara, 2/31.

¹⁰⁶⁸ William C. **Chittick**, *Tasavvuf, Kısa Bir Giriş*, (Çev. Turan Koç), İz Yay., İstanbul 2006, s 153.

¹⁰⁶⁹ Al–i İmran, 3/26.

¹⁰⁷⁰ Yunus, 10/25.

Şafa-yı bâtın itdi yolda hâşıl

Maḥabbet nûrını eyledi kâmil¹⁰⁷¹

¹⁰⁷¹ Hakîkî, *Maḥabbet-nâme*, vr. 170b; *Maḥabbet-nâme* (nşr.), 3615b–3616b–3617b.

SONUÇ

Yusuf Hakîkî, Somuncu Baba adıyla anılan Hamid-i Aksârâyî (Hamidüddin Kayserî)'nin oğludur. XV. yüzyılda yaşamış, ilk tarikat neş'esini, babasından almış ve babasıyla beraber muhtemelen Erdebil'e gitmiştir. Erdebil dönüşü Şeyh Hâmid ile birlikte Bursa'ya dönen Yusuf Hakîkî, babasının füzüyatından(feyiz) istifâde ettiği gibi kendini zâhiri ilimlerde de yetiştirmiştir. Konya ve Aksaray medreselerinde okumuştur. Babasıyla Bursa'da iken ortaya çıkan olaylardan sonra Aksaray'a gelmiştir. Somuncu baba halifeliği müritlerinden Hacı Bayram-ı Velî'ye devredince, babasının da nasihatıyla Yusuf Hakîkî Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olur ve tarikatını onun yanında ikmâl eder. Daha sonra hayatının sonuna kadar Aksaray'da yaşamıştır.

Yusuf Hakîkî'nin eserleri manzum olduğu için hayatı hakkındaki bilgiler çok azdır. Hakîkî'nin hayatı hakkındaki bilgilere babası Somuncu Baba'nın ve mürşidi Hacı Bayram-ı Velî'nin hayatları hakkında bilgiye eserleri vasıtasıyla ulaştık. Yusuf Hakîkî'nin Tasavvufî görüşlerini ortaya koyarken temel kaynak olarak *Mahabbet-nâme ve Tasavvuf-î Risâlesi* adlı eserlerinden yararlandık.

Hakîkî'nin yaşadığı dönem, Osmanlı Padişahlarından Sultan Çelebi Mehmed, II. Murad, Fatih Sultan Mehmed, II. Beyazıd dönemlerine tekabül etmektedir. Genel itibariyle baktığımızda mutasavvıfımız dünyaya gelmeden önce Osmanlı, Yıldırım Beyazıd'ın tahta geçişiyle birlikte ilk merkezîyetçi devletin ortaya çıkışını yaşamıştır. Timur ile yapılan mücadele sonucu meydana gelen Fetret Devri Osmanlı Devleti'nin gelişimini sekteye uğratmıştır. Osmanlı Devleti Sultan Çelebi Mehmed ile birlikte toparlanma dönemine girmiştir. Sultan II. Murat, Osmanlı Rönesansı denen ve buna paralel olarak gelişen ilim ve kültür hareketinin kurucusu ve koruyucusu olmuştur. II. Murat, oğlu II. Mehmed'e dünyanın her bakımdan en güçlü devletini bırakmıştır. Fatih Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'u fethiyle Osmanlı Devleti, artık imparatorluğa dönüşmüş bir haldedir.

Mutasavvıfımızın yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nde kalemiyye ve seyfiyye sınırları henüz oluşmamasına rağmen devletin yapılanması içerisinde ilmiyye sınıfı çok güçlü bir konuma sahiptir. Hakîkî ile aynı dönemde yaşayan âlimler devrine damga vuran isimlerdir. Hakîkî'nin çağdaşlarıdır. Hakîkî'nin zamanı fikir hayatı bakımından çok güçlüdür. Tıp, matematik ve astronomi gibi müsbet ilimlerin yanında dinî ilimler alanında da pozitif gelişmelerin yaşandığı, özellikle hadis, tefsir, tasavvuf, kelâm, kıraat ve tarih ilimleri yönünden zengin bir dönemdir. Türk Edebiyatı sahasında Kur'ân-ı Kerim ışığında eserler verilmiştir. Bu asırda Türk dili, üç ayrı edebî lehçe hâlinde gelişmiş ve eserlerini bu üç ayrı lehçe ile vermiştir. Tasavvuf Edebiyatında XV. asırda, halk tekkelerinde, ilahilerle halka hitap eden şâirler tarafından devam edilmiştir. Bu dönemde gelişen tekke şiirinin etkisiyle tarikat şeyheleri halka ulaşma yolu olarak şiiri, Yunus Emre'nin de etkisiyle kullanmıştır. Kendi tarikatlarının esaslarını, incelik ve erkânını önceki tasavvuf erbabının menkıbelerini konu edinen eserler ortaya konulmuş; eserlerde yer alan ilahîler ve şiirler tarikat ayinlerinde önemli bir yere sahiptir.

Mutasavvıfımızın *Mahabbet-nâme* adlı eserinde kullandığı ayet ve hadisler bakılacak olursa şairin temel kaynağı Kur'ân ve hadislerdir; ancak konuların işlenmesinde *Gülistan*, *Bostan*, *Mantıku't-tayr* gibi eserlerden yararlandığı ve etkilendiği de anlaşılmaktadır. Tasavvuf büyüklerinden Bayezid, Cüneyd, Mansur gibi tasavvufî şahsiyetleri anarak onlardan yararlandığını görmekteyiz. Eserlerinde bir yerde de (b. 1600) Şeyyad Hamza'nın ismi geçer. Bûstâ, Gülşen-i Râz, Ahmedî gibi isimlere de eserinde rastlamaktayız.

Hakîkî'nin en önemli eseri olan *Mahabbet-nâme* baştan sona mesnevî nazım şekliyle yazılmış olup içerisinde başka herhangi bir nazım şekline yer verilmemiştir. XV. asır adeta bir mesnevî asrıdır. Mesnevî nazım şekli hacimli öğretici, eğitici ve eğlendirici konuların yazımında tercih edilmiş bir türdür. Mesnevîler, konuları ve niteliklerine göre dinî, tasavvufî, ahlâkî, muhtevaya sahip olanlar ile; aşk, kahramanlık ve macera vb. gibi konuları ihtiva edenler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Hakîkî'nin *Mahabbet-nâme'si* bu sınıflamada tasavvufî mesnevîlerin ahlâkî-öğretici eserler grubuna girmektedir. Eserde lirizme de rastlanmaktadır. Eserin pek çok yerinde coşkun söyleyişlere de rastlanır; mesnevînin okunmasını zevkli kılan biraz da bu yönüdür. Eserde vezin gereği Arapça ve Farsça kelimelere çok fazla yer verilmiştir.

Yusuf Hakîkî, meşayih ve mutasavvıf zümresinden biri olarak, şekil titizliğine büyük ölçüde özen göstermiştir. Aruz ve söz sanatları bilgisi yanında redif ve kafiye bilgisi olduğunu eserinde bolca kullanarak göstermiştir.

Mutasavvıfımız, eserinde pek çok edebî sanat kullanmış olmakla birlikte bazı sanatları belirgin bir şekilde daha fazla kullandığı görülmektedir. Cinas, Teşhis, Telmih, İktibas gibi edebî sanatları eserinde ustalıkla kullanmıştır. Yusuf Hakîkî, kullandığı Türkçe kelimelerin yanısıra atasözlerini kullanmaya da büyük özen göstermiş ve bu atasözlerini kullanmaya da büyük özen göstermiş ve bu atasözlerini manzume içerisine ustaca yerleştirmiştir. *Mahabbet-nâme'de*, deyim varlığı oldukça zengindir. Tasavvuf terimlerine büyük yer verilmiştir.

Mahabbet-nâme'deki konular, bir insanın manevî yönüyle gelişimini sağlayacak tasavvufî görüşleri içermektedir. İnsan-ı kâmil olmayı, vahdet-i vücuda ulaşmayı sağlayacak tüm prensipleri içerir. Mutasavvıfımızın ifade ettiği üzere, kişiye düşen ilk görev ubudiyettir (kulluktur). O bu kulluğun kalben ve isteyerek yapılması gerektiğini defalarca vurgular ayrıca kulluğun gerekleri olan zahiri hükümleri yerine getirilmezse yapılan kulluğun gerçek ve halis olmadığına da altını çizer. Ubudiyet yolunda olan kulun bir mürşide bağlı olması gerekir.

Hakîkî'nin tasavvufî düşüncesinde terk-i dünya önemlidir. Ruh'unda mahabbet olmayan ibadetinde tat bulmaz. İbadetlerin de riyasız ve ihlâslı olmaya önem vermiştir. Şeriat kurallarını önemseyen tavırlar sergilemiştir. İbadetlerin sürekliliğine önem vermiştir. İnsan tevbe edip dünya lezzetlerini ve Allah'ın yasakladığı herşeyi terk ederse, kurtuluşa ve Allah'ın rızasına erecektir.

Hakîkî, kurtuluş ve felah bulmak isteyen için elden zühdü ve ıslahı düşürmemesi gerektiğine inanır. Hakîkî eserinde, ayet ve hadislerden alıntı yapmış, onlara telmihte bulunmuş ve ayet ve hadislerin işari tefsirlerini açıklayan beyitlere yer vermiştir. Şeriat ve hakikati bir potada eritip ayrılmaz bir bütün halinde sunmuştur. Amelsiz ve ilimsiz, hakikate ulaşmanın söz konusu olamayacağını sık sık beyitlerinde vurgulamıştır.

Hakîkî, seyr-u sulûk yolcusu olanların yaşadığı hallerden bahsederken nefis tezkiyesinin önemini vurgulamıştır. Şeriatte nefisini ıslah etmeyen kurtuluşa eremez.

Tarikat kişinin korunacağı ve sığınacağı bir kaledir. Kulun kalbinde bir kez muhabbet kılıcı sallanınca nefisten kalbinin intikamını alacağına inanır.

Nefs tezkiyesi Hakîkî açısından büyük önem arz eder. Hakîkî, şeriât, tarikat, takva üçgeni çerçevesinde nefis tezkiyesi prensibini oluşturmuştur. O, sürekli istiğfar ile nefsi tezkiye etmeyi, zikirle kalbi cilalamayı, istikamet ile de nefis ehli değil gönül ehli olmayı vurgular. Bu şekilde nefis ehline uyulmaması gerektiğinin de altını çizer.

Hakîkî, Hakk'a giden yolcunun vahdet sırrına ermek ve bu sırrın lezzetini tadabilmek için kâmil bir mürşidin rehberliğine önem vermiştir. Ona göre mürşid, irşad olan, işi bilen, şeyhinden nazar almış, tarikat sırrına hem vakıf olup hem de sır makamında da abid olacak, didaver bir şahsiyettir. Hakîkî'ye göre mahabbet ehl-i takvayla güzeldir, iradede ise Mevlayı sevmekle güzeldir. Zenginleri sevmek salikin yolunu bağlar. Salik, aşka varmayınca ve aklını aşk ile yitirmeyince mahabbet sarhoşluğuna kavuşmaz. Muhabbetin şükrü yok olmak iledir.

Yusuf Hakîkî'ye göre, hakikat ilmi olan ilm-i leduna ulaşmak için göğsünde Mahabbet ateşi veya gönül ahından aydınlığı alanlar felsefeyi bırakmalıdır. Çünkü felsefe de nur yoktur. Felsefecinin de şuuru olmaz. İlm-i ledunda ki rumuzları sünni olanların dışındakiler anlayamaz.

Yusuf Hakîkî'nin tasavvufî düşüncesinin temelinde mahabbet vardır. Eserinin isminin de *Mahabbet-nâme* olması bunun ispatıdır. Hakîkî her fırsatta eserinde mahabbetten bahsetmiştir.

Hakîkî'ye göre mahabbet, kulu sarhoş eder ovada, çöllerde mecnun eyler. Söylediklerinin *mahabbet-nâme* ve yolunun mahabbet yolu olduğunu ayrıca vurgular. Hakîkî'ye göre aşk yolundan hariç hiç mana yolu yoktur. Hakîkî'nin tek derdi de aşktır. Mahabbet ışığında başka bütün masivayı yok görür. Yeryüzünde olan herşeyde ve her çehre, her alında mahabbet ışığını görür. Hakîkî, mahabbet ışığını gördükten sonra, manasız, anlamsız nefes vermeyi; hata, cefa, bela olarak görmektir.

Hakîkî'ye göre kalbini arı, duru yapmak isteyen, kötü huyluluğu bırakmalıdır. Gönüldeki sapkınlık pisliktir, cehaletin körlüğü kalplerin ölümüdür. Sevgi ve aşkı canı gönülden yaşayanlar maksadlarına birgün önceden ulaşırlar. Gönül Allah'tan başkasına

boş olursa, Allah'ın feyz ve faziletine erişir. Ruhun şuuru huzura bağlıdır. Huzuru da namaza ve namazın sırrına bağlıdır. Ruhunda huzuru olmayan kişinin, kıldığı namazın ona kazandırdığı birşey yoktur. Böyle kişilere Allah'a yakın olmaktan bir şey verilmemiştir.

Hakîkî'ye göre, kimin canına aşk ateşi girmişse varlığını yok etmiş tümünden varlığını bitirmiştir. Ona göre hayatı aşk ile dolu olan kimselerin ölümü de aşk ile olur. Kime mana âleminde kapı açılmadıysa, irşad nuruyla dolu olan alemin manalarını göremez. Şekil (suret) ehli cemalin manalarını göremez kemal ehlini idrak edemez.

Hakîkî, vahdet-i vücud düşüncesini benimsemiştir. *Mahabbet-name* adlı eserinde geçen beyitlerde de fena, vahdet, vahdet-kesret, vahdet-i vücud gibi tasavvufî kavramlara sıkça rastlamaktayız.

Hakîkî'ye göre, tasavvuf ehli, kisveye, halka ihtiyaç duymaz. Suretin elbisesi için gamlanmaz. Onlar için varlık ile yokluk birdir. Aşk şarabı sunan kişi vahdet bardağı sunduğu vakit, tasavvuf ehl-i ebedi ömrü fani olmakta bulmuşlardır. Dolayısıyla, aşk vahdet, melamet, fena gibi kavramlar onun tasavvufî anlayışını ortaya koymaktadır diyebiliriz.

Hakîkî'ye göre mahabbet olmadan kâmil olunmaz. Mahabbetsiz gönülden kin gitmez. Hakîkî, insan-ı kâmilin özellikleri ve insan-ı kâmil tarafından kabul edilmenin önemine binaen şu görüşü dile getirir: İnsan-ı kâmil, din sultanıdır, erenlerin şahıdır. Bilgi denizidir o yâkin hazinedir. Kalbi hakikat incilerinin deryasıdır. Onun eşiğinde horlanmış bir köpek olabilseniz de bir sultanlıktır, saltanattır. Bize miskinlik işi miskinliktir.

Genel anlamda sufilerde olduğu gibi Hakîkî de insan-ı kâmile bağlanmayı çeşitli vesilelerle ifade eder. Onların eşiklerine yüz sürmeyi, gözlerinden yüzü ayırmamayı güzel bulur. Fakat onlardan tam anlamıyla istifade etmek için de manevi temizlik gerekir. Sabırla onların eşiğinde durmak gerekir. Bu sabrı gösterenler ise sonuçta insan-ı kâmil olurlar.

Mahabbet-nâme ve Tasavvuf Risâlesi adlı eserlerinden anlaşıldığına göre Hakîkî, Mahabbet yoluna ömrünü, canını ve tüm varlığını feda etmiştir. O, mahabbetsiz hiçbir

yola girilemeyeceğini şayet yola girmişse dahi fenaya, sırra, tecelliye, vahdete, erişilemeyeceğini ayrıca Vahdet-i Vücut sırrına da ulaşamayacağını açık bir şekilde söyler. Hakîkî'nin tasavvuf ıstılahına ait birçok terimin manalarına gayet vakıf olduğunu görüyoruz. Hakîkî, İbn Arabî'nin düşünce sisteminin temeli olan Vahdet-i Vücut düşüncesini benimsemiştir. Düşüncelerini de vahdet-i vücud düşüncesi üzerine bina etmiştir. Vahdet-i Vücut düşüncesine vakıftır ve bu düşüncenin de savunucusu olmuştur.

KAYNAKÇA

- Afffi Ebu'l-Alâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, (Çev. Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2000.
- _____; *Tasavvuf, İslâm'da Manevi Devrim*, (Çev.: H. İbrahim Kaçar–Murat Sülün), Risale Yay., İstanbul 2004.
- Akgündüz Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Somuncu Baba ve Neseb-i Alisi*, OSAV Yay., İstanbul 2009.
- _____; *Somuncu Baba*, es–Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı Yay., İstanbul 1992.
- Akpınar, Cemil; “Hacı Paşa” mad., *DİA*, C. XIV.
- Altuntaş, Halil; *Duayı Anlamak*, DİB Yay., Ankara 2010.
- Arasteh A. Reza, *Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin Kişilik Çözümlemesi/Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, (Çev. Bekir Demirkol, İbrahim Özdemir), Kitâbiyat Yay., Ankara 2007.
- Aşık Paşa, *Garîb-nâme*, (Haz. Kemal Yavuz), TDK Yay., İstanbul 2000.
- Ateş Süleyman; *İşârî Tefsir Okulu*, Yeni Ufuklar Neşriyat Yay., İstanbul 1998.
- _____; *İslam Tasavvufu*, Elif Matbaacılık Yay., Ankara 1972.
- Atik Kemal, Bardakoğlu Ali, Kırca Celal, Polat Selahattin, Toksarı Ali; *İslami Kavramlar*, Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay., Ankara 1997.
- Ayverdi Semiha, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, Damla Yay., İstanbul 1997.
- Azamat Nihat; “Hacı Bayram Velî”, *DİA*, TDV Yay., C. XIV, İstanbul 1996.
- Balaban, Mustafa Rahmi, Beşir Ağa, Moralı, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1992, C. 5.
- Banarlı Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı I–Destan Devrinden Zamanımıza Kadar*, Milli Eğitim Basımevi Yay., İstanbul 1998.
- Bardakçı Mehmet Necmettin, *Sosyo–Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi Yay., Isparta 2000.
- Bayram Mikail; *Metâli'u'l-İmân*, Damla Ofset ve Matbaacılık, (Basım Yeri ve Tarihi Yok).

- Bayramoğlu Fuat, Azamat Nihat, "Bayramiyye" mad., *DÍA*, TDV Yay., C. V, İstanbul 1992.
- _____ ; *Hacı Bayram Veli Yaşamı, Soy, Vakfı-Belgeler*, TTK Yay., C. II, Ankara 1989.
- Bilge Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İÜEF Yay., İstanbul 1984.
- Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., C. I, İstanbul (Tarihsiz).
- Cebecioğlu Ethem, *Hacı Bayram-ı Velî*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.
- _____ ; *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ağaç Kitabevi Yay, İstanbul 2004.
- Chittick William C., *Tasavvuf, Kısa Bir Giriş*, (Çev. Turan Koç), İz Yay., İstanbul 2006.
- Çakmaklıoğlu M. Musatafa, , *İbn Arabi'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, İnsan Yay., İstanbul 2011.
- Demirli Ekrem, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, İz Yay., İstanbul 2011.
- Derviş Ahmed, Âşıkpaşazade; *Terâvih-i Âl-i Osman, Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (haz. Hüseyin Nihal Atsız), MEB Yay., İstanbul 1992.
- Develioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1982.
- Düzen İbrahim, *Aziz Nesefti'ye Göre Allah, Kainat ve İnsan*, Furkan Yay., İstanbul 2000.
- Ebu'l-Alâ Afifi, *Tasavvuf, İslâm'da Manevî Hayat*, İz Yay., İstanbul 2009.
- El-Cendi Müeyyedüddin; *Nefhatü'r-Ruh ve Tuhfetü'l-Fütuh-Vuslat Yolu*, (Çev.: Hayreddin Yılmaz), İnsan Yay., İstanbul 1996.
- _____ ; *Vuslat Yolu*, (Çev: Hayreddin Yılmaz), İnsan Yay, İstanbul 1996.
- el-Cîlî Abdulkerim; *İnsân-ı Kâmil*, (Çev.: Abdülaziz Mecdi Tolun), İz Yay., İstanbul 2002.
- el-Gazâlî İmam Muhammed Ebu Hamid, *Mükâşefetu'l-kulûb, ilahi Nizam*, (Ter. Yaman Arıkan), Uyanış Yay., İstanbul 1986.
- el-Gazâli, İmam Muhammed Ebu Hamid; *İhyâ'u ulûm'iddin*, (Ter. Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yay., C. IV, İstanbul 2002.

- el-Hasenî Ebü'l Hasen Alî; *En-Nedvi Külliyyatı:4, Gerçek Tasavvuf*, (İsmet Ersöz), İslami Neşriyat Yay., İstanbul 1974.
- el-Herevi, Hâce Abdullah el-Ensari; *Menâzilü's-Sâirin*, (Haz. Abdurrezzak Tek), Emin Yay., İstanbul 2003.
- el-Kâşânî, Abdürrezzak: *Elf Makâm*, (Ter: Abdurrezzak Tek), Emin Yay., Bursa 2008.
- _____; *Elf Makam*, (Ter. Abdurrezzak Tek), Emin Yay., İstanbul 2008.
- el-Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed bin ishak; *Ta'arruf*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 1992.
- El-Kuşeyri, Abdulkerim Hevazin; *Kuşeyri Risalesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 2003.
- et-Tûsî Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lümâ İslâm Tasavvufu, Tasavvufla İlgili Sorular ve Cevaplar*, (Haz. Hasan Kamil Yılmaz), Altıoluk Yay., İstanbul 1996.
- el-Mekki Ebû Talib; *Küttü'l-Kulûb, Mahlûb ile Muamelede Kalplerin Azığı ve Müridin Tevhid Makamına Giden Yolu*, (Ter. Muharrem Tan), İz Yay., C. II, İstanbul 2004.
- el-Muhasibi Harîs; *er-Riâyeli Hukukillah, Nefs Muhasebesinin Temelleri*, (Çev. Şahin Filiz, Hülya Küçük), İnsan Yay., İstanbul 2009.
- Emecan Feridun M., Beydilli Kemal, Aydın M. Akif, İpşirli Mehmet, *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İrcıca Yay., İstanbul 1994.
- en-Nedevi Abdu'l-Bârî; *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, (Ter. Mustafa Ateş), İrfan Yay., İstanbul 1974.
- en-Nevevi *Riyâzü's Sâlihîn*, (Ter. M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük), Erkam Yay., İstanbul 2008.
- Eraydın Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİF Yay., İstanbul 2008.
- Erdem Hüsameddin, *Bir Tanrı-Âlem Münasebeti Olarak Panteizm ve Vahdet-i Vücûd*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- Filiz Şahin, *İslâm Felsefesinde Mistik Bilginin Yeri*, İnsan Yay., İstanbul 1994.

- el-Gazâlî, İmam Muhammed Ebu Hamid, *İhyâ-u Ulumiddin*, (Terc. Ahmet Serदारođlu), Bedir Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, *Mukâşefetu'l-Kulub*, Merve Yayınları, İstanbul 2000.
- Geylani, Abdulkadir; *el-Feth'ur-Rabbini*, Haz. Sıtkı Güler, Huzur Yay., İstanbul 2003.
- Gölpınarlı Abdalbaki, *Mevlâna Müzesi, Yazmalar Kataloğu*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, C. 11, Ankara 1971.
- Gündüz İrfan, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.
- Güzel Abdurrahman; *Dini Tasavvufi Türk Edebiyatı*, Akçağ Yay., Ankara (tarihsiz).
- Hakîkî Yusuf-ı, *Baba Divânı*, (Haz. Erdoğan Boz), Konya Valiliği İl Özel İdaresi İl Kültür ve Turizm Md., Kültür Yay., Nr: 1, Konya 2009.
- _____; *Mahabbet-nâme*, (Haz. Ali Çavuşoğlu), Aksaray Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay., No: 1, Kasım 2009, Ankara.
- _____; *Tasavvuf Risalesi ve Metaliu'l-İman (inceleme ve metin)*, (Haz: Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yay., Ankara 2004.
- Hakkı İbrahim, *Mârifetnâme*, (Haz. M. Faruk Meyan), Bedir Yay., İstanbul 1999.
- Hamidullah Muhammed; *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul 2001.
- Hucviri, Ali b. Osman Cüllabi, *Keşfu'l Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay, İstanbul 2003.
- İbn Arabî Muhyiddin, *Tedbirât-ı İlahiye fi Islâhı Memleketi'l-İnsâniyye [Tedbirât]*, (Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk), Hazırlayan: Mustafa Tahralı, İstanbul, 1992.
- İbn Arâbî, *Fusûlu'l-Hikem*, (çev. ve şerh; Ekrem Demirli, Kabalcı Yay., İstanbul 2008.

- İz, Mahir; *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatlar*, Med Yay., İstanbul 1981.
- Kam Ömer Ferit, *Vahdet-i Vücûd*, (Sad.: Ethem Cebecioğlu), DİB Yay., Ankara 2003.
- Kara Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Uludağ Yay., Bursa 1990.
- _____ ; *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah Yay., İstanbul 1995.
- Karabulut Ali Rıza, *Kayseri'de Meşhur Mutasavvıflar*, Seyyid Burhaneddin Vakfi Yay., Kayseri 1984.
- Karagöz İsmail, *Allah Sevgisi Allah Korkusu*, TDV Yay., Ankara 2008.
- _____ ; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İş. Başk. Yay., Ankara, 2010.
- Kartal Ahmet, "Şeyh Baba Yûsuf-ı Sivrihisarı ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (Henüz Yayınlanmamış).
- Kılıç Mahmud Erol; *İbn Arabî Düşüncesine Giriş, Şeyh-i Ekber*, Sufi Yay., İstanbul 2009.
- _____ ; *Sûfi ve Şiir/Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yay., İrfan ve Tasavvuf, İstanbul 2005.
- Konevî Sadreddin, *en-Nefahâtü'l-İlâhiyye*, (Terc.: Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2004.
- _____ ; *Miftâhu Gaybi'l-Cem ve'l-Vücûd (Tasavvuf Metafizigi)*, (Ter.: Ekrem Demirli), İz Yay., İstanbul 2009.
- _____ ; *en-Nefahâtü'l-İlahiye*, (Ter. Ekrem Demirli), 12. Yay., İstanbul 2004.
- Konur Himmet; *Tasavvuf, Ahlâk ve İlâhî Ahlâk/İnsana Yolculuk*, H yay., İstanbul 2009.
- Köprülü Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, TDV Yay., Ankara 1981.
- _____ ; *Edebiyat Araştırmaları*, Ötüken Neş., İstanbul 1989.
- Köprülü M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul 1986.
- _____ ; *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK Yay., Ankara 1988.
- Kübra, Necmüddin; *Tasavvufî Hayat*, (Haz. Mustafa Kara), Dergah yay., İstanbul 1980.

- Nesefî Azizüddîn; *Tasavvufta İnsan Meselesi, İnsan-ı Kâmil*, (Ter. Mehmet Kanar), Dergah Yay., İstanbul 1990.
- Nuri Paşa Mustafa, *Netâyic'ül-vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sad. Neşet Çağatay), TTK Yay., Ankara 1979.
- Ocak Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, Dergah Yay.
- Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, (Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi Yay., İstanbul 2006.
- Ögke Ahmet, *Yiğitbaşı Veli Ahmed Şemseddin-i Marmaravi Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul 2001.
- Rûmî, Mevlana Celâleddîn, *Mesnevi, Konularına Göre Açıklamalı Mesnevi Tercümesi*, (Ter ve Haz. Şefik Can), Ötüken yay., İstanbul 2008.
- Sahmerâni, Es'ad: *Tasavvuf Menşei ve Istılahları*, (Çev. Muharrem Tan), İz Yay., İstanbul 2000.
- Said Havva; *Ruh Terbiyemiz (İslâm Tasavvufu)*, (Çev. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek), Davet Yay., Konya 1980.
- Sayar Kemal, *Sufi Psikolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 93.
- _____; *Sufi Psikolojisi/Bilgeliğin Ruhunu, Ruhun Bilgeliği*, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- Schimmel Annemarie, *İslam'ın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yay., İstanbul 2004.
- Selvi Dilaver, *Kur'ân ve Tasavvuf, Tefsirlerin Tasavvufta Bakışı*, Şule Yay., İstanbul 1997.
- Soysal M. Orhan, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, MEB Yayınları, İstanbul 2002.
- Sühreverdî, Şihâbüddin; *Avârifü'l-Meârif*, (Haz. Dilâver Selvi), Semarkand Yay., İstanbul 2008.
- Şemsittin Mehmet Nuri; *Miftah-ü Kulûb-Kalplerin Anahtarı*, Demir Kitabevi Yay., İstanbul 1968.
- Şirvanî Seyyid Yahya: *Şifaü'l Estrar*, (Haz. Mehmet Rıhtım), Sufi Kitap Yay., İstanbul 2011.
- Tahir Bursalı Mehmet; *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yay., İstanbul (tarihsiz), C. I.
- Timurtaş Faruk Kadri, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990.

- Toparlı, Recep; *Dini Terimler Sözlüğü*, MEB Devlet Kitapları, Döner Sermaye İşletmesi Müdürlüğü, Ankara 2009.
- Uludağ, Süleyman; *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1984.
- _____; *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1998.
- Ünal, İsmail Hakkı; “*Sünnet, Çağlarüstü Örneklik*”, *İslam’a Giriş*, DİB Yay., Ankara 2006.
- Yakıt İsmail, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
- Yeni Türk Ansiklopedisi*, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş ve Yükselme Dönemi”, (Komisyon, Red. Ayvaz Gökdemir), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1985.
- Yılmaz Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- _____; *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- Yılmaz, Hasan Kamil; *Tasavvuf Meseleleri*, Erkam Yay., İstanbul 1997.
- Yurd A. İhsan, *Akşemseddin*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., Ankara 1994.
- Yurdaydın Hüseyin Gazi, “Düşünce ve Bilim Tarihi”, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1300–1600*, Yay. Yön. Sina Akşin, TTK Yay., İstanbul 1991.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı : Ayten DOĞRU
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : 28.05.1979 / Malatya
Medeni Durumu : Bekâr
E-mail : aytenkayas@hotmail.com
Yazışma Adres : Paşaköşkü Mah., Gönültaş Cad., Orkide Apt.,
 Kat: 3, No: 12.

EĞİTİM:

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Erciyes Üniversitesi	2006
Lise	Malatya İmam Hatip Lisesi	1997
İlköğretim	Mehmet Akif Ersoy İlkokulu	1990

İŞ DENEYİMLERİ:

Yıl	Kurum	Görev
2007–Hâlen	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen

YABANCI DİL

Arapça, İngilizce